

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлюються актуальні питання історії України, всесвітньої історії, археології та етнології.

Для викладачів, наукових співробітників, аспірантів і студентів.

On the basis of publications and archives a number of principal issues of the history of Ukraine, world history, archaeology and ethnical studies are examined.

For scientists, professors, aspirants and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Б.М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В.П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; О.Ю. Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відп. секр.); А.П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; В.М. Литвин, д-р іст. наук, проф., акад. НАН України; В.М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; А.Г. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф., акад. АПН України; В.В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф.; Р.В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 18.02.10 року (протокол № 6)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/6 від 12.06.02
Зареєстровано	Міністерством інформації України. Свідоцтво про державну реєстрацію КІ № 251 від 31.10.97
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 3172, 239 3222; факс 239 3128

ЗМІСТ

Бузань В.	
Створення держави Ізраїль і міжнародне співтовариство	4
Гордіна Н.	
Вплив політики гласності на формування настроїв населення УРСР (1986 – 1991)	6
Горпинченко І.	
Соціальний статус православного духовенства в Україні другої половини XIX століття: історіографія проблеми	10
Зубко А.	
Візантійські хроніки всесвітньої історії	13
Йовенко А.	
Відносини Національно-демократичної партії Німеччини з "новими правими" партіями у ФРН (1980 – 1989 рр.)	17
Казьмирчук М.	
Проблеми дослідження соціально-економічного розвитку Київської губернії (1861 – 1917) у незалежній Україні	20
Комаренко О., Папенко Є.	
Національно-культурний розвиток етнічних німців на Україні упродовж 20-30-х рр. XX ст.	26
Костючок О.	
Створення і структурна побудова Київської міської управи за часів німецької військової адміністрації	30
Луняк Є.	
Історичні дослідження українського козацтва у Франції	34
Малка А.	
Акція "Вісла" в сучасній зарубіжній історіографії	38
Моргунова І.	
Участь Н. Полонської-Василенко в історико-етнографічному гуртку при Університеті Св. Володимира	40
Пагіря О.	
Протистояння між УПА-"Захід" та 1-ою угорською армією на території Галичини у березні-серпні 1944 року	43
Панасюк Р.	
Формування та діяльність коаліційного кабінету міністрів (1918 р.)	47
Розовик Д.	
Формування української шкільної освіти у Харківській губернії (1917 – 1920 рр.)	50
Розовик О.	
Робота клубної сфери села України в умовах багатукуладного аграрного виробництва (1990 – 2010 рр.)	53
Філоретов В.	
Політика ФРН щодо іноземних робітників у 1970-і рр.	55
Шилова А.	
Плани міжнародного співтовариства по досягненню миру на Балканах в 1991 – 1993 роках.	58

CONTENTS

Buzan V.	
The Creation of the State of Israel and the World Community.....	4
Gordina N.	
The influence of the policy of glasnost on the forming of public mood in Ukrainian SSR (1986 – 1991)	6
Gorpynchenko I.	
Social status of Orthodox clergy in Ukraine in the second half of 19th century: historiography of the problem	10
Zubko A.	
The Byzantine chronicles of the world history.....	13
Yovenko A.	
The Relationship between the National-Democratic Party of Germany and "New Right-Wing" Parties in FRG (1980 – 1989).....	17
Kazmyrchuk M.	
Research problems of the social-economic development at Kyiv province (1861 – 1917) in independent Ukraine.....	20
Komarenko A., Papenko E.	
National-culture Development of the Ethnic Germans of Ukraine in 1920 – 1930 s	26
Kostuchok O.	
Creating and structural construction of the Kiev city council during the German military administration.....	30
Lunyak Y.	
Historical studies of the ukrainian cossacks in France.....	34
Malka A.	
Action "Wisla" in modern foreign historiography	38
Morgunova I.	
Participation of N. Polonska-Vasylenko in the history-ethnographic group at University of St. Volodymyr	40
Pagirya O.	
A confrontation between the UPA-West "and the first Hungarian army in Galicia in March-August 1944.....	43
Panasyuk P.	
Forming and activity of coalition cabinet (1918 r.).....	47
Rozovyk D.	
The form of ukrainian school's education in Kharciv region (1917 – 1920).....	50
Rozovyk O.	
The work of club-house's sphere in Ukraine during abundant in direction's agrarian production (1990 – 2010).....	53
Filoretov V.	
Politics of Germany on foreign workers in 1970-th	55
Sulova A.	
Plans for the international community to achieve peace in the Balkans in the years 1991 – 1993.....	58

СТВОРЕННЯ ДЕРЖАВИ ІЗРАЇЛЬ І МІЖНАРОДНЕ СПІВТОВАРИСТВО

У статті розглянуто питання про створення держави Ізраїль. Автор описує процес обговорення палестинського питання в ООН, з'ясовує позицію провідних держав щодо Палестини. Значна увага приділяється еволюції політики США щодо даного питання.

This article considers the creation of the State of Israel. The author describes the discussion of the Palestinian question in UN, finds out the position of Great Powers in respect of Palestine. Considerable attention is paid to the evolution of the US policy in this issue.

Без розуміння особливостей процесу створення Ізраїлю неможливо зрозуміти ні політику даної держави в наступні десятиліття, ні сучасну ситуацію на Близькому Сході. Поява на політичній карті світу Ізраїлю багато в чому була обумовлена післявоєнною міжнародною ситуацією у світі. В умовах формування нового міжнародного порядку у євреїв вперше за багато десятиліть виникла реальна можливість створити свою власну самостійну державу. Світове співтовариство підтримало цю ідею з огляду на жакливе винищення євреїв під час Другої світової війни. Крім того, в умовах початку "холодної війни" зростало значення Близького Сходу. І в Москві, і у Вашингтоні розуміли, що без серйозної присутності в цьому регіоні жодна країна світу не може вважатися справжньою глобальною наддержавою. Близький Схід почав розглядатися американським і радянським керівництвом через призму "холодної війни". Боротьба між США та СРСР за вплив у близькосхідному регіоні стала невід'ємною частиною післявоєнної історії Близького Сходу.

Після Другої світової війни ситуація в Палестині була надзвичайно складною, посилювалося арабсько-єврейське протистояння. Американсько-англійська комісія, яка вивчала дане питання у 1946 р., прийшла до висновку, що в Палестині ні араби, ні євреї не повинні домінувати один над одним. Будь-які плани створити в Палестині одну або декілька незалежних держав спричинять громадянську війну, яка загрожуватиме миру в світі [15, с. 186]. Спроби Великої Британії, яка управляла Палестиною за мандатом Ліги націй з 1922 р., знайти компромісне розв'язання палестинської проблеми не мали успіху. У квітні 1947 р. Велика Британія винесла палестинську проблему на обговорення в ООН, розраховуючи використати механізм голосування ООН на свою користь і продовжити мандат на Палестину [5, с. 34].

3 квітня 1947 р. по травень 1948 р. пошук шляхів вирішення палестинського питання зосередився в ООН, де воно стала предметом інтенсивних дискусій: в квітні-травні 1947 р. – на присвяченій даному питанні спеціальній сесії Генеральної Асамблеї (ГА) ООН; у вересні-листопаді 1947 р. – на черговій (другій) сесії ГА ООН; в квітні-травні 1948 р. – знову на спеціальній сесії ГА ООН [7, с. 94].

Наприкінці квітня 1947 р. в Нью-Йорку розпочала роботу спеціальна сесія ГА ООН, присвячена обговоренню палестинського питання. Рішенням цієї сесії була створена спеціальна комісія з представників 11 держав для вивчення ситуації в Палестині і вироблення рекомендацій. Через декілька місяців роботи спеціальна комісія представила в ООН доповідь. Більшість членів комісії прийшли до висновку про необхідність створити в Палестині самостійну арабську та єврейську держави. Меншість запропонувало створити в Палестині двоєдину арабсько-єврейську державу, засновану на принципах федерації.

ГА ООН 26 листопада 1947 р. приступила до обговорення питання про Палестину. Головною подією стала відома промова радянського представника в ООН А. Громика на захист права євреїв на свою державу.

А. Громико висловив підтримку плану поділу Палестини на арабську і єврейську держави, мотивуючи позицію СРСР об'єктивною необхідністю такого кроку й відсутністю іншої альтернативи. Виступ А. Громика став остаточною вираженням позиції СРСР з палестинського питання [2, с. 241].

Делегація Великої Британії пропонувала створити в Палестині одну арабсько-єврейську державу. Така позиція Великої Британії була зумовлена її прагненням зберегти свої власні позиції на Близькому Сході. Адже великий район із значними нафтовими ресурсами фактично перебував під цілковитим контролем Великої Британії. Майже весь видобуток та експорт нафти з країн Близького Сходу на світовий ринок був монополізований англійськими нафтовими компаніями [8, с. 91].

ГА ООН 29 листопада 1947 р. прийняла резолюцію №181(II), за яку проголосували 33 країни, зокрема й США та СРСР, проти – 13 (усі арабські країни, Афганістан, Туреччина, Пакистан, Індія, Куба та Греція), 10 утрималися (зокрема й Велика Британія). Відповідно до резолюції 181/II на колишній підмандатній території Палестини мало бути створено дві держави – єврейську (56 % території Палестини) і арабську (41 % території Палестини). Як міжнародну зону виокремлювали місто Єрусалим із його околицями (1% території Палестини). Згідно з цією ж резолюцією було скасовано англійський мандат на Палестину [4, с. 54-56].

Американські і радянські представники в ООН під час голосування спільно виступили проти британського варіанту вирішення палестинської проблеми, тому що утворення на території Палестини двох держав – єврейської та арабської – задовольняло зовнішньополітичні інтереси США та СРСР. Обидві наддержави прагнули закріпитися у багатому на нафту близькосхідному регіоні та планували використати для цього новостворену єврейську державу. Головною перешкодою в реалізації радянської та американської близькосхідної політики було домінування в цьому регіоні саме Великої Британії, що й зумовило збіг позицій США та СРСР [5, с. 35].

Не зважаючи на мимовільний збіг позицій США та СРСР з питання про створення єврейської держави, цілі цих наддержав на Близькому Сході були прямо протилежними. Керівництво СРСР сподівався, що створення двох незалежних держав у Палестині значно послабить позиції Великої Британії не тільки на цій території, а й у багатьох районах Близького Сходу. У неминучому протистоянні арабів та євреїв Велика Британія змушена буде стати на бік арабів і тим самим знайде в особі держави євреїв у Палестині та євреїв за її межами смертельних ворогів. Ці обставини, враховуючи роль євреїв у США, будуть сприяти погіршенню американсько-англійських відносин. Радянські керівники вважали, що основна маса єврейських емігрантів приїде з Радянського Союзу. Із середовища цієї частини населення єврейської держави сформується правляча верхівка держави, яка буде підтримувати СРСР [8, с. 90-91]. СРСР остаточно втратив надію витіснити Велику Британію з Близького Сходу за допомогою арабських країн. Для вирішення цього завдання СРСР вирішив використати

євреїв [11, с. 233]. Реакцію арабських країн СРСР не брав до уваги. Єгиптом управляв король Фарук, Йорданією король Абдаллах, Іраком король Фейсал. Всі вони були вірними союзниками Великої Британії. На Близькому Сході СРСР міг покласти тільки на силу, ворожу англійцям, тобто на євреїв [6, с. 58].

Таким чином, бажання витіснити Велику Британію з Палестини спонукало СРСР виступити за створення єврейської держави, тому що палестинські євреї були налаштовані проти Великої Британії і фактично вели війну проти британців. Орієнтація СРСР на підтримку палестинських євреїв була однозначною. Крім того, в Москві Палестину розглядали, як зону зіткнення американських і англійських інтересів. На відміну від СРСР, у керівництві США не було єдності з палестинського питання. Американська позиція щодо проблеми Палестини формувалася в умовах внутрішнього протистояння між президентом і Департаментом. Через внутрішні протиріччя США часто змінювали свою позицію з питання про утворення держави Ізраїль.

Президент США Г. Трумен, перебуваючи під сильним впливом єврейського американського лобі, був прихильником ідеї створення єврейської держави в Палестині. Американський президент у цьому питанні керувався внутрішньополітичними міркуваннями. Голова Білого дому не міг ігнорувати той факт, що євреї становили значний відсоток американського населення, від них залежала фінансова та політична підтримка демократичної партії, велику роль грали вони в засобах масової інформації країни. Прихильність президента до проекту утворення єврейської держави допомогла б закріпити єврейських виборців за демократичною партією [3, с. 212].

В адміністрації Г. Трумена було багато противників поділу Палестини на арабську та єврейську держави. Практично всі дипломати, а також співробітники держдепартаменту США, були проти навіть самої ідеї створення єврейської держави в Палестині. Вони вважали, що протягом багатьох років Велика Британія була спроможна зберігати свої позиції в близькосхідному регіоні лише спираючись на арабів. Тепер, коли Велика Британія йде з Палестини і передає всю відповідальність за ситуацію там у руки США, Вашингтон повинен робити те ж саме, тому що якщо не дружити з арабами, то вони перейдуть у табір Радянського Союзу. Держсекретар Дж. Маршалл і міністр оборони Дж. Форрестол були самими впливовими у Вашингтоні противниками ідеї створення єврейської держави в Палестині. Дж. Маршалл боявся, що війна між євреями та арабами зірве його план з відновлення європейської економіки. Більшу частину нафти Європа отримувала з Близького Сходу. Війна могла перервати ці поставки. А без нафти не можна було здійснити "план Маршалла" [3, с. 218-219].

Тим часом, в Палестині розпочалася війна між арабами та євреями. США у грудні 1947 р. наклали ембарго на поставки зброї в район Близького Сходу. Велика Британія відмовилася приєднатися до цього ембарго. Арабський світ продовжував отримувати британську зброю у великій кількості. Радянський Союз посприяв євреям у закупівлі ними зброї у Чехословаччині [6, с. 66-70].

Загострення ситуації в Палестині було вигідно Великій Британії, яка прагнула зірвати виконання рішення ГА ООН з Палестини і разом з США вирішити палестинське питання у своїх інтересах. Англійський уряд планував розділити Палестину між залежними від Великої Британії арабськими державами. Трансйорданія, яка фактично була англійською колонією, повинна була анексувати арабську частину Палестини. Таким чином, Велика Британія намагалася зберегти контроль над Палестиною [2, с. 24-25].

На засіданні Ради Безпеки ООН 19 березня 1948 р. представник США У. Остін запропонував скликати спеціальну сесію ГА для встановлення опіки ООН над Палестиною, стверджуючи, що не можливо мирними засобами здійснити запропоновану програму поділу Палестини [7, с. 96].

Зміна американської позиції багато в чому була зумовлена прагненням протистояти розширенню сфери впливу СРСР на Близькому Сході. Професійні американські дипломати та військові попереджали, що продовження підтримки розділу Палестини наражатиме на небезпеку репутацію США в арабських країнах і сприятиме радянського проникненню на Близький Схід. Такий розвиток подій створить небезпеку для американських нафтових інвестицій в близькосхідному регіоні, що є життєво важливими для американського спонсорства відновлення Європи. Таким чином, США розглядали пропозицію про опіку ООН над Палестиною, як спосіб завадити проникненню СРСР у близькосхідний регіон [14, с. 158].

У відповідь на американську пропозицію радянський представник в ООН А. Громико заявив, що позиція США не має нічого спільного з резолюцією ГА ООН №181/II і Радянський Союз не може погодитися з такою позицією. Рада Безпеки 1 квітня 1948 р. дев'ятьма голосами, представники СРСР і УРСР утрималися, прийняла пропозицію США про скликання спеціальної сесії ГА ООН для перегляду питання про майбутнє Палестини [7, с. 96].

Позачергову спеціальну сесію ГА ООН з палестинської проблеми було скликано навесні 1948 р. У період між другою регулярною (1947 р.) та позачерговою (1948 р.) сесіями ГА ООН у політиці США щодо проблеми майбутнього Палестини сталися великі зміни. Керівництво США різко змінило свою позицію, відмовившись від ідеї створення незалежної держави євреїв і погодившись з пропозицією Великої Британії щодо створення в Палестині єдиної арабсько-єврейської держави. США дійшли висновку, що для їх зовнішньополітичних та військово-стратегічних планів найціннішим союзником є арабський світ, а не держава євреїв у Палестині, яка ще не існує. Це і спричинило відмову уряду США від ухваленого другою регулярною сесією ГА ООН рішення про створення у Палестині єврейської та арабської держави. Цього разу делегація США зайняла непохитну позицію на користь створення в Палестині об'єднаної арабсько-єврейської держави. Делегації країн Латинської Америки наслідували у цьому питанні США. Утворився англійсько-американський блок, що становив не менше ніж як 80 % складу всіх делегацій, що брали участь у роботі сесії. За те, аби залишити чинною резолюцію ГА ООН №181/II, висловилися лише декілька делегацій [8, с. 93].

США та Велика Британія не втрачали надії переглянути рішення ГА ООН від 29 листопада 1947 р. тому, що воно не було остаточним, оскільки містило застереження, що якщо наступна сесія ГА ООН до 18 годин 14 травня 1948 р. не прийме іншого рішення з палестинської проблеми, що суперечило вже прийнятому рішення, останнє залишається чинним, як остаточне рішення ООН з даної проблеми. На розгляд позачергової спеціальної сесії ГА ООН було внесено англійський проект резолюції, відхилений ООН у 1947 р. Єдиною можливістю зберегти чинними рішення другої сесії ГА ООН щодо цього питання було не допустити голосування англійського проекту резолюції до 18 години 14 травня 1948 р., як цього вимагав регламент сесії. Саме цією лазівкою скористався голова української делегації В. Тарасенко, якому завдяки своїм рішучим і кмітливим діям вдалося зірвати процедуру голосування за англійсько-американський проект резолюції. Коли

головуючий на засіданні ГА ООН за півгодини до закінчення роботи сесії готувався розпочати процедуру голосування за англійсько-американський проект резолюції, В. Тарасенко вийшов за трибуну і виголосив промову. Завдяки цим діям українському дипломату вдалося затягти час і не дозволити головуючому поставити на голосування англійсько-американський проект резолюції. Оскільки позачергова сесія ГА ООН не змогла до встановленого терміну прийняти резолюцію альтернативну щодо рішення ГА ООН від 19 листопада 1947 р., то рішення останньої про утворення на території Палестини двох незалежних держав, а саме єврейської та арабської, залишилося остаточним розв'язанням палестинської проблеми [8, с. 61-63].

За розпорядженням президента Г. Трумена його радник з питань внутрішньої політики К. Кліффорд почав терміново готувати документи з можливого визнання єврейської держави. Держсекретар Дж. Маршалл був не задоволений, що без його відома готуються матеріали з такого важливого зовнішньополітичного питання. Він наголошував, що внутрішньополітичні інтереси не повинні визначати напрямки зовнішньої політики [10, с. 614-615].

У Тель-Авіві 14 травня 1948 р. було проголошено утворення незалежної держави Ізраїль. На Близькому Сході виникла якісно нова політична ситуація. У зв'язку з цим перед США постало завдання терміново сформулювати нову політичну лінію. Американське керівництво усвідомило, що на Близькому Сході виникли нові реалії, які вимагали швидкого корегування політичної лінії США в цьому питанні. США не хотіли, щоб новостворена єврейська держава звернулася за допомогою до СРСР. Американці боялися, що СРСР може використати Ізраїль, як клин для свого проникнення на Близький Схід. Зволікання з позицією щодо визнання Ізраїлю могло коштувати американцям перетворення єврейської держави у форпост радянського впливу в близькосхідному регіоні [12, с. 3]. Під час прийняття рішення про визнання Ізраїлю Г. Трумен керувався також внутрішньополітичними міркуваннями. Політичні радники президента вважали, що не підтримання створення єврейської держави спричинить негативні внутрішньополітичні наслідки, які в рік президентських виборів можуть мати потенційно згубні наслідки для Г. Трумена. Визнання Ізраїлю гарантувало б демократам прихильність з боку єврейських виборців, особливо в Нью-Йорку. Відомі політики-демократи також переконували Г. Трумена негайно визнати Ізраїль [13, с. 39-40].

Через одинадцять хвилин після проголошення держави Ізраїль Г. Трумен підписав заяву про фактичне – "де-факто" – її визнання. США першими визнали Ізраїль, що забезпечило новій державі швидке і успішне визнання більшістю країн світу [3, с. 229]. Однак якщо

США визнали Ізраїль "де-факто", то СРСР 18 травня 1948 р. прийняв рішення не тільки про фактичне, але і про повне визнання нової держави, тобто, "де-юре" [7, с. 97]. Тільки після того, як в Ізраїлі 25 січня 1949 р. пройшли перші демократичні вибори США визнали нову державу "де-юре" [3, с. 233-234].

Утворення Ізраїлю стало можливим лише за обопільною згодою США та СРСР, які підтримали резолюцію ООН про утворення Ізраїлю керуючись своїми власними геополітичними розрахунками. Прихильність наддержав до ідеї створення єврейської держави в Палестині була обумовлена їх спільним бажанням послабити позиції Великої Британії у Палестині, яка була ключем до всього Близького Сходу з його великими запасами нафти. Непослідовність американської політики щодо питання про утворення Ізраїлю була зумовлена зіткненням двох стратегічних ліній у президентській адміністрації – проарабської (співробітники держдепартаменту) та проєврейської (радники Г. Трумена). Не зважаючи на всю складність ситуації довкола питання про створення держави Ізраїль, єврейському народу за підтримки міжнародної спільноти вдалося втілити в життя ідею власної незалежної держави, поява якої кардинальним чином змінила історію всього Близького Сходу. У майбутньому спільність підходів США та СРСР щодо даного питання зникла у зв'язку із намаганням розширити свої сфери впливу на Близькому Сході.

1. Ближневосточный конфликт: Из документов архива внешней политики РФ. 1947-1967. В 2 т. Том 1: 1947-1956. – М.: МФД, 2003. – 608 с.
2. Внешняя политика Советского Союза. 1947 год. Часть вторая: Документы и материалы. Июнь-декабрь 1947 года. – М.: Госполитиздат, 1952. – 456 с.
3. Злобин Н. Второй новый миропорядок: Геополитические головоломки / Николай Злобин. – М.: Эксмо, 2009. – 320 с.
4. Колобов О., Корнилов А., Сергунин А. Документальная история арабо-израильского конфликта. – Нижний Новгород: Изд-во Нижегородского университета, 1991. – 173 с.
5. Коппель О. Конфликт шести десятилетий. Эволюция ближневосточного конфликта у светлі його впливу на систему регіональної безпеки // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. – 2009. – № 86. (частина II). – С. 33-41.
6. Млечин Л. Зачем Сталин создал Израиль? / Леонид Млечин. – М.: Эксмо, Яуза, 2005. – 480 с.
7. Стрижов Ю. СССР и создание Государства Израиль / Юрий Стрижов // Международная жизнь. – 1995. – №11. – С. 94-97.
8. Тарасенко В. В останні хвилини перед голосуванням. Біля витоків створення Держави Ізраїль / Василь Тарасенко // Політика і Час. – 1997. – № 1. – С. 60-64; № 5-6. – С. 87-94.
9. Harry S. Truman. The Man from Independence. [ed. by William F. Levantrosser]. – N.Y.: Greenwood Press, 1986.
10. McCullough D. Truman / David McCullough. – N.Y.: Simon & Schuster, 1992. – 1117 p.
11. Pincus B. The Soviet government and the Jews. 1948-1967: A documented study / Benjamin Pincus. – Cambridge: Cambridge University Press, 1984. – 612 p.
12. Rodman D. Arms transfers to Israel: the strategic logic behind American military assistance / David Rodman. – Brighton: Sussex Academic Press, 2007. – 129 p.
13. Rubenberg C. Israel and the American National Interest: A Critical Examination / Cheryl A. Rubenberg. – Urbana: University of Illinois Press, 1989. – 464 p.
14. Simha F. The birth of Israel: Myths and realities / Simha Flapan. – N.Y.: Pantheon books, 1987. – 277 p.
15. Smith C. Palestine and the Arab-Israeli conflict: a history with documents / Charles D. Smith. – Boston: Bedford/St. Martin's, 2001. – 541 p.

Надійшла до редколегії 27.01.10

Н. Гордіна, асп.

ВПЛИВ ПОЛІТИКИ ГЛАСНОСТІ НА ФОРМУВАННЯ НАСТРОЇВ НАСЕЛЕННЯ УРСР (1986 – 1991)

У статті розглядаються прояви політики гласності, особливості її впровадження в УРСР і наслідки для формування суспільно-політичних настроїв населення України.

The manifestations of the policy of glasnost, singularity of its introduction in Ukrainian SSR and results for the forming of social and political public mood in Ukrainian SSR are observed in the article.

На сьогоднішній день актуальною темою вітчизняної історії є висвітлення періоду "перебудови" та здобуття Україною незалежності. Публіцистичні твори, брошури, статті про завдання та результати "перебудови" з'яви-

лися ще в період 1987-1991 років. Видавалися статті, які торкалися соціальних проблем "перебудови". Основними напрямками публікацій, присвячених вивченню даного періоду, є розкриття суспільно-політичних про-

цесів та явищ, де головна увага акцентується на політичних аспектах проблеми. Переважають дослідження, присвячені створенню нових партій, неформальних організацій та рухів.

Разом з тим, малодослідженим залишається питання настроїв населення, впливу різноманітних чинників на їх формування. Серед авторів, які започаткували розв'язання даної теми, слід відзначити О.Бойка у монографії "Нариси з новітньої історії України (1985 – 1991)", А.Русначенка "Пробудження. Робітничий рух на Україні 1989-1993 рр.", О.Гараня "Убити дракона: 3 історії Руху – та нових партій України", В.Литвина та інших. Зокрема, О.Бойко розглядає місце і роль гласності у контексті суспільно-політичних перетворень, еволюцію суспільних поглядів та процесів на початку 1990-х рр. до проголошення незалежності України. Проте основну увагу він приділяє політичним аспектам проблеми, мало торкаючись саме настроїв населення. А.Русначенко ґрунтовно досліджує особливості робітничого руху в Україні, визначивши чинники, що активізували цей рух. О.Гарань, розглядаючи неформальні організації кінця 1980-х – початку 1990-х, торкається проблеми розвитку суспільно-політичних процесів.

Проте, питання настроїв населення УРСР у період "перебудови", зокрема аспект впливу гласності на їх формування, залишається однією з тем, яка потребує більш глибокого дослідження.

У статті автор ставить за мету проаналізувати вплив гласності на формування суспільно-політичних настроїв населення УРСР у період "перебудови". Для досягнення мети поставлені завдання окреслити прояви гласності, визначити особливості її впровадження в УРСР, дослідити питання, які піднімалися у результаті послаблення цензури і проаналізувати реакцію на них населення України.

Для написання статті використані переважно матеріали архівних фондів Центрального державного архіву Громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади України та періодичних видань.

"Гласність" як політичний термін означає відкритість діяльності державних установ і свободу інформації. У другій половині 1980-х років на території СРСР цей термін став широко вживаним у контексті політики "перебудови", яку започаткував М. Горбачов. Гласність по суті була перехідним етапом до повноцінної свободи слова [3, с. 42].

Прийшовши до влади, у перших своїх промовах М. Горбачов відкрито заговорив про деякі проблеми у державі, зокрема про сповільнення економічного зростання. Це, фактично, були перші кроки на шляху до гласності, офіційно проголошеної у лютому 1986 р. на XXVII з'їзді КПРС, коли М.Горбачов висунув гасла "широкої демократії". Що означало перехід від політики прискорення, в контексті поліпшення управління економікою, і активізації "людського фактору", до більш радикальних реформ.

Впровадження гласності виражалось у обговоренні існуючих у суспільстві проблем, поглибленні політики критики і самокритики керівництва, заохоченні критики і пропозицій "знизу", реабілітації несправедливо засуджених, визнання помилок попередніх десятиліть радянської влади.

Проте, гласність не була повноцінною. У кожному з її проявів були обмеження, свідомо накладені керівництвом [3, с. 43]. Це свідчить про те, що влада намагалася використати гласність для заохочення населення до діяльності, для здобуття суспільної підтримки намічено-

го курсу. Природно, що цей процес прагнули зробити контрольованим.

Впровадження гласності не було одномоментним. Це був процес, який почався і поширювався з Москви більш повільними темпами розгортався у республіках. На території УРСР він мав свої особливості. На рівні з обговоренням проблем, які були актуальними для усього Союзу, у республіці поставали і набували гостроти власні не вирішені питання. Вони були продиктовані суперечливою українською історією, специфікою суспільно-політичної ситуації УРСР. До них належали проблеми національного характеру – становище української мови, замовчувані раніше історичні факти, а також проблеми екології.

Питання мови національно-свідома інтелігенція **підняла** одним з перших. Вже у 1987 р. члени спілки письменників УРСР О.Гончар, І.Драч, Б.Олійник та інші у своїх доповідях звернули увагу на це питання. У пресі, зокрема в "Літературній Україні", з 1987 р. зростає кількість публікацій, що спонукали шанувати українську мову і традиції [6, с. 6]. З окремих поодиноких публікацій у пресі та виступах на закритих зборах, це питання поступово переросло у політичне гасло, яке національно-демократичні сили в подальшому почали використовувати у політичній боротьбі.

Занепокоєння екологічною ситуацією було підсилене аварією на ЧАЕС, яка стала дуже популярною темою для обговорення і газетних публікацій. Від оспівування мужності ліквідаторів, з розгортанням гласності, автори статей почали звертати увагу на екологічні наслідки трагедії.

Реабілітація репресованих, ліквідація "білих плям" української історії у республіці не була таємницею, але і не піддавалася широкому розголосу [3, с. 54]. Тому, зацікавитися цим процесом могло по-суті лише вузьке коло людей, які мали відповідний до цього інтерес. У пошуках цікавих тем, відкриття історичних фактів спочатку розпочала публіцистика, використовуючи спогади очевидців, деякі доступні архівні документи. Опублікування нових, часто шокуючих, фактів історії України та СРСР дозволило значній частині інтелігенції переосмислити свою громадянську позицію, активно зайнятися пошуками історичної правди. Саме вони популяризували в маси нові ідеї, у подальшому стали ініціаторами створення правозахисних організацій, культурологічних клубів, виводили населення на мітинги та акції протесту.

Провідниками гласності стали засоби масової інформації. Поряд з національними питаннями та екологією, відкривалися для обговорення болючі для суспільства проблеми, опубліковувалися факти, які раніше не могли стати предметом широкого розголосу, практично не визнавалися офіційно.

На фоні колишнього одностайного схвалення в пресі радянського способу життя, відносно відкрите обговорення існуючих у країні проблем спричинило гострий до них інтерес, цікавість до висвітлення подій із позиції відвертості. Такі тенденції яскраво виявились і поширювалися з центру. У Москві вже у 1986 р. Є.Додолев був визнаний найкращим журналістом року за низку публікацій у виданні "Московський комсомолец", присвячених валютним повіям. Вони підняли тираж газети на рекордну висоту і загальносоюзне визнання. Шокуюча правда відразу стала модною.

Зважаючи на консервативність української республіканської преси, гострих проблемних публікацій у ній було менше, ніж у центральних виданнях. Специфіка української гласності полягала в її національному забарвленні. Але аналізуючи тогочасну пресу, можна помітити тенденцію до обговорення суспільних явищ, які

раніше були своєрідними табу. У газетах перепліталися публікації на теми, що заохочувались згори: про зловживання дрібними чиновниками службовим становищем, про порушення трудового законодавства, про "відсіч сірій літературі", про відновлення "чистого і чесного імені керівника-комуніста" [19, с. 8], з тими, які в принципі не були бажаними, але стали можливими для обговорення завдяки гласності.

Зокрема, в українській республіканській пресі з'явилися окремі матеріали, близькі за тематикою до проблеми, піднятої Є.Додолевім. Так, лист читачки, надрукований в "Літературній Україні" під назвою "Більше мовчати не могу" розповідає про інтимні стосунки з начальством як дієвий спосіб для жінки отримати роботу і просуватися в подальшому по службовій драбині. У кінці листа виражався сумнів з приводу того, що його опублікують, бо "...про бруд ви не пишете прямо і відверто. Все прикрашаєте дійсністю..." На що редакція відповіла: "Як бачите, лист ми ваш все ж опублікували..." [2, с. 6]. Лист був опублікований, оскільки ситуація на той час вже змінилась. Це був один з проявів "відсічі сірій літературі", як і відсічі сірій одноманітній пресі. Так само, як і збільшення кількості публікацій на кримінальні теми. Окрім статей про масштабні злочини, розкрадання державного майна і покарання винних за це, поширювалися замітки про побутові злочини. У таких публікаціях головна увага приділялася підліткам та молодим людям, які чинили злочини заради наживи [8, с. 7], або в стані алкогольного сп'яніння [9, с. 8].

Підняті теми хвилювали суспільство, примушували замислитися над проблемами та їх причинами, що знаходило відгук у читачьких листах. Часто відповіді до газет писали люди старшого покоління, які причину таких ситуацій вбачали у низьких моральних якостях молодих людей, у недоліках виховання як у школі, так і вдома. Звинувачували також саму систему, особливо байдужий до всього бюрократичний апарат [1, с. 8].

Іншим проявом гласності була критика. Вона заохочувалася керівництвом, мала на меті пробудити суспільну свідомість. Тема бюрократичних недоліків і зловживань була широко представлена у пресі та виступах. Вона прослідковувалася від приходу до влади М. Горбачова і до розпаду СРСР. І з розгортанням перебудовних процесів ця критика ставала все більш різкою та гострою. Публікації про непорядність чиновників, відсутність комуністичних ідеалів з 1987 р. регулярно з'являлись у кожному номері як центральних, так і республіканських видань. Так само вони перейшли у новостворені друковані органи неформальних організацій, де проблему вже називали не просто "зловживанням службовим становищем", а "корупцією" [7, с.2]. Замітки про корупцію викликали бурхливі емоції читачів, спонукали їх до обговорення цієї теми в листах і подальших публікаціях [18, с.2]. Для читача ставало зрозумілим, що зловживання є всеохоплюючими, що вони пронизують усі сфери суспільного життя. Якщо раніше можна було цього не помічати, то тепер кожен був поставлений перед фактом, що корупція – хвороба державного механізму.

Проте, обговорення проблеми не приносило жодних результатів для її вирішення. Навіть навпаки, надавало зловживанням своєрідної легітимності. Показовою стала стаття "Приватна розмова з директором універсаму" в "Літературній Україні", де інтерв'ю анонімно дала директорка універсаму, в минулому директорка ресторану, яку зняли з посади за зловживання під її керівництвом. Вона відверто розповіла журналісту про свої думки з приводу усієї системи торгівлі в Радянському Союзі: "Ось дивіться, в магазинах нічого немає, а зайдіть на свята у будь-яку квартиру – на столі хіба що смаженого

страуса бракує. Звідки?... Той знає того, а той – того, той дає йому те, а той – те... І діти наші ростуть у такій обстановці". Викривальні статті про зловживання, зокрема серед ревізорів, які мали б перевіряти кожне підприємство, і той же універсам, не мали реального впливу на ситуацію: "Якщо не помиляюсь, разів з п'ять ви порушували проблеми ревізійної роботи. І що змінилося? Хто відреагував на ваші заклики і пропозиції?" Так само, на прикладі інституту торгівлі, показовим було реальне ставлення керівників до існуючої в державі системи: "Щоб виправити становище в торгівлі, слід міняти всю систему торгівлі. Як саме? Нехай про це думають інші. Мене ж особисто нинішня система цілком задовольняє..." [10, с. 8].

З вищесказаного, читачі могли зробити такі висновки. По-перше, навіть причетних до зловживань посадових осіб, замість реального покарання часто просто переводили на іншу рівноцінну посаду. По-друге, гасла перебудови про критику і кадрову політику, у дійсності порожній звук, вони не працюють. По-третє, керівники цілком задоволені системою, система їх захищає і міняти її вони не збираються.

У наслідок розширення гласності, склалася негативна для держави ситуація. Адже, дозволивши офіційно висвітлювати існуючі проблеми, влада фактично брала на себе зобов'язання щодо їх вирішення. Проте, її діяльність не давала бажаних результатів. Це неминуче призводило до її дискредитації в очах суспільства. Висвітлюючи проблеми і не вирішуючи їх, радянська влада розписувалася у своїй безпорадності. Таким чином, у людей почало формуватися почуття безкарності. Багато хто почав жити за принципом "дозволено все, що не заборонено", а часом і те, що було офіційно заборонено, залишалось дозволеною на практиці.

Одним з проявів гласності стало припинення глушіння західних радіопередач з жовтня 1988 р. Трансляція, прослуховування і співпраця з західними радіостанціями нарешті перестала бути заборобою. Таким чином, воно стало доступним для широкого кола слухачів. У цей же час, починаючи з 1986 р. дещо змінилися акценти західної пропаганди. На заході відзначили збільшення інтересу радянських громадян до внутрішньої проблематики в країні, яке було спричинене "новим курсом" М. Горбачова. Якщо раніше у західному радіомовленні домінували питання міжнародного життя, з 1986 р. більше половини програм стали націленими на проблеми розвитку радянського суспільства [13, арк. 52]. Слід зазначити, що зауваження і теми, підняті у таких програмах, були досить влучними. Зокрема, під сумнів ставився науковий характер стратегічних і тактичних установок, прийнятих на XXVII з'їзді КПРС, можливість їх втілення у життя. Внутрішню політику партії описували як низку помилок, що при погіршенні стану економіки трактувалось як свідчення кризи соціалізму. Курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни називали черговою "декларацією партії" і висловлювали сумнів у його дієвості. У радіопередачах доводили, що принцип соціалістичної власності на засоби виробництва не здатен створити дієві стимули для праці. Найбільш болючою темою було порівняння середнього рівня заробітної плати в СРСР і західних країнах, співставлення купівельної спроможності рубля та долара, порівняння якості товарів, комфортності житла та ін. Згадувався також рівень захисту прав і свобод громадянина, реальні здобутки демократії на противагу засиллю бюрократії та порушенням соціалістичної законності у Радянському Союзі, пригнічене становище національних культур та мов [13, арк. 53 – 61].

Після фактичної легалізації закордонних радіопередач західна і радянська пропаганди зіткнулися лоб в лоб. І це зіткнення було не на користь останньої. Адже невдачі горбачовської політики красномовно доводили справедливості багатьох закидів на її адресу. Пересічний громадянин на власні очі переконувався у безрезультатності задекларованих "перебудовою" гасел, кожного дня стикався із засиллям бюрократії, неякісними товарами і їх дефіцитом. Все радянське поступово ставало просто не модним, особливо серед молоді. Радянська пропаганда, послабивши цензуру, зазнала поразки.

Наростання кількості нової інформації, співставлення її з дійсністю спонукало населення до реакції. У цей час багато хто продовжував писати листи до КПРС. Можна припустити, що цим займалися люди, які ще не втратили до неї довіру. Велика кількість таких листів містила в собі пропозиції по вдосконаленню роботи державного механізму, а також скарги на порушення з боку чиновників [17, арк. 12, 38, 47]. Але переважали прохання і надії на допомогу партії у вирішенні власних проблем – побутового обслуговування, соціального забезпечення, житлового питання [14, арк. 35].

Зросла кількість людей, які розчарувалися у комуністичній партії. Ті, хто довіру вже втратив, ставали прихильниками демократії. Для населення УРСР у цьому процесі велику роль відіграла українська інтелігенція, завдяки якій населення побачило альтернативу. В Україні ця демократична альтернатива мала національне забарвлення.

У 1989 р. зусиллями інтелігенції був створений НРУ за перебудову. Його ідеологічною основою стало національне відродження. На з'їзді НРУ 8-10 вересня в Києві у промовах вже почали лунає думки про звільнення від політичної та економічної залежності від центру, відродження національної культури та релігії, обговорювались екологічні, економічні проблеми [5, арк. 79-105].

Участь письменників і літераторів, відомих всій республіці, надала ідеям Руху своєрідної легітимності в очах суспільства, дозволила залучити до нього велику кількість людей. З 1989 по 1991 на території УРСР утворилося понад двадцять політичних партій та об'єднань. У цей же період відбулися численні акції культурницького, екологічного і політичного спрямування [4, с. 102].

Слід зазначити, що до 1988 не було масових виступів, протестів. Заклики влади до суспільної активності в перші роки перебудови (1985-1986) не досягали бажаних результатів. Суспільство в основній своїй масі не мало активної громадянської позиції. Ініціативу, яка подавлялася протягом тривалого часу, було не так просто відновити. Навіть після того, як в порядку експерименту у 1987 р. було вперше дозволено спробувати вибрати місцевого владу по багатомандатним виборчим округам, демократичні впровадження не були належним чином використані. В окремих областях збори щодо висунення кандидатів у депутати проходили за звичною схемою. У 5 857 випадків обговорювалася лише одна кандидатура. У результаті, навіть при розширенні можливостей, за участі 99,9% виборців запропоновані кандидати отримали приблизно 99,5% підтримку [15, арк. 57]. Населення "проковтнуло" і чорнобильську трагедію, як усі інші трагедії до цього. Адже активні виступи на екологічну тематику почалися не з літа 1986 р., а вже після створення неформальних організацій відповідного спрямування, таких як асоціація "Зелений світ". Тому, саме інтелігенція стимулювала розвиток громадської думки. Настрої почали змінюватись через притік нової інформації.

Особливістю гласності в УРСР стало те, що спливали суперечливі сторінки української історії, відкриття і обговорення яких призвело до поляризації суспільно-

політичних настроїв населення на східній та західній Україні. У той час, як переважно на заході і в центрі домінуючими були національно-демократичні ідеї, які представляв в основному НРУ, на сході та півдні більш активним був робітничий рух, який з 1989 р. стали представляти страйкові комітети [11, с. 42]. На сході ідеї Руху зустрічали досить холодно. Населення, яке зокрема в Донбасі на 45% складалося з росіян і приблизно 40% від українців було російськомовним, відлякували націоналістичні гасла та жовто-блакитні прапори [12, с. 8].

Плуралізм думок на початку 1990-х взагалі призвів до неконтрольованої ситуації. У республіці, окрім звичного поділу на схід-захід, з'явилися сепаратистські тенденції в окремих регіонах. Так у Криму за вихід зі складу УРСР агітували члени Севастопольського товариства російської культури імені О.С.Пушкіна, "Союз патріотів Криму", Кримське відділення Демократичної партії Росії та деякі депутати обласної ради; у Закарпатській області за створення автономії агітувало Товариство карпатських русинів, яке порушило це питання перед Верховною Радою УРСР, посилюючись на існування Підкарпатської Русі у складі Чехословацької республіки з жовтня 1938 по березень 1939 років; на півдні України "Демократичний союз Новоросії" (ДСН) проголосив своєю метою створення в межах Одеської, Миколаївської, Херсонської, Дніпропетровської областей та ряду придністровських регіонів Молдови "Новоросійського демократичного державного утворення у складі Української Федерації". Програма ДНС поширювалася через місцеву пресу; у Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях серед політиків лунали заклики до проголошення Галицької автономії; у ряді регіонів пропонувалися плани відродження Донецько-Криворізької республіки, яка проіснувала неповних два місяці у 1918 році, і входження її на правах автономії до Російської Федерації [16, арк. 28 – 31].

Таким чином, гласність була впроваджена вищим керівництвом з метою активізації суспільства, здобуття широкої підтримки запровадженню курсу реформ, тому вона мала обмеження і контролювалася владою на початкових етапах. Виразником гласності стали засоби масової інформації. В Україні її впровадження мало національне забарвлення, акцентувалася увага на характерних для республіки проблемах, таких як екологія та історія. Поряд з цим, розглядалися гострі питання соціального характеру – алкоголізм, проституція, корупція, моральні цінності.

Підняті питання зацікавили населення, примусили замислитися над проблемами, шукати їх вирішення, що знаходило відгук у читачьких листах. Публічне обговорення проблем було рівнозначним офіційному визнанню їх існування. А це, в свою чергу, поклало зобов'язання на владу щодо їх вирішення. Розмови без реальних результатів викликали суспільне невдоволення. Це невдоволення було підігране західною пропагандою, яку фактично легалізували теж завдяки гласності.

Реакція населення, з одного боку, виражалася у листах до вищих посадових осіб з пропозиціями та скаргами. Але, з іншого боку, зростала кількість розчарованих у можливостях партії. Ці люди підтримували демократичні рухи, які в УРСР мали національне забарвлення.

З поглибленням демократичних перетворень рухи набували політичного спрямування, що спричинило політизацію населення. Велику роль у цьому процесі відіграла українська інтелігенція.

У той же час, плуралізм думок призвів не лише до поділу України на схід – захід, а й виявив тенденції до сепаратизму в окремих регіонах УРСР.

1. Більше мовчати не можу (огляд листів) // Літературна Україна. – 1987. – 25 червня. 2. Більше мовчати не можу // Літературна Україна. – 1987. – 26 березня. 3. Бойко О.Д. Нариси з новітньої історії України (1985 – 1991). – К., 2004. – 357 с. 4. Гарань О.В. Убити дракона: 3 історії Руху – та нових партій України. – К: Либідь, 1993. – 197 с. 5. Державний Архів Вінницької області (ДАВО). – Ф. П – 136. – Оп. 85. – Спр. 68. 6. Керуючись чуттям єдиної родини // Літературна Україна. – 1987. – 9 квітня. 7. Корупція // Вільне слово. – 1990. – червень №12. 8. Посмішка Авгура // Літературна Україна. – 1987. – 8 січня. 9. Постфактум // Літературна Україна. – 1987. – 23 квітня. 10. Приватна розмова з директором універсаму // Літературна Україна. – 1987. – 12 березня.

11. Русначенко А.М. Пробудження. Робітничий рух на Україні 1989–1993 рр. – К.: Вид. дім "KM Academia". – 1995. – 228 с. 12. Рух в Донбасі // Вибір. – 1989. – 9 жовтня. 13. Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2981. 14. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 3421. 15. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2362. 16. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2969. 17. Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади України (ЦДАВОВУ). – Ф. Р – 2. – Оп. 15. – Спр. 7. 18. Ще про корупцію // Вільне слово. – 1990. – червень №15. 19. Як украли мільйон // Літературна Україна. – 1987. – 19 лютого.

Надійшла до редколегії 27.01.10

I. Горпинченко, асп.

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті аналізуються праці, присвячені еволюції соціального статусу православного духовенства в Україні другої половини ХІХ ст., зокрема, його правового становища, рівня духовної освіти і матеріального забезпечення.

In the article there are analyzed works, dedicated to the evolution of social status of the Orthodox clergy in Ukraine in the second half of 19th century, including its legal status level of theological education and financial support.

Відродження інтересу до історії православної церкви в умовах розбудови суверенної Української держави закономірно впливає як з усвідомлення теперішнього місця церкви в системі суспільних інститутів, так і її ролі як провідної конфесії у формуванні громадянського суспільства та в збереженні національної ідентичності.

Вартісне значення для інтенсивного пошуку відповідей на сучасні виклики має церковно-православна історія другої половини ХІХ ст. – епохи глибоких суспільних перетворень, що суттєво вплинули на становище церкви і в Україні, й на соціальний статус духовенства, залученого російською державою і синодальним чиновництвом до здійснення суперечливої місії. В основі конфлікту ціннісних орієнтирів тогочасного духовенства – лежав неприродний симбіоз його духовного подвижництва на ниві власне церковного служіння з апологетикою його державного устрою, переважаючою зорієнтованістю на консерватизм суспільного й церковного укладу, нейтралізацію українського національного відродження й тотальну русифікацію.

Однак можливість тлумачення зазначених явищ з різних ідеологічних позицій спричинила появу альтернативних концептуальних підходів науковців та публіцистів до висвітлення статусу православного духовенства в тогочасному суспільстві.

Мета статті – виявлення основних концептуальних підходів та тенденцій в розвитку історіографії проблеми на основі аналізу історичних праць, що з'явилися упродовж другої половини ХІХ – початку ХХІ століть. Огляд наукових досліджень дозволяє виокремити основні концептуальні підходи до оцінки соціального статусу духовенства в Україні другої половини ХІХ століття. Ця оцінка виводилась вибірково або комплексно на основі трьох основних критеріїв – його правового становища, рівня освіти, якості матеріального забезпечення і соціальної захищеності, які загалом і визначали місце православного духовенства серед інших верств населення.

В історіографії проблеми виокремлюється декілька концептуальних підходів. Перший з них – *соціально-критичний* – розглядає православне духовенство України другої половини ХІХ ст. як патронване державою, а відтак дискредитоване фактом зрощення з нею. Воно характеризувалося як консервативне, соціально пасивне й розколоте внутрішнім антагонізмом між чернечою аристократією і величезною масою білого духовенства, що за всіма параметрами тяжіло до середнього класу. З національної точки зору українське духовенство тлумачилося як російське, покликане захищати інтереси "триєдиної руської народності" – великоросів, малоросів та білоросів. Серед представників такого підходу

переважають російські дореволюційні та сучасні дослідники А. Папков, В. Розанов, П. Успенський, Є. Грекулов, А. Полонський та ін. [33; 39; 19; 8; 35].

Представники другої – *апологетичної течії* (переважно російської дореволюційної) – прагнули ідеалізувати навіть залежність духовенства від держави, трактуючи її як симфонію в дусі уваровської теорії "православля, самодержавія і народності", а також воліли не вбачати конфлікту між "білим" та "чорним" духовенством: Є. Голубинський, Л. Тихомиров, А. Ніколін та О.Золотарьов [7; 42; 31; 16].

Репрезентанти третього, *атеїстичного напрямку*, сприймають духовенство як цілковито реакційну верству, що є зайвою в соціальній структурі суспільства. Серед них – П. Бляхін, Г. Прошин, С. Білинець, В. Тітлінов та ін. [2; 36; 1; 41].

Нарешті, в руслі четвертого – *національно-критичного* концептуального підходу – залежне від держави православне духовенство України сприймалося як переважно русифіковане з властивими йому реакційними ідеалами в національно-церковній сфері, що домінували й проявлялись у викоріненні українських церковно-національних традицій та уніфікації церковного життя на загальноросійських засадах: М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Власовський, Г.Надтока, В. Меша та ін. [10; 13; 6; 30; 28].

Звичайно, названі підходи не вичерпують їх наявного розмаїття, але дають можливість уявити, наскільки широким і суперечливим є діапазон оцінок соціального статусу православного духовенства тієї епохи. Важливо відзначити, що характеристика *соціального статусу духовенства* в дореволюційний період, по суті, не супроводжувалась використанням самого цього поняття. Дослідники обмежувались здебільшого однобічними оцінками, які виявлялись штрихами до соціального портрету кліру, чернецтва і вищої церковної ієрархії.

Один із перших серед дореволюційних дослідників церкви часів Александра II доби реформ А. Папков, присвятивши свою статтю відтворенню соціального портрету православного духовенства, описував його через призму ставлення до нього з боку інших верств населення. Зі статті стає зрозумілим, що автор вважав духовенство пригнобленою державою й неавторитетною "кастою". Узагальнюючи висновки науковців і публіцистів, він наділяв духовенство рисами "раболепія" і "мертвенності", байдужості та формалізму, матеріальної бідності й неприглядної побутової поведінки [33, с. 183]. "Гнаною верствою" називає його й Т. Буткевич, особливо зупиняючись на несприйнятті духовенства інтелігенцією [3, с. 3-4].

Протилежну характеристику соціального портрету православного духовенства знаходимо у Л. Тихомирова. Називаючи духовенство "учительською" верствою, автор писав, що вона була носієм "вікової церковної мудрості". Натомість те, що прийнято вважати соціальною байдужістю церкви, пояснюється лише "різним розумінням того, що в житті є головним і що другорядним" [42; с. 225]. Таким чином, єдиним критерієм виступає тут головне соціальне призначення духовенства.

Конкретніше, зосереджуючись на правовому статусі, аналізує духовенство С. Познишев. Воно постає як перше серед духовенства інших конфесій ("терпимих" і "нетерпимих"), як єдине, що перебувало під "покровительством" держави [34, с. 238]. "Користуючись цим привілеюванням державним статусом, верхівка духовенства (єпископат), стала прирівнюватись до губернаторів й віце-губернаторів, – писав В. Розанов, – а звичайні священники ставали місцевими спостерігачами за населенням, подібно становим і квартальним" [39, с. 19].

Історіографія післяреволюційної (радянської) епохи, особливо 1920 – 60-х рр. позначилась висуненням на перший план критерію класової приналежності й класової спрямованості в оцінці соціального статусу православного духовенства. Здебільшого автори – П. Бляхін, Є. Варичев, Є. Коровін та ін. [2; 4; 21] характеризують духовенство, у т.ч. в Україні, як "експлуататорський", реакційний клас. Необхідно відзначити, що наприкінці 60-х рр. вперше в радянській історіографії запанувала відверто негативна оцінка православного духовенства з точки зору реакційності його національних функцій, а саме обов'язку "придушення визвольного руху" й "русифікації" західних та південно-західних губерній імперії [8, с. 13, 20].

Разом з тим, українська історіографія того часу, включаючи праці діаспори, приділяла цій проблемі особливу увагу. Той факт, що в Україні діяла та ж церковна інституція, що і в самій Росії, був, на думку, В. Чеховського, М. Грушевського, Д. Дорошенка, та ін. однією з визначальних причин збереження бездержавності України. Служителі православної церкви постають у цих роботах зі статусом ідеологічної реакційної сили [44; 10; 13; 6].

Принципово нові оцінки соціального статусу духовенства, з урахуванням усіх його зазначених складових, з'являються у 1990-і роки. В Росії такими стали праці А. Полонського та Б. Миронова, в Україні – узагальнюючі дослідження Г. Надтока, В. Меші. Саме в цих роботах вперше застосовується поняття "соціальний статус духовенства". Про нього йдеться також в регіональних дослідженнях С. Жилюка, І. Лимана, В. Рожка та ін. [14; 24; 38]. Таким чином, простежується тенденція трансформації змістовного навантаження поняття "соціальний статус духовенства" від його однобічного до синтетичного сприйняття.

Прирошення знань щодо соціального статусу духовенства в Україні другої половини XIX ст. відбувалось під визначальним впливом суспільних обставин. Дореволюційна епоха з її офіційною ідеалізацією постаті православного пастиря не спонукала науковців до дослідження правового статусу духовенства. За таких обставин універсальною видавалась позиція С. Познишева, який виводив правовий статус духовенства з урядового статусу самої православної церкви, з монополії православного кліру на прозелітизм* та юридично оформленої заборони прозелітизму для інших конфесій [34, с. 231, 238, 265].

* прозелітизм – зманювання, агітація віруючих інших конфесій за зміну віросповідання на користь конфесії пропагандиста (прозеліта)

Про те, що РПЦ доручалась й інша (загальнодержавна) – цензурна функція – пише А. Лопухін. Зокрема, він зазначає, що до 1859 р. при Синоді існував таємний цензурний комітет, а пізніше церква виконувала цензурні функції у наглядному режимі [17, с. 664].

Отже, в перших наукових і науково-популярних працях правовий статус православного духовенства окреслювався лише ескізно. В радянській історіографії акцент було зроблено на формах реалізації духовенством свого правового статусу. Так, Д. Венедиктов у 1930 р. та Є. Грекулов у 1931 р. наводять матеріали щодо діяльності монастирських тюрем – місць ув'язнення не тільки за релігійні, але й політичні злочини. З робіт стає зрозумілим, що засуджені, у т.ч. з України, відбували покарання в російських Суздальському Спасо-Єфимієвому та Соловецькому монастирях.

В одній із своїх наступних робіт (1969 р.) Є. Грекулов робить цікавий висновок про те, що надмірні права й привілеї Російської православної церкви, та духовенства, особливо в період правління обер-прокурора К. П. Побєдоносцева (1880-1905), наклалися на відносну слабкість державного апарату. Тому, за царювання Ніколая II, призвели до феномену російського клерикалізму, прояви якого мали місце і в єпархіях України [8, с. 9].

В 1990-і рр. правовий статус духовенства РПЦ, у т.ч. в Україні, розглядався в контексті церковних реформ (С. В. Римський) [37, с. 168, 173], а також з точки зору місця духовенства в загальносуспільній системі координат (Г. Надтока, Б. Миронов, В. Меша та ін.).

Заслужує уваги фундаментальна праця Б. Миронова "Социальная история России", в якій прослідковано еволюцію правового статусу духовенства у межах усієї імперії, включно з окремими єпархіями України, з кінця XVIII до початку XX століття. Саме з катериненських часів духовенство, на думку автора, перетворилось у другу після дворянства "вільну верству". Цілком об'єктивним є також висновок Б. Миронова про те, що "антистановна реформа" 1869 р. сприяла перетворенню білого духовенства зі стану в професію. Причина – руйнація юридичного підґрунтя існування духовенства як окремого стану [29, с. 106-107]. Думка Б. Миронова про те, що "в основному позбавлення духовенства основних станових рис завершилось на початку XX ст." [29, с. 107] цілком корелюється з висновками Г. Надтока, який присвячує цій проблемі один із підрозділів своєї монографії [30, с. 63-81]. Найповніше правовий статус духовенства в Україні останньої чверті XIX ст. знаходимо в монографії В. Меші. В підрозділі з однойменною назвою, спираючись на багату джерельну базу, він характеризує привілеї духовенства, включаючи надання прав особистого дворянства вдовам священнослужителів, а їх дітям – спадкового почесного громадянства [28, с. 81-82].

Висвітлення в літературі освітнього рівня духовенства другої половини XIX ст., як складової ознаки його соціального статусу, також було започатковано в дореволюційну епоху. Тоді помітною тенденцією в історіографії став поступовий перехід від загальних оцінок духовної освіти до конкретного аналізу її основних рис. Початок поклала праця К. Добронравіна "Очерк истории русской церкви" (1863 р.), в якій, чи не вперше, студіювалась тема підготовки православних місіонерів в імперії [12, с. 246-247]. На формалізм в семінарській освіті, а відтак недостатній професіоналізм священників вказувалось у статті А. Папкова (1902 р.) [33, с. 198]. Викликане цим "скептичне ставлення до духовенства" з семінарською та академічною освітою описував у своїй монографії Є. Крижанівський. Будучи вихідцем із священницької родини, він зазначав, що більшість пастирів на Київщині трималась старих українських традицій, корис-

туючись незрівнянно більшою повагою мирян, аніж нові випускники духовних шкіл [22, с. 516, 546]. Повнішу характеристику духовної освіти знаходимо у П. Малицького, А. Лопухіна, П. Смирнова, які подали відомості про типи духовних шкіл (академії, семінарії й духовні училища), їх чисельність в середині XIX та на початку XX ст., результати реформ духовної освіти в імперії 1867 і 1884 років [26; 17; 40]. Необхідно відзначити, що за 12 років до виходу праці К. Харламповича "Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь" П. Малицький зробив висновок про те, що "тип духовної школи Росії за регламентом було повністю списано з південно-руських (українських – І. Г.) шкіл" [26, с. 138].

В радянську епоху еволюція історіографічних оцінок рівня духовної освіти духовенства представлена в працях А. Дмитрієва (1930 р.) та Є. Грекулова (1969 р.). Якщо перший прагнув довести, що попри "безперервність розвитку духовної освіти в імперії XVIII і XIX століть ці заклади залишались справжньою фабрикою креtinів", які перетворювались у фанатиків одряхлілих ідей православ'я [11, с. 195], то другий схилявся до більш діалектичного підходу. Зокрема, Є. Грекулов, відзначаючи "схоластику і рутину" семінарської освіти, підкреслював, що значна частина випускників-семінаристів відмовлялась від церковної кар'єри й, поступаючи на службу в якості вчителів, ветеринарів чи акцизних чиновників засвідчувала належний рівень загальноосвітньої підготовки [8, с. 4; 102-103].

В середині XX ст. з'являються роботи представників російської та української діаспори, в яких окремі сюжети стосувались духовної освіти православного духовенства. Так, Д. Дорошенко зосередився на створенні й діяльності українських громад у семінаріях України другої половини XIX ст. [13, с. 45], а Н.Зернов акцентував увагу на неможливості набуття повноцінної освіти в духовних закладах, які функціонували в "охопленій багатолітнім оціпленням православній церкві". "Штучний світ й удушлива атмосфера семінарії та академії", на його переконання, стали причиною традиційної відмови дворянства від духовної освіти та кар'єри [15, с. 52, 59-61].

Комплексний підхід до аналізу цілісності духовно-освітнього процесу безпосередньо в українських єпархіях з'являється лише в 1990-2000-і роки. Вперше такий науковий аналіз знаходимо в монографії Г. Надтоки. Ключовим є висновок автора про те, що "посередній" освітній рівень духовенства в Україні кінця XIX – початку XX ст. був, зокрема, й результатом штучно створених Синодом умов, за яких духовні заклади України не могли повністю задовольняти кількісні та якісні кадрові потреби своїх єпархій. Це й відкривало нові канали для насичення українських парафій священниками з Росії [30, с. 42].

Духовна освіта в православній церкві останньої чверті XIX ст. цілісно представлена в роботі В. Меші. Автор аналізує різні рівні духовної освіти в Україні (штат навчальних закладів, рівень їх матеріального забезпечення, характер освітніх програм, спосіб життя вихованців, рівень викладання й наукову діяльність Київської духовної академії). Динаміка та якісні параметри духовної освіти в Україні того часу наведені в п'яти авторських таблицях [28, с. 98-126].

Нарешті, історіографія третьої складової соціального статусу духовенства – його матеріального рівня виявилась найбільш суперечливою. В дореволюційний період спектр дослідницьких висновків включав три крайні позиції: "священники-злидарі" (А. Папков), "священники-мужики" (П. Малицький, П. Успенський, А. Лопухін), "священники і ченці як заможні верстви" (С. Мельгунов). При цьому, якщо А. Лопухін прослідковував сталу тенденцію покращення матеріального за-

безпечення білого духовенства внаслідок реалізації указів 1862, 1864, 1866, 1878, 1880 і 1894 рр. [17, с. 720-722], то С. Мельгунов констатував стабільно високий матеріальний статус чернецтва. За його підрахунками, на кожного ченця у 1870-і рр. припадало 400 руб. монастирських прибутків на рік [27, с. 14; 18]. Єпископ Порфирій Успенський оприлюднив і маловідоме джерело поповнення доходів єпархіального кліру – зі зборів держави з поміщицьких маєтків [19, с. 148-149].

Відсутність системного аналізу доходів Російської православної церкви була характерна і для досліджень радянської доби. Окрім ранньої (1929 р.) роботи М. Нікольського "История русской церкви", в якій "критичне становище церкви другої половини XIX ст." автор вбачає, насамперед, в "економічній базі", а відносно заможних вважає лише міське духовенство [32, с.405], дослідники історії церкви ідентифікують священно-церковно-служителів як панівну, заможну, експлуататорську верству. Так, поглиблюючи тезу В. І. Леніна про духовенство як "кріпосників в рясах" [23, с. 431], П. Бляхін вказує на те, що до ліквідації кріпацтва у 1861 р. РПЦ належало 859602 кріпацьких душ. Невипадковими, на його переконання, є у цьому зв'язку слова з популярної пісні "Дубінушка": "Товстопузый наш піп обирає наряд" [2, с. 3-4].

Безапеляційності й бездоказовості, притаманної працям П. Карпенка й Ф. Ковальова, що вийшли з видавництва "Безбожник", прагнули уникнути Є.Грекулов та Н. Любинецький. У своїх роботах, що вийшли в світ у 1931 р., вони характеризують земельні володіння церкви, у т.ч. в єпархіях України. З авторських узагальнень випливає, зокрема, що середні наділи в українських єпархіях були на 1890 р. в півтора рази вищими, ніж, наприклад, у Білорусії [25, с. 45].

Наближення до об'єктивної картини спостерігається лише в сучасній історіографії. Так, в монографії "Церковь и государство" (1997 р.) російський дослідник А. Ніколін схиляється все ж до думки про загальну експлуататорську природу православного духовенства пореформеної епохи. Серед аргументів автора – щорічні державні субсидії монастирям для оплати найманих робітників. При цьому, якщо у 1861 р. субсидії сягали 168200 рублів, то у 1890 р. – вже 425 тисяч [31, с. 124].

На основі виявленого аналізу близько 10 видів поповнення бюджету духовенства в Україні кінця XIX ст. Г. М. Надтока відтворює загальну картину доходів білого й чорного духовенства, єпископів та митрополитів. Вона засвідчує, з одного боку, високий рівень соціальної диференціації духовенства, і, з другого, показує, що матеріальне забезпечення священно-церковнослужителів в Україні того часу рідко було нижчим рівня, характерного для середнього селянства [30, с. 52; 59]. Подібні підходи в дослідженні доходів православного духовенства України останньої чверті XIX ст. властиві В. Г. Меші. Він, зокрема, встановлює, що витрати середньостатистичного селянина на треби були для нього цілком посильними, а тому критику церкви у цій ділянці її функціонування вважає недостатньо обґрунтованою. Автор виявляє й вищий порівняно з Росією рівень державного фінансування духовенства в Україні, особливо в її правобережних єпархіях, що було викликано потребою стимулювання протидії інославному прозелітизму [28, с. 84, 89].

Таким чином, в історіографії простежується еволюція соціального статусу православного духовенства в Україні другої половини XIX ст., висвітлення специфіки, характерної для всієї церковно-православної історії. По-перше, в дореволюційних і радянських дослідженнях православна церква в цілому і духовенство, зокрема, по суті не були предметом спеціальних досліджень і спорадично та однобічно характеризувались у контексті

загальноросійських церковних процесів. Невипадково перші комплексні дослідження проблеми з'явилися з часів суверенізації України. По-друге, багатогранність, а відтак більша об'єктивність сучасних наукових висновків щодо соціального статусу духовенства пореформеної епохи ґрунтується на поєднанні переваг кожного з існуючих методологічних підходів – від позитивізму до діалектики, мікроісторизму та соціальної історії. По-третє, поліконцептуальність в оцінках досліджуваного явища об'єктивно сприяла відтворенню його реальних ознак. Нарешті, необхідно констатувати, що до сьогодні слабо дослідженим залишається соціальний статус духовенства України 1850-1874 років, тобто епохи, що передувала реформам 1861-1874 рр. та періоду самих реформ. Йдеться не тільки про церковну інфраструктуру, але й основні сфери соціотворчої діяльності православної церкви.

1. Билинцев С. Т. и ее слуги (О православных монастырях и монашестве) / С. Билинцев. – К.: Государственное издательство политической литературы УССР, 1960. – 88 с. 2. Бляхин П. Как попы дурманят народ / П. Бляхин. – Петербург: Государственное издательство, 1920. – 100 с. 3. Буткевич Т. И. О миссии католической и протестантской: Доклад, прочитанный в заседании особого по миссионерским делам совещания при Св. Синоде. – СПб., 1907. – 158 с. 4. Варичев Е. С. Православная церковь. История и социальная сущность / Е. С. Варичев. – М.: Сов. Россия, 1982. – 192 с. 5. Венедиктов П. Попы: провокаторы, тюремщики, погромщики / П. Венедиктов. – Москва, 1930. – 119 с. 6. Власовский И. Нарис історії Української Православної Церкви / І. Власовський. – Репринтне видання. Нью Йорк, 1957. – Т. III. – Київ, 1998. – 390 с. 7. Голубинский Е. О реформе в быте русской церкви / Е. Голубинский // Православие: pro et contra. – СПб.: РХГИ, 2001. – С. 199 – 205. 8. Грекулов Е. Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX – начало XX в.) / Е. Ф. Грекулов. – М.: Издательство "Наука", 1969. – 184 с. 9. Грекулов Е. Ф. Як православна церква служила самодержавству / Е. Ф. Грекулов. – Харків – Одеса: "Пролетар", 1931. – 103 с. 10. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / М. Грушевський. – Львів, 1925. – 192 с. 11. Дмитриев А. Церковь и идея самодержавия в России / А. Дмитриев. – М.: Атеист, 1930. – 232 с. 12. Добронравин К. Очерк истории русской церкви, от начала христианства в России до настоящего времени (1860 года) / К. Добронравин. – СПб., 1863. – 372 с. 13. Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу / Д. Дорошенко. – Берлін, 1940. – 69 с. 14. Жилюк С. І. Російська православна церква на Волині (1793-1917 рр.) / С. І. Жилюк. – Житомир: Журфонд, 1996. – 174 с. 15. Зернов Н. Русское религиозное возрождение XX века / Н. Зернов. – Paris, 1991. – 368 с. 16. Золотарев О. В. Стратегия духа армии. Армия и церковь в русской истории 988 – 2005 гг.: антология: в 2-х кн. / О. В. Золотарев. – Челябинск: Социум, 2006. – Кн. 1. – 736 с. 17. История Христианской церкви в XIX веке / издание А.П. Лопухина. – Петроград, 1901. – Т. 2:

Православный Восток. – С. 504 – 739. 18. Карпенко П. Архидиякон Чехун з кривавим ножом / П. Карпенко. – К., 1930. – 8 с. 19. Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки епископа Порфирия Успенского. – Т. VII. – СПб., 1902. – 600 с. 20. Ковальов Ф. Православие на службе самодержавия в России / Ф. Ковальов. – М.: Безбожник, 1930. – 64 с. 21. Коровин Е. Религія і церква за доби імперіалізму / Е. Коровин. – Харків – Київ, 1931. – 22. Крыжановский Е. М. Собрание сочинений / Е. М. Крыжановский. – К., 1890. – Т. 1-2. – 652 с. 23. Ленин В. И. Классы и партии в их отношении к религии и церкви / В.И. Ленин // ПСС. – Т. 17. – С. 429-438. 24. Лиман І. Державна церква і державна влада. Південна Україна (1775-1861) / І. Лиман. – Запоріжжя: РА "Тандем – У", 2004. – 400 с. 25. Любинецкий Н. А. Недвижимая собственность русской церкви / Н. А. Любинецкий // История классовой борьбы в царской России и религия. – М. – Л., 1931. – С. 45-46. 26. Малицкий П. Руководство по истории русской церкви. Период патриаршего и синодального управления / П. Малицкий. – СПб.: Изд-е И. Л. Тузова, 1902. – 204 с. 27. Мельгунов С. П. Наши монастыри. К вопросу о секуляризации монастырских земель / С. П. Мельгунов. – М., 1917. – 23 с. 28. Меша В. Г. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років / В. Г. Меша. – Донецьк: Норд-Прес, 2007. – 354 с. 29. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): в 2 т. / Б. Н. Миронов. – СПб.: Изд-во "Дмитрий Буланин". – Т. 1. – 548 с. 30. Надтока Г. М. Православная церква в Україні: соціально-релігійний контекст (1900-1917 рр.) / Г. М. Надтока. – К.: Наукова думка, 1998. – 271 с. 31. Николин А. Церковь и государство (история правовых отношений) / А. Николин. – Издание Сретенского монастыря, 1997. – 430 с. 32. Никольский Н. М. История русской церкви / Н. М. Никольский. – М.: Политиздат, 1983. – 448 с. 33. Папков А. А. Церковно-общественные вопросы в эпоху царя-освободителя (1855-1870) / А. А. Папков. – СПб.: Тип. Лопухина, 1902. 34. Познышев С. В. Религиозные преступления с точки зрения религиозной свободы. К реформе нашего законодательства о религиозных преступлениях / С. В. Познышев. – М., 1906. – 316 с. 35. Полонский А. В. Православная церковь в истории России (Синодальный период) / А. В. Полонский. – М.: Со-действие, 1995. – 107 с. 36. Прошин Г. Г. Черное воинство: (Русский православный монастырь. Легенда и Быль). / Г. Г. Прошин. – М.: Политиздат, 1985. – 320 с. 37. Римский С. В. Церковная реформа 60-70-х гг. XIX века / С. В. Римский // Отечественная история. Российская академия наук. – 1995. – №2. – С. 166-175. 38. Рожко В. Е. Нарис історії Української православної церкви на Волині: Історико-краєзнавчий нарис / В. Е. Рожко. – Луцьк: Медіа, 2001. – 672 с. 39. Розанов В. В. Русская церковь и другие статьи / Собрание сочинений. В темных религиозных лучах / В. В. Розанов. – М.: Республика, 1994. – 476 с. 40. Смирнов П. История христианской православной церкви / П. Смирнов. – СПб.: Типо-литография М. П. Фроловой, 1913. – 284 с. 41. Титлинов В. В. Православие на службе самодержавия в Русском государстве / В. В. Титлинов. – Ленинград: Государственное издательство, 1924. – 210 с. 42. Тихомиров Л. Духовенство и общество в современном религиозном движении / Л. Тихомиров // Русск. Обзор. – 1892. – №9. – С. 224 – 240. 43. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь / К. В. Харлампович. – Казань, 1914. – Т. 1. – 878 с. 44. Чеховский В. За церковь, христову громаду, проти царства тьми / В. Чеховский. – К., 1922. – 52 с.

Надійшла до редколегії 27.01.10

А. Зубко, канд. іст. наук, доц.

ВІЗАНТІЙСЬКІ ХРОНІКИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

В статті дана характеристика змісту візантійських хронік всесвітньої історії, використаних при їх створенні хронологічних систем, розроблених в них концепцій історичного розвитку. Простежено вплив візантійських хронік на розвиток історичної науки в Київській Русі.

The article gives the characteristics to the content of the Byzantine chronicles' of the world history as well as to the chronology systems used at compiling them, and the concepts of the historical development given in them. The influence of the Byzantine chronicles upon the development of historical science in Kievan Rus' is traced.

Візантійські хроніки IV – XV ст. – (від грецького "Jronos" – "час") є історичними працями, в яких події світової історії подані за хронологічними принципами. Термін "хроніка" близький до терміну "хронограф" – (від грецького "Jronos" – "час", та "grapho" – "пишу"), тобто опис подій, які сталися в певний період часу.

Величезну за обсягом історичну літературу візантійської доби прийнято розподіляти на дві основні групи – "історії" та "хроніки". Розподіл на ці два напрями досліджень склався історично: автори "історій" виступають продовжувачами традицій давньогрецької античної історіографії, в той ж час як "хроніки" вперше з'явилися в римсько-візантійський період. В візантійській історіографії IV – V ст. з'явилася принципово новий тип історично-

го твору – хроніки всесвітньої історії, які здійснили великий вплив на всю історіографію доби середньовіччя.

Візантійські хроніки всесвітньої історії перекладали в Західній і Східній Європі. Найбільше розповсюдження візантійські всесвітні хроніки отримали серед слов'ян. Жоден з більш ніж 30 відомих візантійських істориків – авторів "історій" не був перекладений на слов'янську мову, в той час як "хроніки" дали величезний матеріал для слов'янських перекладів. В Київській Русі були здійснені переклади хронік Іоанна Малали, Георгія Амартола, патріарха Нікіфора, Феофана Сповідника, Георгія Сінкелла, Сімеона Логофета, Іоанна Занари, Константина Манассії та ін. Переклади візантійських хронік всесвітньої історії сприяли появі перших давньоруських історичних творів – літописів та хронографів. 3

творів візантійських хроністів, які стали відомі в Київській Русі вже з XI ст., давньоруські книжники запозичили ідеї історичного прогресу і спадковості культурних традицій. Через візантійські хроніки автори давньоруських літописів знайомилися з античним культурним спадком, подіями світової історії різних періодів, географічними і космографічними уявами про світ, різними хронологічними системами відліку часу і подій.

За словами візантолога Г.Л. Курбатова: "Візантійська історіографія (хроніки Іоанна Малали, Георгія Сінкелла та Георгія Амартола) здійснила певний вплив на формування руської, надавши їй вихідний матеріал для початкової розробки концепції всесвітньої історії. Уже укладачі "Повісті минулих літ" (XII ст.) демонструють відомий відбір візантійських джерел, елементи критичного підходу і власні історіографічні тенденції. Ще більше вони проявилися в хронографах, в котрих по новому стало визначатися місце Русі, слов'янства та Візантії у всесвітній історії" [1, с.45].

Концепції всесвітньої історії, розроблені в візантійських хроніках, мали свої особливості. Як зауважувала Р. Досталова: "Одна з головних відмінностей візантійської історіографії від хронік – зв'язок історіографії з античною традицією. Якщо хроніки притримувалися римсько-християнської традиції і послідовно ігнорували античну Грецію, візантійська історіографія з самого початку дотримувалась традицій Геродота та Фукидіда не тільки в мовному плані, але і у змісті концепції творів" [2, с.23].

Авторами "історій", створених в IV – V ст. були Приск Панійський, Евнапій, Олімпіодор, Малх, Зосіма. Одним з засновників візантійської історіографії був автор VI ст. Прокопій Кесарійський. Серед візантійських істориків VI – VII ст. слід назвати Петра Патрікія (Магістра), Агафія Мірінейського, Менандра Протектора, Фіофілакта Сімокатту.

Деякі історичні твори створено в X ст. імператором Візантії Константином VII Багрянородним. Наприкінці X ст. була написана "Історія" Льва Діакона. До цього часу також відносяться твори Феодосія Діакона, Феодосія Грамматика, Іоанна Кіріота (Геометра). В XI – XII ст. написані історичні твори Михайла Аталіата, Нікіфора Врієннія, Анни Комніної, Іоанна Кіннама, Євстафія Солунського, Нікити Хоніата. В останній період існування Візантії в XIII – XV ст. створені "історії" Георгія Пахімера, Нікіфора Грігори, Іоанна Кантакузіна, Михайла Дуки, Лаоніка Халкоконділа.

Якщо автори світських "історій" дотримувались концепції античної історичної думки, то церковні історики Візантії намагалися створити нову концепцію всесвітньої історії з точки зору християнської ідеології. За словами візантолога З.В. Удальцової: "Античному світосприйманню і розумінню світу протиставлялася християнська концепція світобудови" [3, с.3-4].

Засновником християнської історіографії Візантії є єпископ Євсевій Кесарійський. Послідовниками Євсевія були церковні історики V ст. Сократ Схоластик, Созомен, Федоріт Кірський. На початку VI ст. їх твори були узагальнені Феодором Анагностом. Подібні погляди на християнство були відображені в церковних історіях Філосторгія, Захарія Ритора, Іоанна Ефеського.

Концепції, розроблені в творах церковних істориків, були використані в візантійських хроніках всесвітньої історії. Взагалі, візантійці чітко відрізняли праці хроністів від праць істориків. Хроністи давали опис подій всесвітньої історії, історики – лише про свій час. Однак це не заважало авторам "хронік" та "історій" запозичити певні ідеї та історичні відомості один у одного. Так, в "Хронографії" Феофана (початок XI ст.) використані такі джерела, як: "Історія війн" Прокопія, "Хронографія" Іоанна Малали, "Пасхальна хроніка", "Історія" Феоділакта Сімокатти.

Першу хроніку всесвітньої історії створив Іоанн Малала (491-578 рр.), який був вихідцем з Антіохії. Його хроніка містила в собі біблійську історію, давньогрецькі міфи, історію елліністичних держав і Римської імперії, доводячи події до 560-х рр. Хроніка Малали була перекладена на інші мови. Її давньослов'янські переклади стали одним з головних джерел "Повісті минулих літ" [4, с. 64].

Продовженням хронографічних традицій візантійської історичної науки на початку VII ст. стала "Всесвітня хроніка" Іоанна Антіохійського. Вона охоплює події біблійської історії, міфологічну добу історії Греції та Риму, історію Римської та Візантійської імперій – до ствердження на троні імператора Іраклія (610 р.). Подібний зміст має інший історичний твір VII ст. "Пасхальна хроніка". "Хронографія" Феофана Сповідника охоплює події від Діоклетіана (284 р.) до кінця правління Михайла (813 р.).

Зміст візантійських всесвітніх хронік ілюструють написані в традиціях візантійської хронографії IX ст. історичні твори константинопольського патріарха Нікіфора – "Бревіарій" та хронологічний довідник. Найбільше значення для історичної науки має не "Бревіарій" – хроніка історичних подій з 602 по 769 рр., а короткий хронологічний довідник. Останнє джерело містить свод подій всесвітньої історії, починаючи від Адама і закінчуючи 829 р. В ньому наведені імена допотопних патріархів, царів іудейських та перських, єгипетських Птолемеїв, римських імператорів з вказівкою на час їх правління і описом найважливіших подій всесвітньої історії, котрі відбулися під час їхнього царювання. Крім того, текст довідника містить імена ієрархів п'яти вселенських патріархатів – Константинополя, Риму, Александрії та Антіохії. За встановленою класифікацією візантійських хронографічних творів довідник Нікіфора відноситься до так званих малих хронік. Подібні хронографічні твори виникли в Візантії в першій половині VI ст. Малі хроніки, які містили хронологічні списки, каталоги імператорів, патріархів, створювались в Візантії протягом всього часу її існування.

Найвідомішою візантійською хронікою всесвітньої історії стала хроніка Георгія Ченця, або Амартола, тобто "грішника". Вона охоплює події всесвітньої історії від створення світу до 842 р. Продовженням її є хроніка Логофета, доведена до 948 р. Авторство її приписують Леву Грамматику, Феодосію Мелітинському, Сімеону Магістру. Хроніка Логофета, створена різними авторами, згодом в деяких продовженнях була доведена до 1143 р.

Одним із видатніших візантійських істориків і філософів був Михайл Пселл (1018 – 1097 рр.). За словами візантолога М.В. Бібікова, створена Пселлом "Хронографія" стала: "... однією з вершин візантійської, та й середньовічної в цілому, історіографії та літератури" [5, с. 78]. "Хронографія" охоплює історичний період історії Візантії (976-1075 рр.) продовжуючи "Історію" Льва Діакона. Твір Пселла має ознаки "історії" і "хроніки". За оцінкою дослідників, в історичному творі Пселла відбувається свідоме змішування цих двох жанрів [6, с. 22]. Так, додана до "Хронографії" Пселла його "Коротка історія", дає характеристику історії республіканського Риму, починаючи з Ромула і доводячи її до візантійського імператора Василія II.

Продовжує опис подій всесвітньої історії, зроблений в "Хронографії" Феофана, твір Іоанна Скілиці "Огляд історії", який дає опис подій з 811 по 1057 р. Хроніка продовжувача Скілиці доведена до 1079 р. Всесвітня хроніка, названа, як і у Скілиці "Оглядом історій", створена на початку XII ст. Георгієм Кедріном. У XII ст. Іоанн Зонара створив всесвітню "Коротку історію", яка починається з створення світу і доводиться до правління Іоанна II Комніна (1118 р.).

"Всесвітня хроніка" Константина Манассі (1130 – 1187 рр.) є унікальною пам'яткою візантійської історичної думки. Цей твір, який охоплює події від Адама до 1081 р., написаний у віршованому розмірі. Згодом з'явилося його прозаїчна версія, а з XIV ст. – слов'янський переклад. "Хроніка" Михаїла Гліки починається з створення світу і доводиться до кінця правління Алексія I Комніна (1118 р.).

В XII ст. в віршованому розмірі написав свої "Історії" Іоанн Цец. Його твір (13000 віршів) містить велику кількість відомостей з географії, міфології, давньої і сучасної історії. Деякі з цих даних, які відносяться до території Русі, є унікальними. Незважаючи на назву, твір Іоанна Цеца має ознаки як "історії", так і "хроніки".

"Хроніка" Георгія Акрополіта охоплює період між 1203 та 1261 рр. Останній період існування Візантії XIV – XV ст. відзначений створенням малих хронік локального змісту. Михаїл Панарет створив трапезундську хроніку "Про василевсів Трапезунду – Великих Комнінів", котра дає опис подій від 1204 р. по 1426 р. Подіями в західній частині Візантії – в Епірі – присвячена "Епірська хроніка" XIV – XV ст.

Численні малі хроніки XIII – XIV ст., яких налічується більше ста, розповідають про основні події в період правління того чи іншого імператора. Їх можна умовно розлити на: "Хроніки всесвітньої історії", "Імператорські хроніки", "Патріарші хроніки", "місцеві хроніки" присвячені опису подій на окремих територіях Візантії.

Інший характер має "Монемвасійська хроніка", яку почали писати ще в кінці X ст. Вона дає опис подій на Пелопонесі протягом всього періоду існування Візантії. "Мала хроніка" Георгія Сфрандзі (1401-1478 рр.) присвячена опису турецького завоювання візантійських територій. Ця хроніка має вигляд записів у щоденнику автора, котрий був свідком історичних подій.

Візантійські хроніки всесвітньої історії, як вже зазначалося, здійснили великий вплив на виникнення і формування історичної науки в Київській Русі. Насамперед це відноситься до хронік Іоанна Малали, Феофана Сповідника, патріарха Нікіфора, Георгія Амартола, Константина Манассі.

Відомо, що автор "Повість минулих літ" Нестор літописець в описі подій всесвітньої історії активно використовував візантійські хроніки Іоанна Малали та Георгія Амартола.

На Русі були створенні величезні за обсягом і складні за змістом своди перекладів візантійських хронік всесвітньої історії: "Хронограф по великому изложению", "Елинский и Римский Летописец" першої і другої редакцій, "Архивский хронограф", "Троицкий хронограф" та ін. Ці пам'ятки давньоруської історіографії були створені протягом XI – XVI ст., а деякі в першій половині XVIII ст. (так звані "хронографи особового складу").

Зокрема, в давньоруській писемності хронологічний довідник патріарха Нікіфора отримав назву "Летописец вскоре константинопольского патриарха Никифора". Відомо більше 50 його рукописних списків XIII – XIX ст. На Русі з ним були знайомі ще в дуже давні часи. Найдавніший список пам'ятки використаний вже в "Изборнике Святослава" 1073 р. Вплив "Летописца вскоре" простежується в "Повісті минулих літ", в творі Кирика Новгородця "Учение им же ведати человеку числа всех лет" 1136 р., в "Житии Александра Невского" та ін.

Зовнішній вигляд рукописів візантійських хронік всесвітньої історії можна уявити на підставі болгарської редакції хроніки Константина Манассі "Премудрого Манасия летописца собрание летоно", яка більше п'яти століть зберігається в бібліотеці Ватикану. Це рукопис на пергаменті, який має 206 аркушів (29,5 см в довжину,

21 см. в ширину кожний), розподілений в 26 зошитів. Раніше він мав обкладинку, прикрашену золотом та окуту іншими металами [7, с. 10].

Хроніки візантійські безпосередньо вплинули на структуру перших давньоруських історичних творів – літописів. Насамперед це стосується хронологічної системи, створеної в "Хронографії" Феофана Сповідника. Твір Феофана (760-818 рр.) розділений на хронологічні періоди (по рокам), кожен період має хронологічну таблицю, починаючи від створення світу, в якій наводяться роки правління не лише візантійських імператорів, але й перських і арабських правителів, римських пап і чотирьох православних патріархів [8, с. 19]. Рахунок часу ведеться від створення світу по Александрійській ері – 5492 р., до н.е. та індіктам – 15 – річним періодам. Візантійські хроніки і давньоруські літописці згодом запозичили цю хронологічну систему, однак за початок літочислення брали Константинопольську еру від створення світу – 5509 р. до н.е.

Хроніка Феофана охоплює події світової історії з 277 по 813 рр., тобто за період у 516 р.

У передмові до хроніки Феофан зазначає: "Світлої пам'яті отець Георгій (Георгій Сінкелл – А.3), який був сінкеллом Тарасія, святішого патріарха Константинопольського, муж достославний і вельми вчений, прочитавши багатьох хронікерів і історіографів, і докладно випробувавши їх, ретельно написав коротку хронографію від Адама до царя Діоклетіана" [9, с. 3]. Згодом Феофан продовжив його справу: "Таким чином ми створили літопис (хронографію) від Діоклетіана до царя Михаїла і Феофілакта, сина його, описали царів, патріархів, з показанням років з можливою достеменністю. Самі від себе ми нічого не додавали, але відбираючи все з давніх історіографів і письменників, показали кожну подію, чітко в своєму хронологічному місці, щоб читачі могли бачити, коли якого царя відбулося будь-яке діяння військове, церковне, громадянське, народне, або інше. Я, впевнений, що читання давніх подій має чималу користь" [9, с. 4].

Хронологічну структуру твору Феофана можна уявити вже по першому запису у ньому: "Від створення світу 5777, від р.х. 277. Царствування Римського імператора Діоклетіана 1-й рік, Перського царя Вараха 15, Римського єпископа Гая 7, Єрусалимського Гіменія 13, Александрійського Феона 11, Антіохійського Тарана 2." [10, с. 5]. Згодом для візантійських хроністів і істориків "Хронографія" Феофана послугувала джерелом і основою хронологічної системи при описі подій світової історії. Це відноситься до творів Амартола, Сімеона Логофета, Кедріна, Зонари, Скіліци та ін.

На відміну від "Хронографії" Феофана, зміст "Бревіарія" його сучасника патріарха Нікіфора не поділений на хронологічні періоди. Однак, достоїнства твору Нікіфора, чіткий і зрозумілий стиль викладу матеріалу перетворили його в популярне джерело, яким користувалися автори візантійських хронік Георгій Амартол, Феодосій Мілітенський та Лев Грамматик, віддаючи йому перевагу перед Феофаном [11, с.46]. Літописці Київської Русі також активно використовували твори Нікіфора "Бревіарій" та хронологічний довідник – "Летописец вскоре".

Загалом в Візантії в IX – XI ст. найпоширенішими історичними творами вважалися хроніки Георгія Амартола та Феофана Сповідника. Якщо хроніка Феофана містила багатий фактичний матеріал по історії Візантії і інших країн, то хроніка Амартола включала в себе велику кількість усних джерел і посилянь на церковну літературу. Як зазначав С. Шестаков: "Ця популярність обох хронік виявилася в тому, що наступні літописці долучалися до них, запозичуючи з них матеріал для

своїх творів і приймаючи на себе завдання продовжувати їх. При цьому Георгій мав ту перевагу перед Феофаном, що його хроніка починається від Адама та його нащадків, а хроніка Феофана, як продовження роботи Георгія Сінкелла, з Діоклетіана" [12, с.9]. Так, хроніст XII ст. Кедрін при описі римської історії від Тіберія до Діоклетіана мав головним джерелом Георгія Амартола, період після Діоклетіана описаний з використанням твору Феофана Сповідника, починаючи з правління Михаїла I відомості частково запозичені з хроніки Іоанна Скіліці.

В свою чергу головним джерелом відомостей всіх чотирьох книг хроніки Георгія Амартола була хронографія Іоанна Малали. До речі, візантійські хроністи і давньоруські літописці, використовували більш повну редакцію твору Малали, ніж та, що дійшла в пізніх списках. Так, порівнюючи опис титулів візантійських імператорів в давньоруських літописах і візантійських хроніках, С. Шестаков зазначав, що: "... з опису слов'янського тексту лише один епітет співпадає з описом грецьких літописів, які користувалися Малалою, але ми знаємо, наскільки численними бувають в описах цього літописця епітети імператорів. Грецькі автори роблять з них один вибір, слов'янський перекладач – інший" [13, с.15].

Візантійські хронографи давньоруської редакції за змістом і складом являли собою великий курс всесвітньої історії від Адама до імператора Алексія Комніна (1080 р.) з лаконічними повідомленнями про наступні часи. Більшість давньоруських хронографів являли собою компіляцію, складену з творів чотирьох візантійських авторів хронік всесвітньої історії: Іоанна Малали, Георгія Амартола, Константина Монассії та Іоанна Зонари.

За словами Ф. Терновського: "Хронографи слугували улюбленим читанням наших предків, як можна підсумувати за великою кількістю списків. В рукописній бібліотеці графа А.С. Уварова є 84 екземпляри хронографів. По каталогах Імператорської публічної бібліотеки нараховується більше 60 екземплярів. Є екземпляри хронографів і в інших рукописних збірках" [14, с.4]. Далі Ф. Терновський зауважує: "Якщо прийняти до уваги значний обсяг хронографів, а також труднощі, повільність та дороговизну рукописної праці, то неможливо не визнати, що значна кількість хронографічних списків говорить на користь старанного вивчення нашими предками історії в тому вигляді, як про неї повідомляють хронографи" [15, с. 4].

Ознайомлення з візантійськими хроніками всесвітньої історії визначило напрями процесу утворення історичної науки в Київській Русі. Це стосується як формування історичних концепцій в давньоруському літописанні, так і створення джерельної бази історичних знань.

Запозичення релігії і духовної культури Візантії, в тому числі досягнень візантійської історичної науки, змінило погляди давньоруської еліти на місце Русі у світі. На думку М.А. Алпатова: "На відміну від язичницького релігійного сепаратизму релігія єдиного бога, творця і вседержителя світу принесла з собою на береги Дніпра нові історичні обрії, розширила рамки локальної історії до всесвітніх-історичних масштабів, зробила історію руського народу частиною світового історичного процесу" [16, с. 59]. Історія Русі стала розглядатися як одне з відгалужень світової історії.

Утворення давньоруської держави в літопису дане в узгодженні подій історії Київської Русі з повідомленнями візантійських хронік. В початковому літописі під 852 р. зазначено: "Наченшу Михаилу царствовати, начаса прозывати Русская земля. О сем бо уведахом, яко при сем цари приходиша Русь на Царьград, яко же пишется в летописании греческом. Тем же и отселе почнем и числа положим" [17, с. 15].

Мова йде про похід великого князя Київського Аскольда на Царгород в 860 р. Як визначав Ф.І. Успенський: "Що не 852 роком починається Руська держава, в цьому зараз ні трохи не можливо сумніватися; але що було на Русі до цього часу, на це відповідають лише невиразні сліди і уривки традиції, які зустрічаються в грецькому і руському літописах" [18, с.3].

Однак, узгодивши хронологічно події давньоруської історії з подіями візантійської і світової історії, запозиченими з хронографів, автори давньоруських літописів сформували концепцію вітчизняної історії на підставі народних переказів і династичної традиції. Легенду про заснування Києва і утворення державного об'єднання племені полян на чолі з князем Києм літописці також спробували узгодити з візантійською хронологією. Не знайшовши у візантійських джерелах повідомлень, котрі можна було достеменно пов'язати з походом князя Кия з родом своїм на Дунай, автори літопису не піддали сумніву сам факт цієї події, керуючись відомостями давньоруських усних джерел: "... токмо о сем вемы, якоже сказують, яко велику честь приал есть от царя, котором не вем и при котором приходи цари (візантійському імператору – А.З.)" [19, с. 13].

Прийнявши релігію Візантії та ознайомившись з працями візантійських істориків, давньоруські літописці, однак, стверджують концепцію державної незалежності Русі і окреслюють шлях її самостійного розвитку. Літописці, представлені ченцями Київських Печерського і Видубицького монастирів, славили кожен похід проти Візантії, незважаючи на те, який князь ним керував, християнин чи язичник. Особливо відзначається в літопису князь Святослав – воїн і державний діяч Русі, котрий вів боротьбу з Візантією.

Християнство давньоруські літописці трактували як світову релігію, котру приймає кожна країна окремо. На Русі її прийняв князь Володимир, на думку літописців рівний римському імператору Константину, від якого отримала її Візантія. Говорячи про місце Київської Русі в світі, руський митрополит XI ст.. Іларіон підкреслював, що руські князі правлять не в бідній і нікому не відомій країні, а в Руській, слава про яку йде у всі кінці землі.

Підсумуємо. Візантійські хроніки всесвітньої історії, написані за період з VI по XV ст., є визначним явищем світової історичної науки. В них вперше в світовій історіографії була зроблена спроба розробити концепції всесвітнього процесу історичного розвитку. Візантійські хроністи, насамперед Феофан Сповідник, розробили хронологічну систему, за якою узгоджуються між собою в часі події світової історії. Для створення своїх хронік візантійські автори опрацювали величезну кількість історичних джерел з давньої і середньовічної історії. Під час праці над матеріалами джерел, візантійські хроністи вивчали і запозичували певні наукові ідеї своїх попередників. Історична хроніка, написана одним автором, часто згодом продовжувалась іншими авторами. В такому випадку вона має всі ознаки колективного наукового твору, автори якого, будучи сучасниками подій, давали їм свою оцінку.

Візантійські хроніки здійснили величезний вплив на виникнення і формування історичної науки в Київській Русі. Протягом століть давньоруські автори порівнювали між собою події історії Русі і Візантії. Така традиція продовжилася і в період литовсько-польського панування в Україні. Так, в "Палінодії" Захарії Копистенського 1621 р. використані твори візантійських істориків: Сократа Схоластика, Созомена, Георгія Кедріна, Іоанна Зонари, Нікіти Хоніата, Нікіфора Грігори, Лаоніка Халкоконділа, Феодосія Зигомала та ін. В Московському царстві головні авторитети в державній ідеології – Іван

Грозний, князь Курбський, патріарх Нікон, Іосиф Волоцький, Максим Грек та ін. в своїх творах постійно посиляються на візантійську історію.

В наш час дослідження візантійських хронік всесвітньої історії важливе не лише для вивчення історичних подій доби середньовіччя, але і процесу становлення і розвитку вітчизняної історичної науки.

1. Курбатов Г.Л. История Византии: Историография. – Л., 1975.
2. Досталова Р. Византийская историография: характер и формы // Византийский временник. – 1982. – т. 43. 3. Удальцова З.В. Церковные историки ранней Византии // Византийский временник. – 1982. – т. 43. 4. Бибииков М.В. Историческая литература Византии. Спб., 1998.
5. Бибииков М.В. Византийская историческая проза. – М., 1996. 6. Доста-

лова Р. Указ. Соч. 7. Манаси Константин. Летописца на Константин Манаси. – София, 1963. 8. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофиакта. – М., 1884. 9. Там же. 10. Там же. 11. Липшиц Е.Э. Никифор и его исторический труд. // Византийский временник. – 1950. – Т. 3. 12. Шестаков С. О происхождении и составе хроники Георгия Монаха (Амартала). – Спб., 1891. 13. Шестаков С. По вопросу об источниках хроники Георгия Монаха (Амартала). – Спб., 1892. 14. Терновский Ф. Изучения византийской истории и её тенденциозное приложение в древней Руси. – Вып. 1. – К., 1875. 15. Там же. 16. Алпатов М.А. Концепции всемирной истории в русской исторической традиции (XII – XVIII вв.) // Вопросы истории. – 1968. – № 12. 17. Полное собрание русских летописей. – Т. 38. – Радзивилловская летопись. – Л., 1989. 18. Успенский Ф. Первые страницы русской летописи и византийские переходные сказания. – Одеса, 1914. 19. Полное собрание русских летописей. Указ. соч.

Надійшла до редколегії 27.01.10

А. Йовенко, асп.

ВІДНОСИНИ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ НІМЕЧЧИНИ З "НОВИМИ ПРАВИМИ" ПАРТІЯМИ У ФРН (1980-1989 рр.)

У статті розглядається історія Національно-демократичної партії Німеччини, зріст політичної активності партії, посилення позиції проти іноземців, її місце і роль у ФРН та взаємодія з "новими правими" партіями.

The article deals with the history of the National Democratic Party of Germany, growth of political party's activity, strengthening its positions against foreigners, its place and role in Germany and interaction with "New Right Wing" parties.

Національно-демократична партія Німеччини (НДПН) виникла у 1964 році шляхом об'єднання політичних організацій правого табору та зміцнилася завдяки підтримці виборців у другій половині 60-х років. Так, у 1967 році НДПН була представлена в 7 ландтагах та мала реальну можливість потрапити в Бундестаг, що викликало стурбованість ЗМІ та суспільства.

Потрібно зазначити, що 1964-67 роки в історії НДПН були періодом формування та становлення партії, коли їй вдалося консолідувати право-радикальні, неонацистські та реваншистські сили у Німеччині та побувати в позапарламентській опозиції. Перший етап формування НДПН можна закінчити виходом Фрітца Тілена з партії у 1967 році та приходом до політичного керма Адольфа фон Тадена. Його можна охарактеризувати як об'єднання та консолідацію сил з правого політичного табору та розбудову організаційної структури та апарату партії колишньої Німецької імперської партії.

Другий етап (1967-1971 рр.) можна пов'язати з головуванням Адольфа фон Тадена, коли партія вже мала місце в земельних парламентах та переживала час свого розквіту. Існування "великої коаліції" 1966-69 року (ХДС/ХСС-ВДП) та незадоволення такою комбінацією частини виборців вплинуло на підвищення протестної ролі НДПН у німецькій політиці. Нечисленні фракції НДПН у ландтагах зазвичай піддавались ізоляції з боку інших партій, адже співпраця могла викликати нерозуміння виборців. Ідеологічні та програмні засади НДПН свідчать про її ворожість до СРП, реваншизм, радикальний підхід до міжнародних питань, але діяльність в межах законодавчого та суспільно допустимого поля. Однак в подальшому у 70-х роках партію розриває внутрішньопартійні суперечки і вона, а скоріше її молодіжна організація Молоді націонал-демократи стає платформою для формування право-радикальних активістів, що будуть діяти за межами НДПН, сама партія втрачає місце у ландтагах та свою політичну роль. Для 70-х років НДПН характерна втрата політичної ваги у ландтагах.

Дана стаття – це спроба прослідкувати історію НДПН з 1980 по 1989 роки. У 1980 році партія почала посилено критикувати присутність іноземців у Німеччині і пішла на парламентські вибори під гаслом "Стоп іноземцям", а верхньою межею є невдалі для НДПН вибори до Європейського парламенту 1989 року. З огляду на попередню періодизацію це 4 етап розвитку партії.

Завдання статті проаналізувати місце і роль НДПН у німецькому політикумі, розвиток відносин партії з іншими правоекстремістськими партіями до об'єднання Німеччини.

Вагомі праці дослідників С. Кайліца "Політичний екстремізм у ФРН. Вступ" та В. Ковальського "Правий екстремізм: вступ та підсумки дослідження" є репрезентативною літературою для ознайомлення з темою для подальшого дослідження.

Серед наукових праць варто виокремити роботи істориків Ассхоера та Сарковича. Слід підкреслити, що автори книги "Праві радикали у Німеччині: старі та нові праві" зробили важливий внесок у дослідження та систематизацію знань про НДПН в контексті загальнонімецького політичного правого екстремізму у другій половині XX століття.

Серія документальних, статистичних і довідкових матеріалів, які публікуються у багатотомному виданні "Архів сучасності. Німеччина 1949-1999 роки" дозволяють виявити, дослідити, систематизувати та пов'язати між собою маловідомі процеси, що не знайшли свого відображення в літературі, щоб повною мірою відтворити історію НДПН.

Наприкінці 70-х років члени організації Молоді націонал-демократи почали радикалізуватися та переходити від НДПН до неонацистських угруповань. Для Національно-демократичної партії Німеччини втрата молодих прихильників могла загрожувати існуванню. У 1979 році згідно "Звіту по захисту конституції" Міністерства внутрішніх справ Баварії, члени НДПН та її супутніх організацій налічували 2.050 чоловік, тобто значну частину від загальної чисельності право-екстремістських груп у Баварії, що складала 4.600 чоловік [1, S. 7415]. Це характерне зменшення чисельності партії було не притаманним їй у 60-х роках, коли НДПН стала об'єднувачем правоекстремістського табору.

У цих обставинах партія змінила свій внутрішньополітичний курс. НДПН намагалася отримати користь від суспільних конфліктів та своїм центральним програмним пунктом на виборах до парламенту 1980 року оголосила гасло "Стоп іноземцям – Німеччина для німців". За цією новою орієнтацією стояв заступник голови партії Гюнтер Декерт, який у 1979 році був безуспішним кандидатом на посаду голови партії та внутрішньопартійним конкурентом Мартіна Мусгунга, який був голо-

вою партії з 1971 року. У 1981 році Гюнтер Декерт оприлюднив "Посібник проти засилля іноземців" [2, S. 24]. Професорами вищої школи було також створено Гейдельберзький маніфест, щоб протистояти засиллю іноземців [6]. На практиці це втілювалося у виборчому об'єднанні "Кільський список", сформованому у 1981 році за участі членів НДПН, що брали участь у виборах у землі Шлезвіг-Гольштейн. У суспільстві ця кампанія викликала слабкий резонанс. І на виборах до Бундестагу 1980 року партія отримала 0,2 % голосів, що було її найгіршим результатом, але оскільки федеральне міністерство драматизувало ситуацію з потоком біженців, у деяких виборців росла також і готовність віддавати голоси за НДПН та інші право-радикальні партії [2, S. 25].

У 80-х роках у Німеччині виникло дві партії так званих "нових правих". Одна з них – це Німецький народний союз (ННС) виник як об'єднання у 1971 році, а у 1987 році був реорганізований у партію. ННС був орієнтований на очільника видавця – Герхарда Фрея. Оскільки НДПН втратила свою силу та символ єдиної правоекстремістської загальнонімецької партії, то "нові праві" доволі успішно зайняли цю нішу серед правого електорату.

За результатами доповіді Комісії по захисту конституції за 1980 рік у Німеччині існувало 75 правоекстремістських угруповань, а НДПН уже не була найбільшим політичним утворенням німецьких правих. Супутні організації партії – Молоді націонал-демократи та Націонал-демократичний союз вищої школи потрапляють у ліквідаційний процес, адже після невдалих виборів 1969 року інтерес до них різко знижується [1, S. 7503].

На початку 1980-х років Німецький народний союз отримав колосальний приріст членів партії: у 1979 році ННС нараховував 5000 членів, а до 1980 року союз подвоїв кількість до 10 000 і залишив НДПН далеко за собою. НДПН нараховувала у 1982 році – 6 000 членів. У 1983 та 1984 році чисельність Німецького народного союзу зростала ще на 1000 щорічно, та у 1987 році за доповіддю Відомства по охороні конституції складала більше 12 500 (за даними самого ННС 16 000 тисяч) [11, S. 160]. Кількість членів НДПН у 1980 році складала 7.200 чоловік, а у 1981 році – 6500 чоловік [9, S. 396]. Значна частина членів НДПН перейшла до інших організацій і зокрема ННС.

Весною 1980 року у землі Північний Рейн Вестфалія члени НДПН з однодумцями засновують громадську ініціативу "Іноземці – Стоп", що швидко поширюється і у інших федеральних землях.

На початку 80-х років у Німеччині продовжували відбуватися акти правоекстремістської агресії. Наприклад, 27 вересня 1980 року три члени НДПН підпалиють селянський будинок у м. Білефельд [3, S. 265]. Цей випадок відбувається поряд з випадками плюндруваннями єврейських кладовищ та хуліганською діяльністю інших правих екстремістів, що не належать до партії.

У оприлюдненій доповіді Комісії по захисту конституції за 1981 рік зазначається, що кількість правих екстремістів зросла на 500 чоловік і складає 20.300; більше половини з них належать до так званих національних вільних організацій навколо видавця "Німецької національної газети" Герхарда Фрея [8, S. 396]. НДПН мала всього 13 місць у комунальних парламентах [1, S. 7696]. Послаблена партія не могла конкурувати за прихильників з ННС.

НДПН намагалася витримати національно-консервативний стиль та демократичний імідж, офіційно підтримувала вільний демократичний правопорядок і відкидала тоталітарне мислення та будь-яку форму диктатури, але все одно проявляла свій правий радикалізм та реваншизм у виступах її членів. У цей період НДПН

намагається вдаватися до судових позовів на зустріч тим, хто подавав на партію скарги до суду або словесно звинувачував її членів у виявах неонацизму. 25 березня 1981 року Федеральний конституційний суд відкидає скаргу НДПН проти слів федерального міністра внутрішніх справ, що НДПН та МНД прославляють режим націонал-соціалізму та мета їх існування однозначно демонструє расистські тенденції [3, S. 266].

На початку 80-х років порушено судові справи стосовно членів НДПН, які займали певні посади на державній службі. У грудні 1981 року з поліцейської служби було звільнено керівника НДПН у землі Баден-Вюртемберг Юргена Шютцінгера через те, що він займав високу позицію в партії з ворожою до конституції метою [3, S. 268]. Адміністративний суд ФРН також заборонив функціонеру НДПН працювати на державній службі. Член НДПН Ганс Юрген Б. мав покинути державну службу на посаді головного інспектора юстиції міста Регенсбург у Баварії [3, S. 269].

У квітні 1982 року було засновано Гамбурзький виборчий список "Стоп – іноземцям", що був близький до НДПН [9, S. 397]. Починаючи з партійного з'їзду у м. Кермерсхайм 1982 року НДПН обрала націонал-нейтралістський курс та прагнула до об'єднання Німеччини [4, S. 341]. У 1982 році Гюнтер Декерт покинув партію у знак протесту проти дуже "м'якої" політики її керівника Мартіна Мусгунга.

Оскільки у період діяльності Гельмута Коля на посаді канцлера ФРН з жовтня 1982 року відбулася праволіберальна зміна урядового курсу, то завдяки зміщенню політичного центра ваги вправо, екстремістські кола отримали додаткові шанси посилити свій вплив на структуру та зміст політики. Слабкості уряду правих дали підґрунтя для нападів екстремістським агітаторам. Тому не дивно, що в цей час право-екстремістські сили отримали певні виборчі успіхи. З цим пов'язана поява партії Республіканців та посилення НДПН [10, S. 73].

У 1983 році була заснована Партія Республіканців, яка відкололася від ХДС з причини внутрішньополітичних суперечок. Партія початково символізувала протест правої антикомуністичної спільноти. Партія-конкурент для НДПН поступово посилювалась і до неї залучалися деякі колишні члени НДПН. Починається новий етап розвитку правого екстремізму, адже дві нові праві партії – Німецький народний союз та Республіканці починають складати конкуренцію для НДПН, що раніше була єдиною значною партією у правому таборі.

17 червня 1984 року НДПН отримала 0,8 % голосів на виборах до Європейського парламенту [9, S. 398]. Після невдалих для НДПН виборів 1972 року, вона мала відшкодувати 1,9 млн. німецьких марок за виборчу кампанію державі. Фактично федеральні президентні, які давали партії можливість відстрочки цієї оплати, дозволяли партії без проблем існувати усі ці роки. Таким чином НДПН вдалося зберегти себе, оскільки фінансово вона не була у змозі виплатити цю суму. Питання це було вирішено для НДПН вже у 1984 році, адже вона отримала 2 млн. німецьких марок відшкодування за участь у виборчій кампанії до Європейського парламенту і змогла погасити свої борги [5, S. 14]. Виборчу боротьбу партія використовувала як компанію проти Європейського союзу [3, S. 274]. Тепер партія стала знову цікавою як партнер для мюнхенського видавця Герхарда Фрея, який підготував свій прихід у "велику" політику [2, S. 25].

Урядові партії почали потроху втрачати силу приваблювати та інтегрувати у себе малі право-екстремістські партії, тому НДПН почала відчувати себе вільно у правому політичному просторі. Переважно вона обирала

такі чутливі до суспільних проблем теми, як політика стосовно іноземців та біженців чи СНІД [10, S. 79].

Про співпрацю НДПН з молодіжною субкультурою скінхедів свідчать непоодинокі випадки. Наприклад, 28 квітня 1984 року в землі Північний Рейн-Вестфалія, НДПН допустила скінхедів "захищати" з'їзд партії у м. Віль-Драбендерхьое. Скінхеде громили автомашини та нападали на політичних противників. А на з'їзді партії у Мюнхені, де НДПН святкувала своє двадцятиріччя, партія переважною більшістю відхилила пропозицію дистанціюватись від скінхедів [3, S. 274]. На виборах до ландтагу Баварії 1986 року партія отримала 0,5 % [7, S. 191].

12 березня 1986 року дисциплінарний сенат Федерального адміністративного суду вирішив, що службовець, який належить до президії НДПН або є кандидатом від партії на федеральних чи земельних виборах, має відмовитись від служби з причини порушення політичної лояльності [3, S. 277].

Поява нових правих політичних партій змусила НДПН активізувати свою діяльність. Нові прав партії у свою чергу намагалися переманити виборців НДПН. У цих мовах виникає спроба співпраці між НДПН та ННС, у якій був уже давно зацікавлений Герхард Фрей.

25 січня 1987 року на виборах до Бундестагу НДПН отримує 0,6 %. Це означає, що кількість голосів виборців у порівнянні з 1983 роком збільшилась у три рази. Герхард Фрей уперше підтримав НДПН у виборчій боротьбі. 5 березня 1987 року з огляду на вибори у Бремені за ініціатииви Фрея було створено "Німецький народний союз: список Німеччина", виборчий союз НДПН та ННС. З допомогою Герхарда Фрея та "ННС – список Німеччина" у НДПН зросли шанси майбутніх виборчих успіхів [9, S. 400]. 2 квітня 1987 року керівні особи обох політичних сил домовляються підтримувати один одного, але зберігаючи при цьому організаційну і політичну самостійність [3, S. 279]. Спільний виборчий список було створено, щоб протистояти зростаючій силі партії Республіканців, які переманювали членів НДПН до себе. ННС теж хотіла зрости за рахунок членів НДПН та її виборців. Крім того, разом і за кошти Герхарда Фрея у партії були шанси вистояти у конкурентній боротьбі і поновлювати свої фінансові ресурси, адже вони сподівались досягати на виборах відсотковий бар'єр, щоб отримувати відшкодування.

Якщо у 1986 році на виборах до ландтагу Баварії Фрей пропонував своїм виборцям обирати НДПН, то на виборах у Бремені він вступив разом з НДПН у спільний виборчий список та одразу подолав у Бремерхафені п'ятивідсотковий бар'єр з результатом 5,4%. Член НДПН Ганс Альтерманн вперше з кінця шістдесятих років потрапляє до ландтагу як представник правоекстремістської партії [3, S. 280]. Загалом "Список Н" отримав у Бремені 3,4 %. Завдяки результатам виборів та особливостям виборчого права Бремена ННС була представлена 1 мандатом у раді Бремена та 2 обранцями у комунальному парламенті Бремерхафена [11, S. 157]. А 29 жовтня 1987 року голова НДПН Мартін Мусгунг на виборах мера м. Тутлінген у землі Баден-Вюртемберг отримав 15 % голосів виборців [9, S. 400]. Очевидним лишався факт, що самостійно НДПН у своїх політичних цитаделях могла досягати виборчий результат у декілька відсотків, але на регіональному рівні не могла перейти 5 % бар'єр. На виборах до ландтагу землі Баден-Вюртемберг (2,1 %) та Шлезвіг-Гольштейн (1,2 %) НДПН ще раз виступила під своєю власною назвою, що було також заплановано на вибори до Європарламенту 1989 року [11, S. 157]. Гюнтер Олцог повідомляє, що ННС фінансово підтримав НДПН на цих виборах.

У вересні 1987 р. на федеральному конгресі партійне керівництво з дуже важкими зусиллями вмовляє "МНД" піти на новий курс співробітництва з ННС Г. Фрея [3, S. 280].

Поряд з виборами тривали і будні для НДПН, так 11 січня 1988 року Карл Хайнц Форзац, головний редактор друкованого органу НДПН "Німецький голос", був засуджений адміністративним судом за розпалювання національної ворожнечі до сплати штрафу у сумі 4550 марок [3, S. 281].

На виборах до ландтагу землі Баден-Вюртемберг 1988 року НДПН досягла 2,1 %, а Партія Республіканців 1,0 % голосів виборців [3, S. 282]. На земельних виборах у землі Шлезвіг-Гольштейн партія НДПН досягла результату 1,2 % голосів виборців [7, S. 191].

У квітні 1988 року прокуратура міста Штуттгарт відхилила заяву органам влади голови НДПН у землі Баден-Вюртемберг Юргена Шютценгера проти прем'єр-міністра земельного уряду Шпета. Шпет з партії ХДС під час виборчих перегонів сказав, що він вдарить свою дитину по щоці, якщо вона заспіває перший рядок німецького національного гімну. Член НДПН хотів використати цей факт і назвав це спробою прем'єр-міністра звести наклеп на державу та її символи [3, S. 282]. Такі дії НДПН були відповіддю на різноманітні звинувачення у порушенні конституції на її адресу. Крім того судова справа надавала партії рекламу, певний імідж та популярність серед прихильників. Це була одна із можливостей продемонструвати свою дієздатність.

Партія зайвий раз підтверджує свій вплив на виборців у деяких містечках землі Баден-Вюртемберг. 22 жовтня НДПН отримує у м. Тутлінген 9,3 % та у м. Віллінген-Швеннінген 4,79 % голосів виборців [3, S. 287].

9 листопада 1988 року Гюнтера Декерта, що був колишнім федеральним головою Молодих націонал-демократів, за рішенням адміністративного суду землі Баден-Вюртемберг звільнили з служби в школі, що стало ще одним прикладом звільнення правих екстремістів з державної служби [3, S. 284].

На муніципальних виборах 12 березня 1989 у землі Гессен НДПН отримала 6,6 % голосів та 7 мандатів у Франкфурті-на-Майні. Таким чином, партія вперше за 20 років пододала 5-процентний бар'єр [9, S. 402]. Це, як і привернення уваги до питання іноземців у Франкфурті-на-Майні різними політичними силами, викликало політичні дискусії. Діючий міський голова Франкфурта заявив, що те, що ХДС поставив основною темою виборчої кампанії тему іноземців, не було помилкою. А СДПН та Зелені дорікали ХДС за використання у виборчій боротьбі моделі "цькування іноземців". Керуюча справами СДПН Анке Фукс сказала, що повторення гасел НДПН членами Гессенської ХДС зробило можливим прихід НДПН у парламент Франкфурта-на-Майні [1, S. 8602]. НДПН отримала також 5,2% голосів в окрузі Майн-Кінцінг та 5 % – в окрузі Херсфельд-Ротенбург, у той час як Республіканці набрали в регіоні лише 0,7 % голосів виборців [7, S. 191], що свідчить про регіональну розповсюдженість різних правих партій у різних регіонах Німеччини.

Але все ж у 80-х та 90-х роках НДПН далеко відставала від результатів Республіканців та ННС. Її найкращі результати на земельних виборах у Баден-Вюртемберзі 1988 року – 2,1 % та у землі Шлезвіг-Гольштейн 1,2 %. Партія досягла їх за підтримки правоекстремістських газет Герхарда Фрея, голови ННС. Вибори до парламенту Франкфурту дозволили НДПН оновити фінансовий стан за рахунок відшкодування за проведення виборчої кампанії. На чолі партії став ревізіоніст Гюнтер Декерт. Партія стала більш радикальною і деякі її

члени перестали визнавати злочини націонал-соціалістів злочинцями [8, С. 38].

Після виборів до Європейського парламенту 1989 року праві партії знову посварилися. "ННС – список Н" готувалася на вибори з очікуванням близько 10 % голосів виборців, а отримала – 1,6 %. Герхард Фрей витратив близько 18 млн. марок на виборчу рекламу на телебаченні та у власній пресі, а НДПН підтримувала організацію виборчих перегонів людськими ресурсами для розповсюдження реклами і т. п. Однією з причин стала конкуренція з Республіканцями. Після поразки непродумані величезні фінансові витрати стали, очевидно, проблемою для партії. Але і раніше співпраця партій не була легкою, адже частина НДПН вважала, що НДПН продається ННС. Не зважаючи на суперечки та небажання співпраці, Герхард Фрей пообіцяв підтримати НДПН на виборах до Бундестагу [12]. У співпраці двох різних за своєю історією правоекстремістських партій, кожна була зацікавлена у власному зиску, але ця співпраця дозволила НДПН триматися на політичній арені і фінансово підтримувала її.

У 80-х роках фінансове становище партії було доволі слабким і від матеріального краху її врятувало відшкодування витрат на виборчі перегони та підтримка ННС.

Для періоду 1980-1989 роки характерний зріст політичної активності НДПН у порівнянні з 70-ми роками, коли НДПН постійно втрачала свої кількісні позиції за

чисельністю партії та місця у ландтагах. НДПН перестала бути об'єднувачем правоекстремістського табору та єдиною партією для правоекстремістського електорату. Партія існує поряд з "новими правими" – партіями Німецький народний союз та Республіканці.

Завдяки співпраці з ННС у кінці 1980-х років, НДПН лишається на політичній арені Німеччини та у деяких регіонах отримує незначні, але позитивні виборчі результати.

1. Archiv der Gegenwart – Deutschland 1949 bis 1999. – basiert auf der 10bändigen Buchausgabe bei Siegler Verlag 2000. – Berlin: Directmedia-Publ., 2002. – 1 Scheibe und Bedienungsanleitung (Digitale Bibliothek; 78).
2. Assheuer T., Sarkowicz H. Rechtsradikale in Deutschland: die alte und neue Rechte. – München: Beck, 1992.
3. Benz W. (Hrsg.) Rechtsextremismus in Deutschland. Voraussetzungen, Zusammenhänge, Wirkungen. – Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch-Verlag, 1994.
4. Decker F., Neu V. Handbuch der Deutschen Parteien. – Wiesbaden, 2007.
5. Faller K., Siebold H. Neofaschismus. Duldung? Verboten? Ignorieren? Bekämpfen? – Frankfurt am Main, 1986.
6. Das Heidelberger Manifest/http://schutzbund.de/heidelberger_manifest.html
7. Jaschke, H. Rechtsextremismus und Fremdenfeindlichkeit. Begriffe, Positionen, Praxisfelder. – Opladen, 1994.
8. Kailitz S. Politischer Extremismus in der Bundesrepublik Deutschland eine Einführung. 1. Aufl. – Wiesbaden: VS-Verl. für Sozialwiss., 2004.
9. Kowalsky W. Rechtsextremismus. Einführung und Forschungsbilanz. – Opladen: Westdt. Verl., 1994.
10. Langanke H. Die extreme rechte in der Bundesrepublik. Ideen. Ideologien. Interpretationen. – Berlin, 1996.
11. Ozlog G., Liese H. Die Politischen Parteien in Deutschland: Geschichte, Programmatik, Organisation, Personen, Finanzierung. – München: Olzog Verlag, 2000.
12. Die haben uns glatt überrollt. Neuer Streit zwischen den Rechtsparteien nach der Europawahl // Spiegel, 1989, № 43.

Надійшла до редколегії 27.01.10

М. Казьмирчук, канд. іст. наук

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1861 – 1917) У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Автор статті висвітлює погляди вітчизняних та зарубіжних дослідників незалежної України, які намагалися проаналізувати соціально-економічний розвиток Київської губернії у 1861 – 1917 рр. У статті проаналізовано погляди науковців далекого та близького зарубіжжя щодо цієї проблеми.

The author of the article lights up the looks of home and foreign researchers of independent Ukraine, which tried to analyze socio-economic development of the Kyiv province in 1861 – 1917 in the article the looks of scientists of distant and near foreignness are analyzed in relation to this problem.

З розпадом Радянського Союзу та постановом незалежної України досвідчені та молоді науковці отримали змогу застосовувати нові підходи, використовуючи значно ширше коло матеріалів і враховуючи нові віяння у історичній науці. Відбілися зміни у підходах до вивчення соціальної історії, бо вона виходить на перший план. Фіксується наявність значної кількості цікавих вітчизняних статей щодо різних аспектів соціального розвитку Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст., але й вони у повній мірі не дають повного аналізу або цілісної картини. Негативною рисою періоду сьогодення ще є, мабуть, забуття, свідомо категоричне та скептичне ставлення до напрацювань попередніх дослідників.

У 90-х роках XX ст. акценти у науці почали зміщуватися від історії політичної до історії соціальної, розгляду гендерних проблем, історії повсякденності, мікро- та макроісторії, регіоналістики, етнополітичної історії. На позиціях гендерної історії було написано працю М. Богачевської-Хом'як [1, с. 235], яка дослідила жіноче питання та їхню боротьбу за можливість отримання освіти, зокрема торкнулася і проблем розвитку освіти у Київській губернії. Досить новими та мало розробленими для сучасних науковців є проблеми формування станів та особливостей їхнього етнічного складу. Серед них виділяються праці присвячені окремим станам, та загальні, що стосуються більшою мірою селянського стану і аграрної проблеми.

Після проголошення незалежності відбулися зміни у підходах до вивчення становища різних верств насе-

лення. Так, кандидат історичних наук Н. Р. Темірова у ряді статей [62, с. 6-10] та монографії [61, с. 319] дослідила клас поміщиків України пореформеної доби, специфіку їхнього господарства після "серйозного удару" завданого реформою 1861 р. Вона зазначила домінування польського та російського поміщицького господарства на Правобережжі, відмічаючи особливості походження та національну належність цього класу. Капіталістичній еволюції поміщицьких і селянських господарств у пореформену добу було повного присвячено праці М. Якименко та О. Красікової [68, с. 129; 69, с. 148; 40, с. 96].

Продовжилися дослідження різних класів, зокрема зріс попит на дослідження української буржуазії, до якої ставилися за радянських часів негативно, розглядаючи її соціальну структуру на початку XX ст. Так, цю "білу пляму" в історичній науці намагався ліквідувати кіровоградський дослідник В. В. Крутіков [45, с. 57-66], який відмічав відсутність монографій щодо вітчизняної буржуазії.

З'явилися монографії присвячені забороненим раніше темам щодо соціальної активності інтелігенції, які аналізували раніше недоступні архівні матеріали та зарубіжна історіографія [64, с. 172]. Н. А. Шип підкреслює, що у соціальній структурі суспільства у XIX ст. інтелігенція зайняла своєрідне місце, поступово сформувалася її психологія та юридичне становище. Система підготовки спеціалістів розглядається протягом XIX ст., а їхня професійна та суспільна діяльність охоплює лише другу половину XIX ст. Поза увагою автора залишилися офіцерські кадри та духовництво, тому проблема

залишилася не розкритою повністю, але у наступних працях автора цей недолік певною мірою буде виправлений [65, с. 48; 66, с. 99].

Політико-соціальні взаємини на Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. та роль інтелігенції, студентства та інших станів у ній спробував проаналізувати у своїй монографії присвяченій політичним партіям А. І. Павко. Другий розділ монографії присвячений громадсько-політичним організаціям в Наддніпрянській Україні, де автор звертає увагу на теоретико-ідеологічні засади формування українських партій. Проте виявляється мало уваги до ролі у цих подіях соціального чинника, хоча автор показує соціальну направленість програмових засад рухів і організацій, а згодом і партій [51, с. 284].

Загалом, на початку XXI ст. пріоритетним стало селянське питання, недостатньо досліджуване за радянської доби. Проблема аграрної історії України і селянства переймалася у численних працях П. П. Панченко [52, с. 342]. Дослідник з міста Черкас В. Десятников розглядав і продовжує працювати над історією селянства, зокрема його трудовими відносинами. Територіальними і хронологічними межами його праць стала Правобережна Україна наприкінці XIX – на початку XX ст. У одній із статей, автор сміливо відзначає у той період загальний розвиток сільського господарства на ринкових засадах, обґрунтовуючи особливості Правобережжя в умовах найму-продажу робочої сили [12, с. 297-301]. В. М. Щербатюк використав фонди ДАКО (Ф. 1, 2, 183, 3, 261), у вступі йдеться про початок XX ст. як передумови розгортання селянського руху України у 1917 – 1920 рр. У статті зачіпаються питання про умови праці та протести селян Київської губернії [67, с. 96]. Донецчанин В. В. Бочаров підвів підсумки серії своїх публікацій, присвячених століпінській аграрній реформі в Україні. Ця тема не нова, її розробляють і досліджують достатньо довго, яка проте ще й досі викликає ряд дискусій на сторінках наукових видань. Стаття Бочарова є цікавою передовсім для розкриття соціального розвитку у Київській губернії, бо в першу чергу торкається питання селян як спроможних змінити соціально-економічні умови свого існування, їхньої аграрної свідомості, традицій [4, с. 22-30].

Знаковою подією для дослідження аграрних проблем став вихід двотомної "Історії Українського селянства", що ґрунтується на широкому матеріалі, висвітлювала соціальну диференціацію, кількість, національний склад, матеріальні умови селянства у різні періоди історії України, і перший том був присвячений XIX – початку XX ст., зокрема підготовці і здійсненні селянської реформи 1861 р., повсякденному життю селян зокрема і Київської губернії [22, с. 630].

До дослідження найбільш актуальних проблем соціальної історії українців вирішила приєднатися кандидат філологічних наук, доцент М. Гримич, зосередившись на земельних відносинах і формі землеволодіння в Україні у XIX ст., звичаєво-правовій традиції українців. Проте авторка не володіє неопублікованими джерелами, використовуючи опубліковані законодавчі акти та подвірні описи, і ґрунтує своє дослідження лише на працях небагатьох дослідників соціальної історії, окремі з яких, при цьому, взагалі не досліджували XIX ст. [8, 19-26].

Питання заробітчанства підняв львівський дослідник В. Пашук, який виділив серед розмаїття соціальних проблем ті, що пов'язані із формуванням нових соціальних груп, класів, станів в період нової доби [53, с. 188]. Ф. Стеблій у передмові до цієї монографії підкреслює ідеологічне переключення радянської історіографії і пише про, те, що Пашук шукає нові підходи у вивченні соціальної структури українського суспільства, проте

обмежується у своєму дослідженні лише явищем заробітчанства [53, с. 188]. До того ж джерельна база дослідження дуже мала, особливо для такого великого завдання, яке поставив для себе автор, що полягає у переосмисленні соціальних процесів другої половини XIX ст. [53, с. 3]. Попри невідповідність завдань, праця виявляється корисною у з'ясуванні соціальних і національних коренів заробітчанства як явища.

Щодо рівня життя селян Київської губернії другої половини XIX ст., то потрібно відзначити, що ця проблема досі залишається концептуально не розкритою. Мало уваги приділялося дослідниками висвітленню численних спроб земств та сільських товариств підвищити рівень життя селян не лише завдяки обробітку землі, а й від різноманітних промислів. Існує тільки одна праця фахівця медичного профілю Ф. Стулака, який розглядає благодійність українських земств у період їх існування [60, с. 143-148]. На сьогодні активно досліджується процеси кооперації на Правобережжі в пореформену добу, її національні цінності та існування в умовах утвердження капіталізму на селі [11, с. 131-137; 63, с. 115-125], однією із найпопулярніших стає урбаністорія, яку взявся досліджувати О. Комарницький. Незважаючи на те, що у його праці йдеться про добу української революції (1917 – 1920 рр.), кілька сторінок присвячено розгляду історії містечок Київщини у другій половині XIX ст. Проте автор припустився кількох помилок, розглядаючи передісторію банківсько-кредитної діяльності у містечках наприкінці XIX – на початку XX ст. Так, Комарницький перераховуючи деякі банківсько-кредитні установи містечок вважає, що вони в економічному житті містечкових населених пунктів відігравали ще порівняно незначну роль, що не є зовсім вірним, хоча б з огляду на те, що далі він перераховує доволі великі цифри різноманітних кредитних установ. Торкаючись національного питання, автор зупиняється детально лише на єврейському питанні, оминаючи інших представників національних меншин, таких як поляки та росіяни [38, с. 312].

Слід відмітити, що майже всі дослідники селянсько-аграрного питання акцентували увагу лише на землі як на єдиному засобі для селянина досягти матеріального благополуччя, не надто поспішаючи застосовувати земську статистику, розглядати проблеми селянських промислів і ремесел. Можна припустити, що численні опитування та анкетування у Київській губернії, які згодом публікувалися з додаванням коментарів за однаковою схемою були мало цікавими, не полишаючи теоретичної сторони справи.

Основні аспекти формування і діяльності купецтва в українських губерніях Російської імперії у XIX ст. як верстви з окремим соціально-правовим статусом, станом і професійною організацією дослідив у статтях та монографії О. Донік. Він, як і його попередники при дослідженні окремих класів, зосередився на етнічно-релігійній структурі, динаміці чисельності, участі в органах місцевого самоврядування, благодійності купецької верстви. Проте попри солідні дані приведені у монографії та статтях, у автора недостатньо використано архівні джерела, загалом у цій праці було використано опубліковані доробки попередніх дослідників [13, с. 271; 14, с. 16-41; 15, с. 154-186; 16, с. 18-41; 17, с. 121-136]. Індустріальний розвиток України і процес формування торгово-промислової буржуазії, її кількісний і соціальний склад наприкінці XIX – на початку XX ст. також дослідила Т. Лазаревська [47, с. 282]. Суспільну значущість, моральне заохочення та благодійну діяльність київських купців у XIX ст. дослідив І. О. Гуржій [9, с. 52-63]. Щодо переробної промисловості наприкінці XIX –

на початку XX ст. загалом, та участі у ній різних станів населення Правобережжя написав свою монографію М. Москалюк. Автор показує роль українських губерній у сільськогосподарському виробництві Російської імперії, стан матеріально-технічної бази та участі у ній різних прошарків, особливо звертаючи увагу на технічну інтелігенцію (буржуазію) і робітників в умовах ринку. Проте певної систематизації у роботі знайдено не було, а тому вона являє собою великі шматки необробленої інформації [50, с. 336].

У XXI ст. намітилося формування нових теоретичних підходів щодо загального розвитку освіти в Російській імперії, зокрема, і у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. На сучасному етапі до проблем дослідження вищої освіти в Російській імперії, зокрема і у Київській губернії, звертаються у низці статей молоді науковці. Надзвичайно велику увагу дослідники приділяють продовженню досліджень провідного вищого духовного закладу України – Київській Духовній Консисторії. Так, питаннями особливості її освітньої системи, трансформаційних процесів протягом кінця XIX – початку XX ст., викладання церковної археології, як передової науки навіть для Західних університетів займається К. Коберник [36, с. 180-182].

Особливостями навчального процесу у Київській духовній академії наприкінці XIX – на початку XX ст., матеріальним становищем студентів вищих навчальних закладів підросійської України другої половини XIX ст. з використанням їхніх спогадів зацікавилася М. Кругляк [44, с. 211-213]. У її статтях висвітлюється матеріально-побутове становище студентства, його національний склад, показується навчальний процес та відношення до його організації студентів. Проте належного висновку зроблено не було і тому як саме сприяла освітня система Київської духовної академії підготовці висококваліфікованих кадрів залишилося незрозумілим. Адже про випускників цього закладу, які працювали б на терені духовної та світської освіти та науки жодного слова не було написано, а це було б неспростовним доказом успіху особливостей і результатів навчального процесу [43, с. 51-54]. Становлення та історія розвитку жіночих духовних шкіл у XIX – на початку XX ст. стало предметом авторських досліджень та Г. В. Степаненко, де було використано широке джерельне коло архівних матеріалів [27, с. 43-45; 59, с. 184-196]. Вищою жіночою освітою Правобережної України та її сприйняттям у суспільстві Російської імперії займався черкаський науковець О. Драч, який у своїх численних статтях використовує широке коло архівних джерел [18, с. 218-226; 19, с. 33-39; 20, с. 18-23].

Вплив європейської університетської системи на вищу освіту Росії XIX ст. досліджує І. Даценко, хоча її тези будуються на "російському ґрунті" оминаючи український, польський та інші не менші на той час за площею і силою "ґрунти" Росії. У її статті робиться наголос на державному замовленні російської влади, яка стала пріоритетом по створенню університетів, оминаючи увагою суспільні рухи (тут таки довелось згадати і про українців), які докладали чимало зусиль для їхнього створення і мали не аби який зв'язок з європейськими ідеями і системами, сприяли перетворенню університетів у наукові центри [10, с. 113-115]. Жіночу освіту в містах та вплив на неї процесів урбанізації XIX – початку XX ст. досліджувала Л. Буряк, відзначаючи, що це не лише вплинуло на формування візії міст, його нових культурно-цивілізаційних ознак, але й зумовило формування ряду історичних, соціальних та етнокультурних трансформацій в українському суспільстві. Проте автор переважно

спирається на праці своїх попередників, взагалі не надаючи переваги архівним джерелам [5, с. 52-61].

Історію вищих жіночих курсів було проаналізовано Катериною Кобченко на основі архівних матеріалів. Дослідниця висвітлює створення, відновлення та здобуття курсами прав вищого навчального закладу, розкрила роль університетських професорів у становленні вищої школи для дівчат, показано умови життя та навчання жіночого студентства, а також початки наукового шляху перших жінок-вчених, випускниць Київських курсів [37, с. 271].

Початок XXI ст. став для дослідників освіти періодом справжнього розквіту. Продовження досліджень присвячених жіночій освіті було покладено монографією А. П. Коцура і В. В. Вірченко "Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861 – 1920 рр.)". Детально розглянуто ланки початкової, середньої і вищої жіночої освіти, поступове набуття жіночою статтю прав на самостійну професійну трудову освіту, проте дослідження обмежилось лише містом Києвом [6, с. 196].

У 2005 р. вийшла монографія черкаського дослідника Ю. Присяжнюка, де розглядалася українська освіта як традиційне явище, з поміж чисельних питань, на які дає відповідь автор, переважно розглядається еволюція поглядів селянства на отримання освіти, їх упереженість та прогрес [56, с. 45-94]. До того ж у соціальних дослідженнях кінця XIX – початку XX ст. чомусь завжди використовуються опубліковані джерела, проте лише кілька позицій присвячується адрес-календарям або взагалі нічого. Наприклад, історико-антропологічне дослідження про українську освіту Ю. Присяжнюка має лише 4 позиції віддані пам'ятним книжкам чотирьох з дев'яти українських губерній, зокрема Волинській, Катеринославській, Таврійській та Херсонській [56, с. 571]. У історико-економічному дослідженні Л. М. Горенко та Ю. П. Присяжнюка з аграрної історії Правобережної України XIX ст. не використано жодної інформації з "пам'ятних книжок", хоча дослідники аналізують соціально-економічне становище Правобережної України, проникнення капіталістичних відносин у села Київщини, Поділля, Волині впродовж другої половини XIX ст. [7, с. 85-90].

У 2008 р. вийшла монографія Г. Казьмирчука і М. Казьмирчук "Роде наш красний: Село Кальник", де було проаналізовано та досліджено на основі архівних та опублікованих джерел розвиток освіти у селі Кальник в середині XIX – на початку XX ст., зокрема маловивчені питання життя і педагогічної діяльності педагогів церковноприходської школи, сільського однокласного та двокласного народного міністерського училища [25, с. 249]. Окремо слід відмітити статтю професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка Г. Казьмирчука, який досліджуючи проблеми пов'язані з селом Кальником, торкається питань винокурного підприємництва на початку XIX ст., а також робітничого питання пов'язаного з ним [23, с. 25-28]. Кілька статей було уже опубліковано і авторських. Зокрема, вже аналізувалися джерельна база соціального розвитку Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. [32, с. 44-52], проте це дослідження лише зачіпало робітниче питання, що постало наприкінці XIX – на початку XX ст. Виступи на міжнародних конференціях дали можливість використовувати досвід у розкритті поставлених задач [26, с. 11-13; 34, с. 46-48].

У тому ж 2008 р. вийшла монографія В. Перерви про розвиток шкільної справи в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст., де автор відзначав, що в пореформену добу Київщина стала центром запровадження масового шкільництва, насамперед церковнопарафіального, адже абсолютну більшість шкіл складали саме

церковнопарафіяльні школи. Він відзначає неабияку роль церковного духівництва у поширенні знань та освіти серед населення, його боротьбі за освітній вплив у XIX – на початку XX ст. із школами інших відомств – державними, повітовими, земськими. Використовує майже чотири тисячі документальних актів з архівосховищ Києва та Санкт-Петербурга, а тому надає перевагу саме цим матеріалам при висвітленні проблеми [54, с. 672].

До того ж попри збільшення масового зацікавлення минулим і сучасним освіти, цілісної картини освітньої системи в Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. не було висвітлено. Спираючись на архівні матеріали, опубліковані дослідження і власний досвід, автор взяв на себе клопіт проаналізувати соціальну систему освіти в Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. [28, с. 86-94; 29, с. 77-85; 27, с. 43-45; 30, с. 39-44].

Нині так і не знайшли належного висвітлення серед вітчизняних науковців проблеми охорони здоров'я та соціального забезпечення на промислових об'єктах Київської губернії пореформеної доби. Загалом переважають неісторичні дослідження, економічного характеру. Становище промисловості та пов'язаних із нею станів Київської губернії розкрито у загальній монографії голови Ради господарчої асоціації підприємств і організацій цукрової промисловості України, доктора економічних наук, академіка О. С. Зайця, незмінного працівника цукрової галузі протягом 60 років. Автор намагається відстежити династичні впливи у цукровій промисловості та формування сучасного цивілізованого соціально-орієнтованого ринка цукру [21, с. 234]. Окремо класу буржуазії присвячено багато праць, серед них можна виділити статистико-історичну роботу А. Н. Боханова [3, с. 264].

Популярними залишаються підняті теми дореволюційної та радянської доби, поряд із цим висвітлюються несподівані питання взаємозв'язків робітничого класу та духовенства, робітничого класу і торговельної буржуазії, соціального становища робітництва Київської губернії [32, с. 44-52], особливості формування робітничого класу як стану [33, с. 81-90] тощо. Проблемними, ґрунтовними та несподіваними є статті Б. Кругляка, який висвітлюючи становище торговельної буржуазії, багато торкається питань робітничого класу в Україні [42, с. 72-81] та В. Меша, який дослідив зв'язки православної церкви і робітників, їхні взаємини та подав стислу характеристику духовенства як вже давно сформованого прошарку і робітників як нової соціальної групи [48, с. 19-23].

Побіжно до дослідження робітничого класу Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. звернулася С. М. Ситняківська у своїй монографії. Вона зосереджує увагу на ремісничій освіті в Україні пореформеного періоду, розкриваючи питання навчального процесу, діяльності, теоретичних засад розвитку, місця цих закладів у системі освіти, ролі у соціальному захисті неблагополучних груп дітей. Водночас автор відзначає, що "ремісничі навчальні заклади входили до структури відновлення кваліфікованої робочої сили" [57, с. 170].

До висвітлення й аналізу проблем православних церковних інституцій зверталися й звертаються дослідники, застосовуючи новітні методологічні прийоми, розробляючи власні схеми, вносячи до наукового доробку цікаві висновки, адже церква відігравала вагомий роль у житті як цілого суспільства, так і окремої людини. Результатом цієї тенденції стала наявність достатньої історіографії з проблем історії церкви, що допомагає відтворювати соціокультурний розвиток Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. Проте ретельний аналіз найновіших праць з історії церкви виявив недостатність

висвітлення цілого ряду дискусійних питань, поза увагою дослідників залишилися актуальні проблеми.

Ще однією особливістю сучасної історіографії є наявність узагальнюючих праць, що передували фрагментарним статтям. З одного боку вони поставили перед дослідниками певні подальші задачі та спонукали до їхнього вирішення, з іншого – стосувалися лише певних хронологічно обмежених рамок і не могли виділити загальних тенденцій. Багато дослідників загалом зупинилися на висвітленні основних віх церковно-релігійного життя України відмежовуючись добою середньовіччя до першої половини XIX ст. Історія церкви на сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії займає особливе місце в дослідженні соціоісторичних процесів. Цікавим у методологічному та науковому плані є вивчення соціального життя й діяльності священнослужителі окремого парафіяльного причту, зокрема церкви Різдва Пресвятої Богородиці села Кальника у кінці XVIII – початку XX ст. [24, с. 6-30]. Останнім часом молоді дослідники звертаються до вивчення окремих аспектів церковної історії. Слід відзначити білоцерківського вченого В. С. Перерву, праці якого присвячені життю й діяльності окремих парафій Надднісся [55, с. 155-165].

Популярною на сьогодні темою, що розкриває соціальний розвиток у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст., стало дослідження благодійництва як яскравого та класового явища [46, с. 257-267]. Ці проблеми поєднуються із іншими мало розробленими, але не менше популярними темами, присвяченими кредитно-фінансовій проблематиці в історії, зокрема представникам банків, ломбардів, кредитних товариств [31, с. 155].

Вражають своєю різноманітністю і сучасні дисертаційні роботи, захищені вже у незалежній Україні, які сприяють розкриттю соціального розвитку загалом України і подеколи Київської губернії у XIX – XX ст. Серед них слід назвати виявлені роботи В. Дубінського, С. Богатчука, А. Гуз, О. Обметенко, В. Студінського та інших. Так, у авторефераті дисертації М. Сколуба, захищеної у 2010 р., перед розглядом основної теми про українське національне Відродження середини XIX ст., другий розділ присвячено становищу українського етносу в середині XIX ст., де дуже в загальних рисах розглянуто етнокультурні зміни, соціально-економічне життя та політичний режим на українських землях під владою Російської імперії у досліджувані роки. Дисертантом було відмічено, що товарно-грошове господарство сприяло розширенню економічних зв'язків і зміні соціальної структури населення підросійських губерній Росії [58, с. 20].

Іноземні книги, дозволяють частково отримати інформацію про соціальний розвиток Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. Багато в чому ми завдяки їм можемо відновити канву подій, але тільки канву, бо іноземні автори здебільшого говорять, перш за все, про історію власного народу. Тому їх твори містять історію Росії або іншої держави, тому там або немає взагалі, або є незначна кількість інформації про Україну, а тим більше про Київську губернію. Більше того, навіть якщо така інформація міститься у працях іноземних авторів, то, безсумнівно, вона подається в інтерпретації інтересів того народу, до якого належить автор. Тому, зібравши матеріал по краплинам, вітчизняний дослідник має ще його повністю переосмислити. Особливо це стосується робіт російських істориків, чії праці є найчисельнішими і доступнішими. Класики російської історії науки і сучасні російські автори достатньо написали праць щодо соціальної історії Російської імперії XIX – XX ст. Безсумнівно, вони становлять значний інтерес і в жодному разі не можуть бути відкинуті. Навіть затавровані і нині старанно

забуті економічні праці К. Маркса і Ф. Енгельса, які є представниками поглядів "звідти", очевидцями та в епіцентрі епохи. Але писати лише з посилання на їхні праці було б дивно і ненауково.

Сучасні російські дослідники не відстають від радянських. Вони вже накопичили достатньо критичного досвіду аби сперечатися з класиками марксизму, що-права поки що не досить впевнено, адже їм мало хто суперечить нині. Дуже цікавою в цьому плані є монографія російського соціолога С. Г. Кордонського "Социальная структура постсоветской России", де автор намагається критикувати класову теорію К. Маркса і його "толкователей", відзначає "безглуздість соціалістичних класифікаційних концепцій, їх надуманість та відчуженість від реальності". Це деякою мірою відповідає дійсності, бо сам Кордонський пише, про намір дослідити проблеми, пов'язані з структурою сучасної Росії та її міжстанових відносини, а тому не дивно, що йому не зовсім підходять ті терміни, якими користувалися класики марксизму наприкінці XIX – на початку XX ст. Здебільшого він висвітлює проблеми пов'язані з соціальною структурою сучасної Росії, станом та класові компоненти, соціальну історію Росії, міжстанові відносини. У XIX – XX ст. всі стани юридичного втратили свої специфічні станові права (відміна кріпацтва, включення дворянства до платників податків, відміна викупних платежів, ліквідація общини, надання громадянських і політичних прав всьому населенню). Інші дослідники вважали це невірним. Кордонський вважає, що в Росії все було по-іншому: старі стани змінилися на нові [39, с. 216].

Двотомний фоліант російського історика Б. Н. Міронова із великою кількістю статистичних вкладок, різних таблиць, широким переліком літератури, висвітлює процеси перетворення станового суспільства на класове. Справляє велике враження масштаб дослідження, проведеного одним істориком. Його висновки порушують традиційні уявлення про дореволюційну російську історію, адже автор ставить за мету висвітлити раніше не досліджувану соціальну історію. В його праці соціальна історія Росії розглянута в ракурсі багатоматричної суспільної модернізації країни. Б. Н. Міронов вважає, що наприкінці XVIII ст. в Росії утворилися стани, що мали такі ознаки як права, станові організації, самосвідомість, ознаки станової приналежності. Дискусійним виявляється твердження російського дослідника про те, що стани в Росії утворилися під західноєвропейським впливом. Хоча висновок автора, з яким можна погодитись, про асинхронний розвиток Росії порівняно з Європою та негативні прояви цього у суспільстві щодо природних втрат розвитку, видається правильним і підтверджується попередніми дослідженнями [49, с. 584, 566]. Дуже коротким і мало проаналізованим з боку соціальної історії залишився розгляд революційних подій 1905 і 1917 рр. Загалом, хоча соціальна траєкторія України мала свої параметри історичного, економічного й культурного розвитку, праця Міронова дала значний поштовх для подальших вітчизняних розробок у сфері української соціальної історії, дозволила глибше зрозуміти соціальний розвиток України у XIX – XX ст.

Російські історики видають збірки документів XIX – початку XX ст., де Київській губернії присвячується чимало архівного матеріалу. Так, у 1998 р. видана збірка документів під редакцією Анфімова щодо селянського руху початку XX ст. [41, с. 23-148, 203], де публікуються цікаві матеріали про відстоювання прав селянами.

Знаковою для соціально-економічного дослідження Правобережної України, зокрема і Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст., є праця Д. Бовуа, який обрав предметом свого дослідження поляків у

соціо-етнічних конфліктах за землю в Україні. Автор відмітив, що цілісного зображення суспільства Правобережної України не було зроблено, але власне свою роботу перш за все будує на висвітленні польського ареалу, величч діянь поляків та процвітання їхніх маєтків, довести їхню рівність росіянам на українських теренах, показати боротьбу за українську землю [2, с. 334].

Більш конкретно про діяльність дворянсько-шляхетського роду Понятовських на Київщині у XIX ст. проаналізувала польська дослідниця Є. Орман. Архівні матеріали Києва та Київської області, Варшави, Кракова та приватні колекції використала авторка при дослідженні родового маєтку Понятовських у Таганчі [70, с. 416]. Її праця "Таганча Понятовських. З історії шляхти на Україні в XIX ст." загалом торкається проблеми значення шляхти в соціально-господарському розвитку Київщини у XIX ст., детальніше розглядаючи долі двох шляхетських родин польської – Понятовських та російської – Бутурлінів, розкриває мотивацію багатой шляхти, її політичні побоювання змін, що принесло XIX ст. у політичному, соціальному, господарському та національному сферах у Київській губернії. Проте дослідниця не показує взаємозв'язків Понятовських і Бутурлінів із іншими промисловцями Київщини, хоча від цього цінність цієї роботи не втрачається для висвітлення соціального розвитку Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Соціально-економічний розвиток підросійської України, особливо зростаючі впливи російського та іноземних капіталів відмітив у своїй праці професор Кельнського університету, швейцарець за походженням А. Каппелер, який взявся за дослідження національних рухів народів Російської імперії. Проте гучна назва викриває доволі описовий характер його роботи, хоча позитивом її є використання зарубіжної літератури щодо національних проблем Росії. Кілька розділів праці Каппелера стосуються національних проблем всередині Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., але щодо українських земель загалом, автор присвячує кілька реплік цій гострій проблемі, зосереджуючись переважно на росіянах, поляках і євреях [35, с. 344].

Щодо історіографії далекого зарубіжжя, то спеціальних розвідок про соціальний розвиток Київської губернії не виявлено. Можна виділити загальні і популярні у зарубіжних дослідників роботи про соціальний розвиток Російської імперії, зокрема працю "Занепад Російської імперії 1881 – 1914 рр." професора Російської історії Лондонського університету Х. Сетона-Ватсона, відомого експерта зі східноєвропейських відносин. Написана у добу "хрущовської відлиги", вона спрямована на висвітлення розпаду Російської імперії та відстоювання антирадянських точок зору, доведення неприйнятності ідеології після імперської доби. Предметом цієї роботи є висвітлення та аналіз стадій занепаду Російської імперії в період між Кримською та Першою світовою війнами. Сетон-Ватсон, виділивши три періоди, ліберальне правління Олександра II (1855 – 1881), реакції (1881 – 1905) та розгортання революційного руху (1905 – 1914), виділяє у них для розгляду структуру держави та суспільства, політичних рухів та зовнішніх відносин [71, с. 406]. Більше уваги приділяє політичному і економічному розвитку держави, але щодо національного питання імперії відмічає утиски інтересів поляків, українців, фінів, євреїв, прибалтів, кавказців, татар тощо.

Отже, слід відмітити зростання інтересу дослідників до соціальних проблем, накопичення матеріалів та статистичних даних за дореволюційного і радянського періодів. Найбільш гострі соціальні проблеми знайшли деяке висвітлення за часів Російської імперії, що дало поштовх для радянських і сучасних дослідників продо-

жувати аналізувати та обробляти подальші соціальні проблеми. все ще залишається недостатньо з'ясованим дослідження робітничого питання, про умови життя та господарської діяльності селян особливо Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.

В умовах "хрущовської відлиги" 60-х років XX ст. відбулася лібералізація партійного контролю над історичною наукою. Спираючись на нові архівні матеріали, радянські історики почали розробляти фундаментальні проблеми вітчизняної історії, різні аспекти соціального розвитку Російської імперії, зокрема й України. Проте лібералізація була дозованою: радянські науковці уникали використання праць українських та зарубіжних діячів, що були недозволені радянською владою.

Новітній період у розробці соціальних проблем, що розпочався після 1991 р., мав такі характерні риси: утвердження принципів ідейного та наукового плюралізму після ліквідації ідеологічної монополії КПРС; значні зміни в організації наукових досліджень, які позначилися трансформацією науково-історичних установ, їх переорієнтацією на українську проблематику. Одночасно цей період характеризується зростанням інтересу до проблем в зарубіжній історіографії, особливо російській. Проте ціла плеяда вітчизняних дослідників зосереджувалася на певних аспектах соціального розвитку Київської губернії і в цілому України, висвітлюючи найбільш популярні на сучасному етапі теми станів, землеволодіння, церковні та освітні. Такі ж тенденції помічаємо і серед західних науковців, а ось дослідники російські та далекого зарубіжжя широко дивилися на поставлені проблеми, зокрема переслідуючи свої інтереси та розглядаючи загалом Російську імперію, що надавало їхній роботі відтінку вибіркової та фрагментарності.

Проте, слід відмітити, що мало уваги приділяється дослідниками висвітленню численних спроб земств та сільських товариств допомогти селянському господарству та непереможному бажанню селян досягти матеріального благополуччя не лише завдяки обробці землі, а й від різноманітних промислів. Опрацювання літератури про формування станів ускладнюється ще й тим, що у нинішньому суспільстві ще досі тривають процеси переосмислення радянської концепції класів та пошуки можливих варіантів її заміни. Проблема соціального розвитку Київської губернії пореформеного періоду не знайшла належного висвітлення і у зарубіжній історіографії. Можливо, це пояснюється обмеженням доступом зарубіжних вчених до архівних джерел.

1. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: жінки в громадському житті України 1884–1939. – К., 1995. 2. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863 – 1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даниель Бовуа; Переклад на укр. Зої Борисюк / Наук. ред. Наталія Яковенко. – К.: Критика, 1998. 3. Боханов А. Н. Крупная буржуазия России (конец XIX в. – 1914 г.). – М.: Наука, 1992. 4. Бочаров В. В. Нарис аграрного розвитку України на початку XX ст. / В. В. Бочаров // Наука. Релігія. Суспільство. – 2006. – № 3. 5. Буряк Л. Жіноча освіта в Україні в контексті урбанізації / Лариса Буряк // *Пам'ять століть*. – № 2. – 2006. 6. Вірченко В. В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861 – 1920 рр.) / В. В. Вірченко, А. П. Коцур. – К.; Чернівці: Книжки XXI, 2007. 7. Горенко Л. М. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в XIX ст. (історико-економічні дослідження) / Л. М. Горенко, Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси: облдержвидав "СІЯЧ", 1996. 8. Гримич М. Подвірне землеволодіння в Україні у XIX ст. / Маріна Гримич // *Історичний журнал*. – 2005. – № 1. 9. Гуржій І. О. Основні види непрофесійної діяльності київських купців: суспільна значущість і моральні заохочення (XIX ст.) / Гуржій І. О. // *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського: Збірник наукових праць*. – Вип. 27: Історичні науки. – Миколаїв: МДУ, 2009. 10. Даценко І. Вплив європейської університетської системи на вищу освіту Росії XIX ст. / Ірина Даценко // *Шевченківська весна. Історія: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених*. – Вип. VI: У 2-х част. / Редкол.: проф. В. Ф. Колесник (голова), к.і.н. Ю. В. Латиш (відп. ред.) та ін. – Ч. 2. – Праці аспірантів та студентів: У 2-х т. – Т. 1. – К.: СПД Цимбаленко Е. С., 2008. 11. Двойнікова О. В. Діяльність селянської кооперації Правобережної України в умовах

Першої світової війни / Двойнікова О. В. // *Вісник Львівської комерційної академії*. – Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2009. – Вип. 8. 12. Десятников В. І. Особливості використання найманої праці у сільському господарстві Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. / В. І. Десятников // *Україна Соборна*. – 2006. – Вип. 4. – Т. 1. 13. Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / Олександр Донік. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. 14. Донік О. М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) / О. М. Донік // *Український історичний журнал*. – 2006. – № 3. 15. Донік О. М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік // *Проблеми історії України XIX – початок XX ст.* – 2006. – Вип. 11. 16. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки / О. М. Донік // *Український історичний журнал*. – 200. – № 5. 17. Донік О. М. Участь дворян України в промисловому виробництві (початок XIX ст. – 1850-ті рр.) / О. М. Донік // *Проблеми історії України XIX – початок XX ст.* – 2007. – Вип. 13. 18. Драч О. О. Вища жіноча освіта Наддніпрянщини: досвід організації та засади діяльності Київських вищих жіночих курсів (1878 – 1886 рр.) / Драч О. О. // *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. праць] / Ред. кол. С. І. Світличенко та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетровського наукового університету, 2008. – Вип. 6. 19. Драч О. О. Морально-етичні аспекти осмислення вищої жіночої освіти в Російській імперії / Драч О. О., Олійник М. М. // *Наука. Релігія. Суспільство*. – № 2. – 2008. 20. Драч О. О. Шлях вищої освіти: проблема схвалення дівочого вибору російським суспільством (друга половина XIX – початок XX ст.) / Драч О. О. // *Наука. Релігія. Суспільство*. – № 2. – 2009. 21. Заец А. С. Сахарная промышленность в Украине: становление, развитие, реструктуризация / А. С. Заец – К.: Наукова думка, 2004. 22. Історія Українського селянства: нариси у 2-х томах / ред. рада В. М. Литвин (голова) – Т. 1. – К.: "Наукова думка", 2006. 23. Казьмирчук Г. Д. Винокуріння у Київській губернії в XIX ст. / Казьмирчук Г. Д. // *Соціальна історія: Науковий збірник*. / За ред. Г. Д. Казьмирчука. – К.: Логос, 2009. – Вип. V. 24. Казьмирчук Г. Д. Соціальні аспекти в житті й діяльності причту церкви Різдва Пресвятої Богородиці в селі Кальник наприкінці XVIII – на початку XX ст. / Казьмирчук Г. Д., Казьмирчук М. Г. // *Соціальна історія: Науковий збірник*. – Вип. II. – К.: Логос, 2007. 25. Казьмирчук Г. Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. II. Документи й дослідження соціальних проблем села Кальника наприкінці XVIII – на початку XX ст. / Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. – К.: Логос, 2008. 26. Казьмирчук М. Г. Архівні матеріали ЦДІАУ про соціальний розвиток Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. / Казьмирчук М. Г. // *Міжнародно-наукова конференція молодих учених, присвячена 175-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка (23 – 24 квітня 2009 р.)*. 27. Казьмирчук М. Г. Гендерне питання в освітніх закладах Київської губернії у 60 – 90-х роках XIX ст. // *Проблеми історії та історіографії України. Програма і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю початку Козацької революції 1648 – 1667 рр. та 90-річчю Гетьманату П. Скоропадського*, 23 квітня 2008 року. – К.: Науковий світ, 2008. 28. Казьмирчук М. Г. Жителі с. Кальника – вихованці середніх і вищих навчальних закладів // *Історичні записки: Збірник наукових праць*. – Вип. 15. – Луганськ: Вид-во СЧУ імені Володимира Даля, 2007. 29. Казьмирчук М. Г. Початкова освіта в Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Липовецького повіту) // *Сторінки історії: Збірника наукових праць / Відп. ред. Н. Ф. Гнатюк*. – Вип. 26. – К.: ІВЦ "Видавництво Політехніка", 2008. 30. Казьмирчук М. Г. Початкова школа с. Кальника: соціальний аспект // *Наука. Релігія. Суспільство*. – Донецьк: Донецький державний інститут штучного інтелекту та ін., 2007. – № 2. 31. Казьмирчук М. Г. Соціальна діяльність ломбардів підросійської України (1886 – 1917 рр.) / Казьмирчук М. Г. – К.: Логос, 2007. 32. Казьмирчук М. Г. Соціальний розвиток Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. (за фондами Центрального історичного архіву України у м. Києві) / Казьмирчук М. Г. // *Соціальна історія: Науковий збірник*. / За ред. Г. Д. Казьмирчука. – К.: Логос, 2009. – Вип. V. 33. Казьмирчук М. Г. Формування станів та особливості їхнього етнічного складу на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. // *Часопис української історії / за ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура*. – К., 2009. – Вип. 15. 34. Казьмирчук М. Г. Цукрова промисловість у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. / Казьмирчук М. Г. // *Materialy V Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji Strategiczne pytania światowej nauki* – 2009. Volume 8. Pedagogiczne nauki. Historia. Filozofia. Przemysł. Nauka i studia. 35. Каппелер А. Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад / С. Червоная (пер. с нем.). – М.: Прогресс-Традиция, 2000. 36. Коберник К. Церковна археологія в КДА: інформаційно-аналітичний ресурс історіографічної та джерелознавчої бази / Катерина Коберник // *Шевченківська весна. Історія: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених*. – Вип. VI: У 2-х част. / Редкол.: проф. В. Ф. Колесник (голова), к.і.н. Ю. В. Латиш (відп. ред.) та ін. – Ч. 2. – Праці аспірантів та студентів: У 2-х т. – Т. 1. – К.: СПД Цимбаленко Е. С., 2008. 37. Кобченко К. "Жіночий університет Святої Ольги": історія Київських вищих жіночих курсів. – К.: "МП Леся", 2007. 38. Комарницький О. Б. Містечка Волині і Київщини у добу Української революції 1917 – 1920 рр.: Монографія / О. Б. Комарницький; за науковою ред. проф. О. М. Завальнюка. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. 39. Кордонский С. Г. Сословная структура постсоветской России / Симон Кордонский. – М.: Институт Фонда "Общественное мнение", 2008. 40. Краснікова О. М. Соціальний статус українського селянства епохи вільного підприємництва (кінець XIX – початок XX ст.) / Краснікова О. М. // *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. – 2006. –*

№ 1. 41. Крестьянское движение в России в 1901 – 1904 гг.: Сборник документов / Отв. ред. А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1998. 42. Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. 43. Кругляк М. Особливості навчального процесу у вищій духовній школі підросійської України кінця XIX – початку XX ст. (на прикладі Київської духовної академії) / Марина Кругляк // Проблеми історії та історіографії України. Програма і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю початку Козацької революції 1648 – 1667 рр. та 90-річчю Гетьманату П. Скоропадського / Наук. ред. проф. Казьмирчук Г. Д. – К.: Науковий світ, 2008. 44. Кругляк М. Побут студентства підросійської України другої половини XIX ст. (за спогадами випускників) / Марина Кругляк // Шевченківська весна. Історія: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених. – Вип. VI: У 2-х част. / Редкол.: проф. В. Ф. Колесник (голова), к.і.н. Ю. В. Латиш (відп. ред.) та ін. – Ч. 2. – Праці аспірантів та студентів: У 2-х т. – Т. 1. – К.: СГДЦДімбаленко Є. С., 2008. 45. Крутиков В. В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905 – 1907 рр. / В. В. Крутиков // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. 46. Курінна Т. М. З витоків благодійності й освіти єврейських громад в Україні у XIX – на початку XX ст. / Курінна Т. М. // Український історичний журнал. – № 1. – 2005. 47. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. 48. Меша В. Г. Православна церква і робітничий клас в Україні в останній чверті XIX ст. / В. Г. Меша // Гілея. – 2008. – Вип. 15. 49. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): в 2-х томах / Б. Н. Миронов. – СПб., 1999. – Т. 1 і Т. 2. 50. Москалюк М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.: Монографія. – Тернопіль, 2009. 51. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX ст. – лютий 1917 р. / Павко А. І. – К., 1999. 52. Панченко П. П. Аграрна історія України / Панченко, П. П., Шмарчук, В. А. – К., 2000. 53. Пашук В. Заробітчани Правобережної України (друга половина XIX ст.) / Володимир Пашук. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. 54. Перерва В. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – на початку XX ст. / Перерва В. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2008. 55. Перерва В. С. Православне Наддніпря в XIX столітті. – Біла Церква, 2004. 56. Присяжнюк Ю. Українська

освіта як традиційне явище в умовах модернізації (історико – антропологічне дослідження) / Юрій Присяжнюк – Черкаси: Вертикаль, 2005. 57. Ситняківська С. М. Реміснична освіта в Україні (друга половина XIX – початок XX століття): Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 58. Сколуб М. В. Особливості українського національного Відродження в середині XIX ст.: Автореф. дис... к.і.н. 07.00.01 – Історія України / Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2010. 59. Степаненко Г. В. Жіночі духовні школи в Україні у XIX – на початку XX ст.: шлях від елементарної до педагогічної освіти / Г. В. Степаненко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2007. – Вип. 13. 60. Ступак Ф. Я. Діяльність земств у галузі суспільної опіки та доброчинності / Ф. Я. Ступак // Наука. Релігія. Суспільство. – № 4. – 2009. 61. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: ДонНУ, 2003. 62. Темірова Н. Р. Поміщицьке господарство Правобережної України в II половині XIX – на початку XX ст. / Н. Р. Темірова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія. – Вип. 59 – 60. – К.: Київський ВПЦ, 2002. 63. Фареній І. А. Національні цінності в ідеологічних засадах кооперативного руху в Наддніпрянській Україні на початку XX ст. / Фареній І. А. // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2009. – Вип. 8. 64. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк / Шип Н. А. – К.: Наукова думка, 1991. 65. Шип Н. А. Організаційно-правові засади діяльності Київської духовної академії (1819 – 1919 рр.) / Шип Н. А. – К.: УДУФМТ, 2008. 66. Шип Н. А. Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії (XIX ст.) / Шип Н. А. – К.: УАЗТ, 2004. 67. Щербатюк В. М. Фонди Державного архіву Київської області як важливе джерело дослідження селянського руху України 1917 – 1921 рр. / Щербатюк В. М. // Гілея. Науковий вісник. – 2009. – № 19. 68. Якименко М. А. Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових реформ кінця XIX – початку XX ст. / Якименко М. А. – Полтава: Інтер Графіка, 2003. 69. Якименко М. А. Переселенський рух у Наддніпрянській Україні в роки століпінської реформи (1908 – 1913 рр.): Монографія / Якименко М. А. – Полтава: PBB ПДАА, 2009. 70. Orman E. Tahancza Poniatowskich: z dziejow szlachty na Ukraine w XIX wieku / Elzbieta Orman. – Polska Akademia Umiejetnosci Fundacja Lanckoronskich. – Krakow, 2009. 71. Seton-Watson H. The Decline of Imperial Russia 1855 – 1914 / H. Seton-Watson – New York, 1964.

Надійшла до редколегії 27.01.10

О. Комаренко, канд. іст. наук, доц., Є. Папенко, студ.

НАЦІОНАЛЬНО – КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ЕТНІЧНИХ НІМЦІВ НА УКРАЇНІ УПРОДОВЖ 20-30-х рр. XX ст.

Автори статті розглядають динаміку культурного розвитку німців-колоністів в Україні.

The authors of the article consider dynamics of education and culture of Germans-colonists of Ukraine.

Досягнення німців-колоністів у сфері національної культури 20-30-х рр. XX ст. були зумовлені ментальністю і характером самої німецької етнічної спільноти. У сприятливий період коренізації активність німців у сфері освіти, преси, літератури та взагалі, культури, можна було пояснити тим, що за весь час їх проживання на українських землях вони старанно зберігали традиції свого народу.

Не менш важливо було й те, що основою формування духовного світогляду, характеру, способу думок і поведінки німців була віра. Релігія та церква відігравали значну роль у житті колоністів, були важливим засобом збереження власної культури та духовного життя.

Проблемами розвитку представників різних етнічних національних груп, у тому числі і німців, спочатку займався відділ у національних справах при Наркоматі внутрішніх справ (НКВС), утворений відповідно до рішення ВУ ЦВК від 13 квітня 1921 р. До його компетенції входили питання економічного та культурного розвитку різних національних груп, які проживали на території України. При відділі національних меншин НКВС були створені підвідділи: єврейський, польський та німецький. Вони діяли в Одеській, Катеринославській Донецькій, Волинській та Подільській губерніях. Основне завдання полягало в розширенні мережі трудових шкіл, установ професійно-технічної освіти, політосвітніх установ, методичного керівництва культурно-освітніми закладами, зміцнення видавничої роботи та ін. Ще з осені 1921 р. більшість німецьких шкіл перейшла на програми

семирічного терміну навчання. Створена була ціла мережа національних шкіл, в яких 9,3 тис. німецьких переселенців здобували освіту рідною мовою [10]. Восени 1920 р. загальна кількість національних німецьких шкіл на Одещині становила більше 100, половина з них перейшла на програму семирічної трудової школи, доповнювалася технічними, сільськогосподарськими і комерційними училищами [11]. 21 травня 1921р. Рада народних комісарів (РНК) УСРР прийняла постанову "Про боротьбу з неписьменністю". Серед національних меншин почали формуватись установи з питань ліквідації неписьменності. З метою виховання на основі більшовицької ідеології національних переселенців, необхідно було навчити їх читати та писати, для того, щоб вони могли слухати заідеологізовані лекції мовою того народу, серед якого вони проживали. Створювалася мережа бібліотек, робітничих клубів, які згодом ставали центрами масової пропаганди. Особливої уваги у цей час партійні органи та їх структури приділяли контролю над просвітницькою роботою на селі. Так, циркуляр ЦК КП(б)У, що був виданий у 1922 р. вимагав від губкомів та органів Головополітпросвіти контролю та перевірки роботи "Сельбудів" [13]. На засіданні Запорізького губкому партії 26 травня 1921 р., було прийнято рішення про створення умов для розвитку німецької освіти, сприяти школам у придбанні літератури та періодичних видань німецькою мовою [1, с. 18 – 19]. З метою ліквідації неписьменності, до жовтня 1927 р. були визначені терміни її виконання. Керівництво німецьких колоній

поставилося відповідально і наполегливо до цих рішень. Упродовж 1925–1926 навчального року в німецьких колоніях діяла 101 школа для малописьменних і 91 лікнеп. У 1929–1930 навчальному році лише в лікнепах навчалося 9 тис 239 німців [1, с. 87]. Крім того, діяли лікнепи з двома мовами навчання: у 25 українсько-німецьких лікнепах навчалося 739 учнів. По лінії Політпросвіту було витрачено 12 тис крб. на створення хат-читалень. Школи для національних меншин відкривалися в тих районах, де було не менше 25 учнів однієї вікової категорії. Національні школи були державними, тому підлягали "Положенню про єдину трудову школу" [4, с. 228]. Принципи цього "Положення..." були викладені в тезах замісника народного комісара освіти і Головлітпросвіту УСРР Я. Ряппо "Основні положення освітньої системи УСРР". Тези пояснювали принцип створення нової єдиної багатоступеневої школи. Так, для дітей віком від 4 до 8-ми років, створювалися дитясла; від 8 до 15 років – дитячі будинки і семирічні трудові школи; від 15 років – професійні школи [7, с. 274].

Впродовж 20-30-х рр. ХХ ст. існувало 3 німецьких дитячих будинків, в яких перебувало 456 дітей та діяло 8 дитясел. Слід зауважити, що співвідношення між кількістю шкіл та загальною чисельністю дітей учнівського віку свідчило, що німецьке населення в Україні було забезпечене загальною освітою школою майже в чотири рази краще, ніж представники інших національностей. Німецькі діти здобували освіту і в змішаних школах. На 1927 р. в УСРР діяло 120 німецько-українських, 15 німецько-російських, 6 німецько – українсько – російських, 4 німецько – українсько – єврейських та 3 німецько – єврейські школи [3, с.85]. 20 березня 1929 р. оргбюро ЦК КП (б)У прийняло резолюцію "Про економічну, культурну, радянську та партійну роботу в німецьких селах України". В ній наголошувалося на розгортанні масової культурно-політичної роботи серед молодих людей, що працювали в наймах, по залученню їх в громадське й господарське життя села і в його соціалістичну перебудову [5, с. 186]. На засіданні ЦК нацменшин при ВУ ЦВК від 27 липня 1929 р. була розглянута постанова "Про стан постачання шкіл нацменшин підручниками та масовою літературою" [14], в якій були відзначені досягнення в плані забезпечення німецьких переселенців підручниками та шкільною літературою на 68%. У 1925–1926 навчальному році нараховувалося 34 школи, в яких навчалася 1 тис 346 учнів, а кількість вчителів у цих школах становила 42 особи. В наступному навчальному році співвідношення становило 33 школи, 1 тис 641 учнів, 412 вчителів. Із 34 шкіл одна була 7 – річна, дві – неповних семирічки [16]. Забезпечення підручниками рідної мови із 100 відсотків становило 32. Німецькі діти Чистяківського району Сталінської округи були охоплені шкільним навчанням недостатньо. Якщо ж порівнювати із представниками інших національних меншин, то серед вірменських дітей відсоток охоплених школами складав 100%, серед російських – 87 %, єврейських – 68,4%, серед грецьких – 63,4% [16]. В технікумах дітей української національності на 1927 р. нараховувалося 58,9%, німців 1,1%, євреїв 21,2, то на 1929 р. у співвідношенні 66, 2%, 1,4%, 14,3%. В інститутах цей відсоток на 1927 р. становив: українців – 51,8%, євреїв – 25,7, німців – 0,6; на 1929 р.: 56,1%, 23,3, 1, 5 [8, с. 751]. Щодо Пришибського району Мелітопольського округу зазначалося, що шкільна мережа в районі добре розвинута. В районі існувало 24 школи з трьохрічним та чотирьохрічним навчанням, одна семирічна і крім того в районі були педагогічні курси. Діловодство в громадських та радянських установах велось німецькою мовою. У Молочанському районі Мелітополь-

ського округу кількість 3-х і 4-х річних шкіл досягла 60; 7-и річних – 7; 2 агрошколи з показовими полями; 1 медична школа та 10 хат-читалень [2, с. 19]. В Одеській губернії в німецьких округах діяло 49 упорядкованих бібліотек, 50 клубів; на Запоріжжі – близько 80 [18]. Однак проблеми у німецьких школах існували. Акти обстежень німецьких колоній свідчили, що майже 25 % німецьких шкіл зовсім не мали своїх приміщень (орендували) і 20 % – потребували капітального ремонту. Недостатнім було забезпечення шкіл підручниками, шкільними бібліотеками. Все це впливало на навчальний процес.

У 1932 р. була здійснена перевірка виконання закону "Про рівноправність мов" в Емільчинському, Новоград – Волинському та Шепетівському районах. Відсоток німців в цих районах становив: 14%, 13% та 3%. Національних сільрад в Емільчинському районі було 9, в Новоград – Волинському – 7, в Шепетівському – 2. Партійний і комсомольський прошарок серед німецького населення був невеликий і становив членів та кандидатів партії, в Емільчинському районі лише 5%, комсомольців 41%; в Новоград – Волинському 28 % та 53; в Шепетівському 9% та 14 %. В цих районах майже все молоде німецьке покоління здобувало початкову освіту, однак бракувало кваліфікованих вчителів. Неписьменність та малописьменність серед німецького населення Емільчинського району становила 23%, Новоград – Волинського 33%. Культурбота серед німецького населення проводилася там, де були хати-читальні, або сільбуду.

Серед багатьох причин, які впливали на стан німецької освіти найбільшою та найблочішою була антирелігійна діяльність влади. Ще 23 січня 1919 р. уряд УСРР прийняв декрет "Про відокремлення церкви від держави". Цим декретом заборонялося викладання релігійних віровчень в усіх державних, громадських та приватних учбових закладах Для його виконання 7 лютого 1919 р. комісар народної освіти В. Затонський підписав постанову "Про релігійні обряди і викладання закону Божого в радянській українській школі", яка забороняла виконання в школах релігійних обрядів та викладання закону Божого [7, с. 279]. Відокремлення школи від церкви було надзвичайно боляче сприйнято колоністами, так як це означало руйнацію основ культури. Об'єктивно прийнята постанова суперечила національній політиці України. З проведенням антирелігійної політики закривались деякі молитовні будинки. Завідуючий відділом НКВС по відокремленню церкви від держави І. Сухоплюєв підкреслював, що усі закриті молитовні будинки необхідно використовувати на громадські потреби [17]. Губернські виконкоми забороняли викладати дітям церковний спів та співати у церковних хорах тим, хто ще не досяг 18 років. Щоб краще зрозуміти дії радянської влади достатньо проаналізувати постанову Миколаївського Губвиконкому, яка наголошувала, що "відбувається вербовка та навчання церковному співу осіб, які не досягли 18 років, тому необхідно заборонити участь у церковних хорах, винних представників культу та членів церковних рад притягнути до кримінальної відповідальності. Що стосується дорослого населення, то радянська влада не чинитиме заборону, дозволяється пропаганда віровчень, які не мають жодної соціальної чи політичної мети, і не суперечить комуністичному світогляду" [17]. Таким чином, формально дозволяючи релігійну діяльність, влада фактично могла ліквідувати будь-яку церковну громаду, общину, закрити будь-яку церкву, храм. Безперешкодно могли діяти лише ті церковні общини, які не мали жодної соціальної та політичної мети, "служували комуністичним ідеалам".

Однією з причин позбавлення релігійної громади права на діяльність могла бути відсутність статутів цієї

громади, тому значна кількість церковних общин змушені були погоджуватись на реєстрацію своїх статутів навіть зі змінами, на які вказували партійні органи [17]. Так, у документі від 4 жовтня 1923 р. НКВС наголошувалося, що "розглянувши статuti релігійних товариств: районної релігійної євангельської менонітської общини Кочубеївського району Херсонської округи, Нейбурзької німецької общини євангельських християн баптистів, релігійної общини християн адвентистів 7-го дня міста Одеси, Одеського німецького баптистського релігійного товариства, євангельських християн баптистів м. Гільдендорф Одеської округи, євангельських християн баптистів с. Гуляївка, с. Мар'янівка, с. Софіївка та с. Тарасівка, НКВС повідомляв, що статuti мають бути зареєстровані за змінами [17]. Незворотною трагедією для віруючих німців було насадження атеїстичного світогляду та репресій проти церковних діячів. Так трапилось, що настоятелем м. Дніпродзержинська був Яків Розенбах. До 1929 р. органи ГПУ підготували матеріали для закритого судового процесу над духівництвом. Священників звинувачували у створенні контрреволюційної повстанської організації проти радянської влади, у нелегальних переходах закордон, у систематичній контрреволюційній агітації протидії радянській парафії, особливо молоді. Потрапив до цього списку і настоятель Я. Розенбах, який відбував своє покарання на Соловках. На одному із допитів він сказав, що "стосується католицизму – своїх переконань не зміню. Ворожнечі до радянської влади – не відчуваю, але підтримувати атеїзм ніколи не зможу, не піду проти своєї совісті". У 1938 р. він був розстріляний. У тому ж році лютеранська церква припинила своє офіційне існування в Україні, як і в СРСР в цілому. Церковні будівлі використовувались для господарських або інших потреб та поступово руйнувались. Серед німецької громади були й такі, хто вірив у "справу світового пролетаріату". Прикладом цього може бути життя та діяльність Е. Квірінга, який з 1923 по 1925 рр. був першим секретарем КП(б) У. Активним партійним функціонером був О. Шліхтер, який у 1926 – 1927 рр. входив до складу Політбюро ЦК КП(б)У. У 1919 р. він був обраний дійсним членом Всеукраїнської Академії наук, а з 1930 р. очолював Інститут соціалістичної реконструкції сільського господарства, активно виступав за негайну колективізацію [6, с. 120].

Важливим кроком у ліквідації національної неписьменності серед дорослого німецького населення було створення системи професійно-технічної освіти. В 1922 р. нарком освіти України відкрив мережу педагогічних курсів підготовки вчителів для німецьких, єврейських, польських та болгарських шкіл. На факультеті соціального виховання Одеського інституту народної освіти були відкриті відділення німецьке та єврейське. У 1923-1924 рр. в Києві та Запоріжжі були відкриті трьохрічні педагогічні німецькі та польські курси. Створення системи середніх спеціальних та вищих навчальних закладів відбувалося не так швидко, як початкової та загальноосвітньої школи. Певний час панувало переконання, що національні меншини не потребують власних закладів такого типу, оскільки можуть отримувати освіту в україномовних вузах та технікумах. І все ж до вересня 1926 р. в Україні існували: німецьке відділення інституту народної освіти (м. Одеса), два німецьких педагогічних технікуми (Пришибський і Молочанський), Хортицька вчительська семінарія, що готувала кадри для шкіл. Крім того, діяла широка мережа навчальних закладів сільськогосподарського профілю, а саме: Пришибська німецька ветеринарно-фельдшерська і Молочанська сільськогосподарська школи, Ландауська німецька сільськогосподарська школа рільництва, німецьке націона-

льне відділення при Кіровській сільськогосподарській школі механізації, Молочанська німецька фельдшерсько-акушерська школа, а також два промислові технікуми [3, с. 87–88]. Від загальної чисельності учнів педагогічних курсів на 1924 р. німці становили 0,8% і знаходилися на третьому місці після росіян та євреїв [1, с. 23]. У 1926 р. в німецьких технікумах навчалось 199 студентів. На Волині працювали німецькі установи соціального виховання: 97 шкіл (7, 46 % всіх шкіл губернії) та 1 дитячий будинок (1,6% всіх дитячих будинків губернії). В резолюції Всеукраїнської наради нацменшин прикордонних районів "Про стан та чергові завдання роботи серед нацменшин прикордонних районів", затвердженої ВУРПС 8 жовтня 1932 р., стояло завдання залучити нових літераторів серед представників нацменшин до організації літгуртків та сприяти розвитку самодіяльного мистецтва серед них, а саме хоровому співу та музиці. На нараді було підкреслено важливість проведення в прикордонних районах антирелігійної роботи серед нацменшин і особливо серед жінок шляхом утворення антирелігійних гуртків, активізуючи роботу в галузі боротьби проти клерикалів та інших релігійних сект і організації. Німецькі секції відділів народної освіти разом з місцевими культурними організаціями брали участь в охороні своїх та українських пам'яток історії та культури. Були взяті під охорону нерухомі пам'ятки, а саме: скіфські кургани, садиби німецьких фабрикантів та природні заповідники [12]. Важливе значення надавалося висвітленню культурних традицій в експозиціях історії та побуту німецьких колоністів, аби тим самим сприяти національно-культурному будівництву серед цієї нацменшини. ЦК нацменшин публікував різноманітну літературу, у тому числі і для німецьких меншин, і протягом 1929-1930 рр. планував видати брошуру про німецьке населення в УСРР [16]. Упродовж 20-х років ХХ ст. в німецьких поселеннях діяли культурно-освітні заклади. У 1924 р. на Україні діяло 17 німецьких народних театрів, 19 драматичних гуртків, декілька оркестрів, хорів, 6 гуртків фізкультури. 22 травня 1933 р. почав роботу Одеський німецький робітничо-колгоспний театр на базі театральної студії німецької секції інтерклубу [9, с. 309]. За час свого існування театр мав декілька назв: Німецький театр в Одесі, Студія, Держаний німецький театр, Всеукраїнський державний німецьких колгоспний театр, Німецький робітничо-колгоспний театр. При театрі діяв хор, його репертуар нараховував 18 пісень, в основному, революційного змісту. Однак вже з середини 30-х років радянська влада розпочала активно вишукувати "небажані елементи" в керівництві та акторському складі театру на підставі "несприйняття соціалістичного реалізму". Так, у грудні 1935 р. директора театру А. Герта було виключено з партії. А невдовзі звільнено із посади.

Гостро залишалася проблема забезпечення німецького населення літературою на рідній мові, тому місцеві організації і нацменшини мали проявляти ініціативу в питаннях видавництва літератури, здійснювати допомогу в розповсюдженні вже виданих робіт, брошур, популярних книжок серед всього трудового населення. 12 жовтня 1927 р відбулася нарада членів ВУ ЦВК та робітників в національних меншин в справі радянського будівництва на якій було зазначено, що "існують німецькі райони в яких діловодство ведеться російською мовою, тим самим німецькі райони русифікуються, засідання та протоколи ведуться російською мовою з тим, щоб не витрачати час на переклад з німецької мови для тих товаришів, які не розуміють німецьку мову, тому необхідно якнайшвидше видати мовами національних меншин кодекси і, в першу чергу – земельний та адміністративний" [15]. Наприкінці 20-х років німецькою мо-

вою видавалося 18 журналів та газет, часописи, художня, технічна, сільськогосподарська та медична література. Тираж газет "Дер Штерн", "Дас Нойс Дорф" на 1929 р. становив 19 тис примірників, то в 1930 р. – 28 тис 500. Виходили газети, такі як "Нойланд", "Юнгштурм", "Соціалістше Дорф", однак потреби населення в німецькомовній літературі не задовольнялися.

Чимало представників німецької національності зробили значний внесок у розвиток науки. Так, одним з провідних гідробіологів України був доктор біологічних наук, професор Дмитро Белінг (1882-1949 рр.). Його було безпідставно звинувачено в участі у контрреволюційній організації і шпигунстві, але у 1938 р. справу припинили, оскільки його "злочинна" діяльність слідством не була встановлена. Ім'я Георгія Еріховича Лангемака було пов'язано з ракетобудуванням, з розробкою порохів ракетних прискорювачів для зльоту літаків. Разом з колегами він розробив пускові установки, особливо гвардійські міномети, так звані "Катюші", які широко використовувались під час війни.

У сфері ядерної фізики було відоме ім'я Антона Карловича Вальтера, засновника школи експериментальної ядерної фізики. Разом з колегами, вперше в СРСР, вони розщепили атомне ядро і у 1930 р. А. Вальтер став ініціатором наукового напрямку – фізики і техніки вакууму.

На початку 30-х років надії на сталий позитивний розвиток культурного життя німецьких колоній почали все більше віддалятися. Це стало особливо відчутно з середини 30-х років, коли почався більшовицький наступ на навчальні та культурні заклади, пресу. Особливо значних утисків німецьке населення відчувало після направлення на роботу в Україну М. Попова, В. Балицького. І як результат цієї роботи – постанова ЦК КП(б) У "Про економічну, культурну, радянську та партійну роботу в німецьких селах України", яка передбачала "вилучення" від "ворожих елементів" радянські органи і культурно-освітні заклади. І весь трагізм полягав у тому, що практично всі німці підпали під це звинувачення.

Були сфабриковані численні справи "шпигунів" та "шпигунсько-диверсійних" організацій. Після лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) (1937 р.) репресії починають поширюватися на духовенство, вчителів, лікарів, працівників культурно-освітніх закладів. За три літні місяці 1937 р. було "викрито" майже стільки ж "шпигунських організацій", скільки за попередні чотири роки. Варто наголосити, що процеси, які відбувалися у сфері освіти та культури, відповідали характеру соціалістичної реконструкції. Так, в резолюції Другої Всеукраїнської наради з питань роботи серед національних меншин, головним завданням культурного будівництва була "боротьба з буржуазно-націоналістичними проявами" і створення "пролетарської культури", тобто культури без національних особливостей. У 1938 р. в Україні відбувся Всесоюзний огляд культурно – освітніх закладів союзних і автономних республік та областей, який мав виявити "ідеологічну наповненість культурних організацій та допомогти їм перетворити культурно-освітню діяльність у справжнє знаряддя у боротьбі за генеральну лінію ВКП(б). Рішенням комісії (1934 р.) по перевірці кадрів німецьких шкіл негайному звільненню як "класово ворожі елементи", підлягали 29 учителів Пулинського району Київської області [4, с. 236].

Перевірялись німецькі середні та вищі навчальні заклади. Сигналом до закриття ряду технікумів була постанова ЦК КП(б) У "Про засмічення класово-ворожими елементами Хортицького німецького машинобудівничого технікуму". Звинувативши викладацький склад у проведенні "фашистської пропаганди", навчальний заклад

був закритий. Така ж доля спіткала Одеський німецький технікум механізації і сільського господарства (1935 р.). Найкращих студентів було переведено до аналогічного українського технікуму, утворивши спеціальну німецьку групу. Перевірки торкнулися Одеського німецького педагогічного інституту. Оскільки педінститут мав велике значення у справі підготовки педагогічних кадрів для німецьких шкіл України, ЦК КП(б) У вирішив зміцнити викладацький колектив керівними партійними кадрами з метою "остаточно ліквідувати наслідки шкідництва та налагодження партійно-масової роботи в інституті" [4, с. 238-239]. В республіці запроваджувалися єдині принципи організації освіти, уніфіковувалися навчальні програми та підручники, визначалися однакові для всіх регіонів форми культурно-освітньої роботи [3, с. 104-105]. Розвиток національних культур відбувався у руслі інтеграції, і будь-які прояви їх самобутності, поза рамками "радянської" культури, засуджувалися владою як негативні явища.

Протягом 1935 – 1937 рр. були ліквідовані німецькі відділення в Одеській обласній комуністичній сільськогосподарській школі, Одеському медичному інституті, Дніпропетровській театральній школі, Хортицькому машинобудівельному технікумі.

У травні 1936 р. Секретаріат ЦК КП(б) У розглянув питання про перегляд підручників німецькою мовою і склад викладачів навчальних закладів. У зв'язку з цим було прийнято рішення про перегляд усіх підручників, виданих німецькою мовою для середніх шкіл, технікумів та вищої школи.

Згідно з довідкою наркомату освіти України від березня 1938 р. "Про національні школи в Україні", наголошувалося, що серед 1 тис 530 національних шкіл діють ворожі елементи, здійснюється антирадянський вплив на дітей [5, с. 252]. 10 квітня 1938 р. була прийнята постанова ЦК КП(б) У "Про реорганізацію національних шкіл в Україні", в якій констатувалося про вплив "троцькісько-бухарінського блоку" на шкільну освіту та виховання молоді. Виходячи з такого стану справ у розвитку шкільної освіти, було прийняте рішення про шкідливість існування національних шкіл та необхідність їх реорганізувати в радянські школи звичайного типу, ліквідацію національних відділень при звичайних школах. Так, Одеський німецький педагогічний інститут був реорганізований в інститут іноземних мов. 20 квітня 1938 р. була прийнята постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б) У "Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України", яка зобов'язувала освітні установи переглянути програми з російської мови неросійських шкіл України та ввести викладання російської мови як предмета вивчення в політосвітніх школах". В резолюції XIV з'їзду КП(б) У підкреслювалося, що в Україні збудовано 5 тис 653 нових шкіл. У 21 тис 656 школах навчалося понад 5 млн дітей, в 117 вузах – 110 тис студентів. З'їзд звернувся до освітян України з пропозицією проводити нещадну боротьбу з "ворогами народу" у сфері культури та освіти [5, с. 259]. Таким чином, існуючи навчальні заклади національних меншин кваліфікувалися як "насадження особливих національних шкіл-вогнищ "буржуазно-націоналістичного впливу" на дітей. Функціонування цих шкіл, інших учбових закладів визначалося "недоцільним і шкідливим". Реорганізація була проведена упродовж п'яти місяців і завдала великої шкоди навчанню та вихованню дітей, всій системі освіти. В червні 1938 р. Рада Народних Комісарів УРСР провела відповідну реорганізацію і 369 німецьких початкових шкіл, в яких навчалося 16 тис 717 учнів: 146 неповних середніх (3 тис 752), 28 середніх шкіл (10 тис 364) припинили своє існування.

Отже, в 20-х роках відбувався досить активний національно-культурний розвиток німців. Була створена система національних шкіл, професійно-технічних та педагогічних закладів. Негативним фактором було недостатнє фінансування системи освіти, незадовільний стан навчальних закладів. У сфері культури функціонували сільбуди, бібліотеки, театри, видавалася національна література з іншого боку, через залучення німецького населення до освіти та культури, радянська влада намагалася змінити світогляд німців-колоністів. З 30-х рр. XX ст. почали закриватися німецькі навчальні заклади, установи культури, видавничі органи, як осередки контрреволюції. Репресіям піддавалися діячі науки, культури та церкви. Національно-культурне життя німців-колоністів підлягало реорганізації, а згодом і ліквідації.

1. Букач М. Национальные меньшинства и политика советского правительства Украины в 1921-1925 гг. — Одесса, 1999. 2. Бученко А. Советское строительство и нацменьшинства на Украине. — Харьков, 1926. 3. Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII — поч. XXI ст.). — К. 2004. 4. Кулинич І. М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоністів в Україні.-К.,1995. 5. Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. Ч.2. — К., 1997. 6. Панчук М. Німецька меншина в контексті політики коренізації // Діалог. — 2000. — № 1. — С.119-121. 7. Плесская Э.Г. Немецкая национальная школа в 1920–1921 гг. — Одесса., 2003. 8. Сірополько С. Історія освіти в Україні. — К., 2001. 9. Солодова В.В. Одесский немецкий рабоче – колхозный театр: истоки и становление // Немцы Одессы и Одесского региона.-Одесса, 2003. — С. 306-318. 10. ЦДАВОВ Ф. 166 оп.2 спр.621, арк.1-2. 11. ЦДАВОВ Ф.166 оп.1 спр. 947, арк. 62. 12. ЦДАВОВ Ф. 166 оп. 1 спр. 693, арк.112. 13. ЦДАВОВ Ф.1 оп. 2 спр. 1148, арк. 261-263. 14. ЦДАВОВ Ф.413 оп.1 спр. 367, арк. 10. 11. 15. ЦДАВОВ Ф.413 оп. 1 спр. 368, арк. 20. 16. ЦДАВОВ Ф.413 оп. 1 спр. 369, арк. 42, 41, 43, 53, 36, 64. 17. ЦДАВОВ Ф.5 оп. 1 спр.2190, арк.28,119,84, 82. 18. ЦДАВОВ Ф. 166 оп. 2 спр. 617, арк.2.

Надійшла до редколегії 27.01.10

О. Костючок, асп.

СТВОРЕННЯ І СТРУКТУРНА ПОБУДОВА КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ УПРАВИ ЗА ЧАСІВ НІМЕЦЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

У статті розглядаються процеси створення і структурної побудови українського органу місцевого самоврядування у місті Києві за часів німецької військової адміністрації.

Processes of creation and organization of local ukrainian selfgovernment body in Kyiv during governing of german military administration are analized at the article.

Дослідження проблематики створення і побудови органів місцевого самоуправління за часів німецької окупації сьогодні викликає значний інтерес науковців. Тема місцевого самоврядування, в період гітлерівської окупації є доволі дискусійною. В середовищі вітчизняних і зарубіжних істориків точаться дискусії стосовно того наскільки взагалі можна вважати місцеві органи влади самоврядними тощо. У запропонованій статті головний акцент робиться на проблемі появи та розбудови Київської міської управи в період функціонування в Києві німецької військової адміністрації у вересні-жовтні 1941 р. В історіографії, зазначена тема, на жаль, не знайшла детального висвітлення. Окремі аспекти досліджувалися такими дослідниками як І. Верба, Л. Винар, Т. Заболотна, О. Кучерук. Проте, загалом, ця сторінка історії міста Києва залишається малодослідженою. Хронологічні межі дослідження охоплюють період від 19 вересня по кінець жовтня 1941 р. і пов'язані з часами функціонування на території міста Києва німецької військової адміністрації.

В історіографії не існує єдиної точки зору з приводу дати заснування Київської міської управи (далі – КМУ). Головною причиною наявності різних думок є розбіжності в джерелах, які безпосередньо стосуються цієї проблеми. Сучасники подій не могли дати одностайної відповіді на це запитання. В їхніх мемуарах знаходяться різні версії. Зокрема М. Величківський констатував створення КМУ під 20 вересня [3, с.45]. Сотник С. Сулятицький – на 3-4 день після захоплення німцями Києва (22-23 вересня) [22, с.190].

Українські історики І. Верба [1, с.247] та Т. Заболотна [6, с.770] вважають більш ймовірною датою ту, яку було вказано в споминах одного з засновників Управи С.Сулятицького – 22-23 вересня. Для І. Верби, підтвердженням цього факту є документи, які виходили від тимчасової міської адміністрації до 22 вересня за підписом Павловського в газеті "Українське слово" [1, с.247]. Т. Заболотна, лише вказувала що перші документи Управи датовані 23 вересня без посилання на джерела цієї інформації [6, с.770]. Зенон Городиський стверджував, що КМУ створено 20 вересня [4, с.272]. Л. Винар вказував дату обрання першого голови Київ-

ської міської управи українськими колами 21 вересня [14, с.31]. О. Кучерук дотримується думки про створення Управи зі скликанням зборів 21 вересня [8]. Натомість Джон Армстронг, спираючися на інтерв'ю безпосередніх учасників подій, лише зауважував момент обрання міського голови не раніше 2-3 дня після взяття Києва [23, р.102].

Зважаючи на велику кількість версій, спробуємо детально реконструювати процес заснування КМУ, який дозволить нам наблизитися до встановлення історичної істини.

Процес створення КМУ знайшов широке відображення в радянських та українських емігрантських документах і матеріалах. З цього документального масиву виокремлюється дві діаметрально протилежні версії: українська емігрантська та радянська. Кожна зі згаданих версій має право на власне існування й повинна бути розглянута з позицій об'єктивності.

Розпочнемо з огляду української емігрантської версії заснування КМУ. Розглядаючи проблему, варто наголосити, що створення Управи не було якимось винятковим явищем. На місцях, під час руху похідних груп ОУН(м) на схід, за їхньою ініціативою, на звільнених від більшовиків територіях, у селах та містах, створювалися органи місцевого самоуправління, що мали за мету "ставити німців перед dokonаними фактами" як зауважував доволі прихильний до українців капітан німецької військової розвідки(абверу) Ганс Кох [4, с.275]. Створення КМУ проводилося за відпрацьованим сценарієм. Члени похідної групи проводили зондаж місцевого населення та виявляли згодних брати участь у створенні місцевого органу самоуправління. Створення органів самоуправління не мало б успіху в разі відсутності місцевих людей, які виявили б бажання працювати в них. У Києві, на цю пропозицію членів похідної групи ОУН(м), відгукнулися, насамперед, вчителі середніх шкіл. Вони становили найбільшу частину осіб, що зібралися для обговорення важливих місцевих справ, в тому числі і питання створення місцевого органу самоуправління. 19 вересня 1941 р. відбулося зібрання за участю 11 людей – місцевих жителів (переважно учителів) та 3 членів ОУН(м). Саме на цьому зібранні прийнято рішення розпочати створення КМУ. Тут же, переважна більшість

присутніх висловилося на підтримку професора О. Оглобліна на відповідальний пост у КМУ [22, с.189]. Очевидно, що цю дату – 19 вересня 1941 р. – слід вважати днем заснування Міської Управи Києва. Формування структури КМУ розпочалося 22 – 23 вересня 1941 р. З упевненістю можна стверджувати – КМУ постала як результат ініціативи членів мельниківських похідних груп. Місцеве населення, через попередній режим терору, стало заляканим та не виявляло власної активності чи ініціативи. Поштовх до дії дали українські націоналісти.

Після того, як було влаштовано справи зі створенням Управи на рівні місцевого населення, постала потреба владнати відносини з німецькою військовою владою міста Києва. Управа мала отримати дозвіл на існування від німців. Завдяки тому, що С. Сулятицький працював перекладачем при німецькій військовій частині, він зумів виклопотати дозвіл на організацію Управи.

Створення установи, яка мала виконувати низку господарських функцій з відновлення інфраструктури міста, частини сфери виробництва, цілком відповідало інтересам окупаційної адміністрації. Основна увага німців зосереджувалася на фронті, всі сили військової влади спрямовувалися на вирішення нагальних питань, пов'язаних з забезпеченням надійного тилу. Німецька ж цивільна адміністрація в перші місяці окупації ще не була створена.

З отриманням дозволу від німців, організатори Управи вдалися до проведення зборів, які мали представляти не тільки оунівців-мельниківців, але й всю місцеву громаду. Акція ставила за мету представити весь процес, як результат активності і волевиявлення переважної більшості населення міста Києва [16, с.131]. Це було привселюдне рішення створити Управу та обрати її голову і заступника голови. Збори проводилися 22 або 23 вересня [22, с.190]. На зборах були присутні, приблизно, 30 чоловік, відбувалися ці збори в одній із десятирічних шкіл на Подолі [16, с.130].

У науковій та мемуарній літературі стверджується про справжнє протистояння за посаду голови КМУ між В. Багазієм та О. Оглобліним, де В. Багазій виступав представником "місцевої підпільної ОУН", а потім говорив, що був відісланий київськими громадянами [8].

Згадані факти лише надають емоційного забарвлення події, адже кандидатура О. Оглобліна була узгоджена напередодні і збори перетворилися на формальність. Ймовірно, завдяки тому, що В. Багазій щиро зустрів націоналістів і відразу намагався ідентифікувати себе з ними, зумів отримати посаду заступника голови [23, р.102]. За даними окремих істориків, які користуються відомостями поданими в спогадах службовця гестапо М. Андрусяка, В. Багазій намагався виступати від імені бандерівського крила, внаслідок чого отримав посаду заступника голови [8; 1, с.247]. Хоча сам М. Андрусяк вказував на дезінформаційну сутність тверджень про виступ В.Багазія від бандерівців [13, с.803]. Принагідно слід зауважити, що вплив бандерівців у вересні – жовтні 1941 р. в Києві майже не відчувався, окрім витівок з українським прапором, адже похідна група ОУН(б) спрямована до Києва, була арештована в серпні 1941 р. під Києвом. В. Багазій повністю орієнтувався на мельниківців.

Обрання О. Оглобліна головою Управи з задоволенням сприйняло керівництво Вермахту, що стало свідченням тісної співпраці ОУН(м) з німецькою військовою владою в ті часи на теренах Східної України [23, р.102].

Реальною силою в створенні КМУ стали оунівці-мельниківці, адже саме ця установа стала їхньою креатурою та знаряддям втілення власних цілей. Звичайно,

потрібно враховувати поміркованість німецького військового командування, яке дозволило створити Управу.

Крім вищенаведеної точки зору привертає увагу викладення процесу створення КМУ з позицій радянської розвідки. В основному, відомості радянських донесень (які на сьогодні доступні для широкого кола дослідників) базуються на матеріалах газети "Українське слово" та повідомленнях окремих агентів на рівні пересічних мешканців міста Києва. Тому, зазначені матеріали відображають погляди звичайних жителів, слова яких переказували інформатори розвідки без глибокої деталізації процесів та багатьма фактологічними помилками, оскільки відомості про стан в місті фіксувалися через декілька місяців після події. Одразу впадає у вічі заідеологізованість повідомлень.

Співробітники НКВС зробили спеціальний огляд у якому викладалися події пов'язані зі створенням КМУ крізь призму матеріалів газети "Українське слово". Одразу два перших речення огляду суперечать одне одному. З приводу організації українських органів влади зазначається, що їх дозволено фашистським командуванням. В наступному реченні лунає протилежне – "за завданням фашистського військового командування організована так звана Міська Управа" [7, с.216]. Тобто ініціатор і рушій створення КМУ радянськими джерелами точно не визначений. Незважаючи на певну нелогічність, з наступних радянських джерел прослідковуємо думку, що ініціатором створення КМУ виступила німецька влада, з метою "організації та залучення на службу до німців місцевих колабораціоністів, націоналістів, запеклих ворогів радянської влади". Не визнається участь частини населення міста у формуванні КМУ як вияв власної ініціативи. Засновники КМУ затавровуються з радянських ідеологічних позицій, зображаючись "бузувірами і недолюдками". Про збори із створення Управи нічого не згадується. З радянських джерел робимо висновки, що КМУ постала як німецька креатура. О. Оглоблін зображується щирим колабораціоністом, який у день вступу німецьких військ до Києва вийшов їх зустрічати із хлібом та сіллю. Ця особа задовольняла німецьке командування, завдяки чому його призначено "председателем міської управи" [7, с.313].

Слід визнати, що міське населення, будучи заляканим, терором радянського режиму не вірило в можливість розбудови міського життя власними силами тому вірили, що не можливо було організувати міське самоуправління без безпосередньої участі німців. Окрім цього доречно врахувати чутки, створені і поширювані більшовицькими підпільниками. Тому версія створення КМУ за безпосередньою участю німецької військової адміністрації могло мати значне поширення серед населення міста Києва.

Для населення Києва створення Управи не мало якогось винятково важливого значення. Великої ролі в подальшій відбудові мирного життя їй не надавалося, що виразно проявляється у творі Д. Гуменної "Хрещатий Яр".

Отже, порівнюючи обидві версії подій, відразу впадає у око їхня діаметральна протилежність. Найближчою до істини є версія оунівців-мельниківців, яка відтворює основні миті. О. Оглобліна вибрали не німці, а частина свідомих українців, мешканців Києва, що запропонували його кандидатуру 19 вересня активу українських націоналістів-мельниківців.

Натиску з боку німецької військової адміністрації на цивільне українське управління, як зазначали самі оунівці-мельниківці, майже не було. Німці не брали участі у створенні КМУ. Вони лише погодились на заснування установи. Склад, сфера діяльності, плани КМУ свід-

чать, що вона не діяла на початковому етапі окупації в статусі колабораціоністського органу.

У проміжку часу з 19 вересня до кінця жовтня, період правління німецької військової адміністрації, мала місце інтенсивна фаза розбудови КМУ. Для кращого розуміння, розглянемо значення та завдання КМУ, які вбачалися її головним ініціаторам – оунівцям мельниківського крила. ОУН(м), як і ОУН(б), у своїй програмі, поставило за найголовнішу мету створення самостійної української держави. Задля втілення цієї мети, утворюється в Києві на початку жовтня 1941 року Українська Національна Рада. Ця установа мала відігравати роль українського передпарламенту й офіційного представництва українського народу перед німецьким командуванням та світовою спільнотою. Їй відводилася головна роль у майбутньому України. КМУ виступала в якості установи місцевого самоуправління від імені киян та мала займатися, переважно, господарськими питаннями місцевого значення. На одному з пленумів КМУ один з службовців спробував визначити саму суть поняття самоуправління міста Києва: "Що таке є самоврядування міста Києва? Це є певна територія Української держави, якій дані права улаштовувати і організовувати життя своїх громадян на цій території так, як вона хоче". Причому ці слова лунали 6 грудня 1941 року [21, Арк. 23].

В умовах правління німецького військового командування, оунівці-мельниківці отримали значний простір для здійснення своєї діяльності не зазнаючи при цьому ніяких суттєвих перепон. Репресії по відношенню до оунівців-мельниківців, в даний момент, з боку німців не застосовувалися, тому питання з конспірацією та легалізацією своєї діяльності для українських націоналістів не становили порядку денного. Відповідним чином це відбивалося і на значенні КМУ.

У політичній сфері її роль не оцінювалася високо. Так, коли існувала можливість у професора Величківського зайняти відповідальну посаду в системі КМУ її ж відразу відкинули, мотивуючи незначною та локальною за своїм спрямуванням, діяльністю установи. Її діяльність та вплив не відчувалися на теренах колишньої території Київської області [22, с.190]. Не передбачалося підвищити роль КМУ в майбутньому.

Установа мала на меті, організувавши всі сили місцевого населення, спрямувати свою діяльність на відновлення нормального життя в місті та його відбудову в якості майбутньої столиці України. Найбільше уваги надавалося вирішенню господарських проблем.

У питаннях взаємовідносин між Українською Національною Радою (далі – УНР) і КМУ варто припустити, що між цими двома органами існували взаємини, які ґрунтувалися на основах підзвітності і підпорядкування КМУ як органу місцевого самоврядування по відношенню до УНР як офіційного і верховного представника українського народу. Дане припущення ґрунтується на тій підставі, що Буковинський курінь склав присягу на вірність УНР як представнику українського народу [2, с.141; 4, с.270]. Відомо, Буковинський курінь брав участь у формуванні порядкового сектору КМУ. Можливо, дану клятву приносили і співробітники Управи.

УНР і КМУ, як передпарламент і орган місцевого самоврядування, мали бути тими ланками, які формували б фундамент майбутньої самостійної України.

Розглядаючи організаційну структуру Управи слід зазначити, що її організатори намагалися уникати копіювання структур управління колишньої більшовицької влади. Все, що нагадувало про більшовизм знищувалося. Організаційна побудова структура була подібною до структури освітніх установ і включала відділи та секції. Присутність посади референта свідчила про значний

вплив ініціаторів Управи з української еміграції та Західної України, хоча не виключається можливість участі у розробці проектів структури української цивільної адміністрації, декотрих колишніх службовців часів Української Народної республіки, що залишилися у підрадянській Україні. Організаційним рушієм побудови в даний момент стали українські націоналісти [16, с.131].

У принциповому питанні формування особового складу відділів Управи, організатори наштовхнулися на великі проблеми. Колишні працівники радянських управлінських установ не підходили з ідеологічних міркувань. Відчувався брак спеціалістів відповідної кваліфікації. Але час вимагав підбору і скорішого формування органів самоуправління. Тому, основним резервом з якого черпалися кадри, стала місцева українська інтелігенція. Чільні посади зайняли співробітники УНДІПу [8]. Серед високопоставлених посадовців Управи перебували вчителі середніх шкіл. Заохочувалося до співпраці місцеве населення, особливо ті, хто відзначався своєю самосвідомістю українця, постраждав від більшовицьких репресій і здобув відповідну освіту. Зазвичай, на керівні посади Управи вибиралися та призначалися особи з вищою освітою.

В управлінському складі знаходилися особи з дореволюційною освітою, колишні співробітники Управи дореволюційних часів, галицькі українці, що потрапили в полон до російської армії під час Першої Світової Війни [10, Арк. 4-7; 15, Арк. 2-2 об.].

Що стосується співробітників нижчих ланок – керівників будинків, двірників, сажотрусів тощо, тих хто зостався після евакуації більшовиків і не були комуністами, залишалися на своїх посадах і мали приступити до виконання своїх обов'язків вже у системі КМУ. Поряд з місцевим населенням, провідні місця займали і оунівці-мельниківці. Вони перебували на багатьох посадах в різних відділах і, частково, спрямовували роботу Управи. Майже повністю економічні та культурні сфери міського управління залишилися в руках керівників місцевого походження, натомість, сили ОУН(м) узялися організовувати найбільш важливі(з їхньої точки зору) ділянки – пропаганди і поліції [23, р.103].

Для більшості управлінців КМУ характерною стала некомпетентність. Вони не знали, що робити і як робити. Притаманною рисою співробітників КМУ була відсутність в багатьох випадках організаційних здібностей. Ці особливості завжди виявляються під час організації будь-яких установ у часи різних суспільних змін.

В період урядування німецької військової влади втручання в кадрові справи КМУ не зафіксовано, що додатково свідчило про самостійність установи.

Кадри КМУ, з ідеологічних позицій, зображалися радянськими шпигунами як "шалені українські націоналісти, колишні петлюрівські офіцери і т.д." тобто активні антирадянські елементи [7, с.237].

Звичайно, окрім свідомих українців та людей, що пов'язували свої надії з відновленням самостійної України, в Управу пробивалися німецькі та радянські шпигуни, інформатори. Особливо значну роль більшовицьких шпигунів, провокаторів відзначали після війни члени ОУН(м), які вказували на те, що ці провокатори німецькими руками винищували українських націоналістів [16; с.131, 132].

Як у будь-якій структурі, в КМУ були свої вищі органи та посади. До вищих органів і посад Управи відносяться наступні: посада голови КМУ, Президія КМУ, відділи КМУ.

В досліджуваній період, принципи функціонування та ранжирування посад і органів дещо відрізнялися від часу обрання головою В. Багазія та приходу німецького цивільного управління. Хоча в науковій літературі відзнача-

ється керівна роль міського голови, проте дані припущення не відповідають фактам. Міський голова очолював Управу, але керівна роль належала Президії КМУ. По суті, КМУ була колегіальним органом і всі найважливіші рішення мали прийматися Президією, до складу якої входив і міський голова. Згодом, за часів головування В. Багазія, роль Президії зводиться нанівець.

Розглянемо принципи обрання на посади і формування органів та управлінських структур. Розпочнемо з посади міського голови. Міський голова мав обиратися населенням міста, але в умовах невизначеної політичної ситуації та війни, голова обирався на зборах, які репрезентували волевиявлення місцевих повноправних киян. Через об'єктивні причини викликані війною, ці збори не могли бути чисельними. Після виборів, обраний голова отримував відповідне посвідчення від німецького військового командування, яке підтверджувало його статус голови міста.

Конкретних термінів перебування на посаді голови, на жаль, ніде не зафіксовано, але все це мало залежати від ходу війни і часу її завершення. В німецьких документах статус 1-го міського голови зазначався як тимчасового мера [12, Арк.9]. Першим головою Київської Міської Управи став Олександр Оглоблін.

До компетенції міського голови належали: зносини з німецькою військовою владою (де голова виступав як офіційний представник Управи та не німецької частини населення міста); організаторські функції; право видавати розпорядження і накази по місту і міській Управі; перебування в складі Президії КМУ; право брати позички у німецького командування; право призначати на посади співробітників наукових установ [11, Арк.3; 15, Арк. 48, 49, 50, 52; 5, Арк. 3-3 об.].

Як вже зауважувалося, Президія була головним органом КМУ. Хто саме входив до складу Президії на даний час не відомо, якщо не враховувати єдиного голову міста, який, можливо, головував в ній.

Президія КМУ затверджувала постанови, що мали силу обов'язкового виконання всіма співробітниками Управи та повинні були виконуватися ненімецьким місцевим населенням. Ці постанови стосувалися вирішення господарських питань міста. Часто траплялося так, що розпорядження Президії КМУ були корисними не лише для Києва, але також співпадали з інтересами німецької влади чи були видані на її вимогу та набували першочергової ваги до виконання для всього не німецького населення. Окрім цього, Президія затверджувала на посадах керівників відділів, їх проекти структури і штатів відділів [10; Арк. 4-7; 15, Арк. 2-2 об.] та голів і замісників районних управ [9; Арк.1].

Іншими структурно важливими елементами КМУ були відділи. Очолювали їх керівники, призначувані Президією. В їх права входили розробка проектів штатів і структури відділів для подання на затвердження Президії; видання своїх наказів по відділам про прийом та звільнення працівників відділу, починаючи із керівників секцій і закінчуючи молодшим обслуговуючим персоналом [15, Арк.2].

Відділи складалися з секцій, секторів, підвідділів [15; Арк.51]. Точної дати початку створення відділів немає. В деяких документах, окремі посадовці числяться на своїх посадах з 24 вересня 1941 р. як референти. Ці відомості стосуються, зокрема, відділу праці [18; Арк.1].

З прийняттям схеми організаційної структури Управи, розпочинається енергійна робота з комплектування кадрів і формування нових відділів. Найпершими відділами (із відповідно затвердженими положеннями про структуру) стали організаційно-інструкторський, правничий, адміністративно-господарчий відділи. Їхні

структури затверджено 6 жовтня 1941 р. [19, Арк.10, 11, 12]. Інші відділи формувалися повільніше, тому що були більшими за своїми штатами та вимагали відповідного підбору кадрів.

Із наявних документів випливає, що станом на 2-3 жовтня, частина відділів, які ще не були офіційно затверджені, мали кадрових співробітників. Вони вже користувалися всіма привілеями свого службового становища, тобто мали право харчуватися в їдальні КМУ й отримувати заробітну платню. Вже на цей час відділи починають приступати до роботи. Кількість співробітників по відділах була наступною: 1 відділ пропаганди – на 3 жовтня – 10 чоловік; 2 відділ охорони здоров'я – на 2 жовтня – 11 чоловік; 3 фінансовий відділ – на 2 жовтня – 18 чоловік; 4 відділ суспільної опіки – на 2 жовтня – 6 чоловік [17; Арк.1, 22, 31, 34, 35].

З документів слідує, що співробітники даних відділів, на початок жовтня, вже числилися на своїх посадах. Проте, лише 6 жовтня 1941 р. постановою КМУ під № 12 офіційно затверджується одразу 10 відділів без затверджених положень. Серед них були наступні: 1 фінансовий відділ; 2 відділ культури та освіти; 3 відділ охорони здоров'я; 4 відділ пропаганди та преси; 5 відділ праці; 6 відділ кадрів; 7 відділ суспільної опіки; 8 житловий відділ; 9 відділ міських підприємств; 10 відділ торгівлі та харчування [10; Арк.8]. Того ж числа створюються Бюро скарг і пропозицій [10; Арк.3], автотранспортне управління [10; Арк.6].

Найпершими юридично оформленими, з відповідними положеннями, відділами можна вважати адміністративно-господарський, організаційно-інструкторський та правничий з порядковим сектором, який мусив займатися справами охорони порядку. В подальших документах, комісаріати чи порядковий відділ згадуються лише в середині жовтня в складі Київської районної управи. Про наявність подібного утворення в складі Управи свідчать спомини К. Радзевича, який згадував про участь Буковинського куреня в формуванні порядкового сектору [16; с.131].

Станом на 6 жовтня 1941 року в складі КМУ було тринадцять відділів та автотранспортне управління, Бюро скарг та пропозицій. Створенням цих відділів, КМУ окреслила сферу своїх інтересів і діяльності. Маючи свободу дій для подальшого розвитку, керівники Управи не спинилися на цьому і за власним бажанням збільшували службовий апарат, а також створювали нові відділи. Все це стало наслідком, в певній мірі, байдужості та слабкої зацікавленості німецької військової адміністрації щодо розбудови у Києві місцевого органу самоврядування. Після 6 жовтня створюється ще низка відділів. 16 жовтня створюються відділ міських підприємств і відділ впорядкування міста [15; Арк.10]. 17 жовтня – промисловий відділ та паливний відділ [15; Арк.12, 15].

Це був етап "творчого хаосу", коли переважна більшість відділів не мали затвердженого положення, штатного розпису [20; Арк. 5]. Особливість досліджуваного періоду полягає в тому, що в цей час інтенсивно розбудовується структура КМУ, а її права офіційно поширюються на все нові сфери міського життя. Причому, зазначена активність є результатом прагнень та інтересів частини місцевого населення і прибулих з еміграції українських націоналістів-мельниківців. Інтенсивно підготовлювалося підґрунтя для відновлення нормального функціонування столиці майбутньої самостійної України. Співробітники Управи часто "захоплювалися" своєю роботою і не зважали, навіть, на німецьку військову адміністрацію.

Історія створення КМУ має незначну історіографію. З усіх доступних джерел викристалізовуються дві протилежні, одна одній, версії: радянської, яка стверджує

вала про заснування КМУ німецькою владою і української емігрантської, вказуючи на створення КМУ як вияв активності частини місцевого населення та українських націоналістів-мельниківців. За джерелознавчим аналізом, найближчою до істини з цих обох версій є українська емігрантська. Джерела вказують на свободу дій засновників Управи в її розбудові за часів німецької військової адміністрації. Під час організації українського органу місцевого самоврядування, засновники Управи зіткнулися з проблемою пошуку кадрів для заміщення посад. Протягом вересня – жовтня 1941 р. здійснювалася інтенсивна розбудова структури КМУ. Вищезазначені дані дають підстави стверджувати, що Управу, в часи німецької військової адміністрації, створено як самоврядну установу місцевого населення.

1. Верба І. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. До 100-річчя із дня народження. – Київ, 1999. 2. Верига В. Буковинський курінь 1941. // На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. – К., 1993. 3. Величківський М. Сумні часи німецької окупації у 1941-1944 роках. // Визвольний шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник. – 1965. – Книга 1(203). 4. Городиський З. Українська Національна Рада в Києві. // На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. – К., 1993. 5. Доповідна записка директора Київського медіституту Київській Управі про руйнування солдатами морфологічного корпусу. Листування з німецьким командуванням про встановлення хлібного пайка для населення. 23 жовтня – 18 грудня. – ДА Київської області, Ф. Р. 2356, Оп. 1, Спр. 60, Арк. 1-71. 6. Заболотна Т. Структура цивільних органів окупаційної влади в Києві. // Архіви окупації 1941-1944. Більше не таємно. – Том 1. – К., 2006. 7. Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. – К., Львів, 2003.

8. Кучерук О. Чин Володимира Баразія// <http://ukrslovo.kiev.ua/work/archive/2006/38/20.html> 9. Копії наказів та розпоряджень Київської Міської Управи. – ДА Київської області, Ф. Р. 2362, Оп. 1, Спр. 1, Арк. 1-171. 10. Копії постанов. 3 жовтня-20 грудня 1941 р. – ДА Київської області, Ф. Р. 2356, Оп. 1, Спр. 3, Арк. 1-58. 11. Копії розпоряджень. 20 жовтня-19 листопада 1941 р. – ДА Київської області, Ф. Р. 2356, Оп. 1, Спр. 2, Арк. 1-9. 12. Листи, заяви жителів міста Києва голові міста і інші матеріали надані головою міста Києва в "Архів-музей перехідного періоду" №370 – 382. 21 вересня – 21 жовтня 1941р. – ДА Київської області, Ф. Р. 2412, Оп. 2, Спр. 246, Арк. 1-24. 13. Немирон Н. У збудженні в огні столиці України (славній пам'яті мучеників за Україну в Києві в 1941 – 1942 рр.) // В боротьбі за Українську державу. Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни. – Львів, 1992. 14. Олександр Мезько – Оглоблин. Дослідження та матеріали (До століття народження історика), Нью-Йорк – Острог – Київ – Торонто: Вид. ОА, 2000. – Т. 1. 15. Постанови та підстави до постанов (заяви та інші). 6 жовтня – 27 грудня. – ДА Київської області, Ф. Р. 2356, Оп. 1, Спр. 43, Арк. 1-87. 16. Радзевич К. Перша київська похідна група ОУН. // На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. – К., 1993. 17. Списки співробітників відділів міської управи на одержання перепусток до Ідальні. 1941-1942. – ДА Київської області, Ф. Р. 2356, Оп. 2, Спр. 6, Арк. 60. 18. Список робітників п/в праці та листування про надсилку робочої сили на с/г роботи та будівництво шляхів. 1941 р. – ДА Київської області, Ф. Р. 2356, Оп. 2, Спр. 34а, Арк. 1-7. 19. Справа. Копії постанов Київської Міської Управи та голови міста Києва з жовтня 1941р. №1-200. – ДА Київської області, Ф. Р. 2412, Оп. 2, Спр. 3, Арк. 1-226. 20. Стенограма пленуму Київської Міської Управи від 15 листопада 1941р. 15 листопада 1941р. – ДА Київської області, Ф. Р. 2412, Оп. 2, Спр. 39, Арк. 1-72. 21. Стенограма пленуму Київської Міської Управи від 6 грудня 1941. 6 грудня 1941 р. – ДА Київської області, Ф. Р. 2412, Оп. 2, Спр. 38, Арк. 1-74. 22. Сулятицький С. Перші дні в окупованому німцями Києві. // На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. – К., 1993. 3. 23. John A. Armstrong. Ukrainian Nationalism. 1939 – 1945. – New York, 1955.

Надійшла до редколегії 27.01.10

Є. Луняк, канд. іст. наук

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У ФРАНЦІЇ

У статті розглянуто стан ознайомлення французької громадськості з Україною, проаналізовано причини цікавості французів до постаті запорозького козака на тлі історичних взаємин України та Франції. Автор простежує еволюцію французьких історичних досліджень про Україну в XVI–XX ст.

The acquaintance's state of the French public with Ukraine in the article is covered, the analysis of causes of the French interest in Zaporozhye Cossack's image against the background of historical mutual relations of Ukraine and France is made. Author studies evolution of the French historical research of Ukraine XVI–XX.

До XVII ст. Україна перебувала для французів на задвірках цивілізації й була для них terra incognita, останній оплот християнського світу, щоправда, в зіпсованій схизматичній формі, перед дикими ордами татарської Азії. Лише час від часу нечисленні подорожні приносили до Франції звістки про велику степову країну на сході. Середньовічні карти зображували на сході Європи маловідомі французам землі: Русія, Волинія, Подолія, Сарматія, Скіфія, Тартарія, Дикое Поле тощо. І серед цих назв поступово розповзалася на картах пляма, яку називали Окраїна, Ограїна, Україна, Україна [6].

Значно більше інформації про ці землі почало поступати до Франції з кінця XVI ст. Франція і Польща, як два міцних бастиони католицького світу, часто виступали в ролі природних союзників. Про Річ Посполиту, її територію та населення у Франції досить добре знали. А в 1574 р. французький принц Генрих Валуа (майбутній король Франції Генрих III) навіть став ненадовго королем Речі Посполитої. До того ж, при польському дворі були модні французькі звичаї та одяг, лунала французька мова. Багато французьких найманців служили польським королям. Тож про східні окраїни цієї держави та населяючих їх схизматів французи мали певне уявлення. Саме в цей час в Європі поширюється слава козацького війська – єдиної християнської сили, що чинить постійний спротив турецькій експансії на сході Європи. Про походи та війни козаків в XVII ст. постійно повідомляє французька преса, зокрема популярні "Gazette de France", "Mercure de France" та ін.

Все більше з'являється французьких нарисів про Україну, її населення, звичаї, минуле. Багато уваги приділено описам діяльності козаків. Свідчення про Україну бачимо у авторів XVII ст. Б.де Віженера [7; 58], А.Теве [9, с. 142.], Ж.Маржере [15; 16; 24; 42], П.Шевальє [27; 31], Л.де Восьенна [12, с. 332-353; 56] та ін. Як правило, всі вони перебували на дипломатичній чи військовій службі при дворі польських королів.

Проте честь своєрідного "першовідкривача" козацької України для французів належить Г.Л.де Боплану, "Опис України" якого став найголовнішою працею про наш край не лише у Франції, але й у Європі [29]. Своє першочергове значення для дослідників України на Заході праця Боплана зберігала понад століття, витримавши багато перевидань та перекладів європейськими мовами. Жоден серйозний історик не починав писати про Україну, не ознайомившись з цим твором. Можна стверджувати, що Боплан відіграв щодо України ту ж саму роль, що й Колумб для Америки. Про Україну писали й раніше, але вперше з'явився цікавий детальний яскравий опис цієї землі, людиною яка прожила тут 17 років, добре вивчила її історію, звичаї та культуру й залишила цю країну саме напередодні найбільшого з козацьких повстань, що сміливо можна визнавати українською революцією. Боплана у Франції вважали головним фахівцем та авторитетом з української проблематики. Зважаючи на те, що українська війна та справи козаків були тоді на слуху, про них регулярно повідомляли європейські газети, твір французького військового

інженера здобув неабияку популярність. Своє значення в якості важливого джерела з історії України праця Боплана зберігає й понині [1; 2; 3; 4].

Мала досвід безпосереднього знайомства з козаками й сама Франція. Як відомо, в 1645-1646 рр., у період завершення Тридцятилітньої війни, великий козацький загін брав участь у бойових діях на боці юного французького короля Людовика XIV. Особливо відмітилися козаки при облозі Дюнкерка, добре укріпленої морської фортеці [25, с. 65-66.]

У французькій мові з того часу міцно закріпилися поняття "Cosaques", "Zaporogues" ("козаки", "запорожці"). Слово "Cosaque" стало для французів синонімом понять "нахаба", "зухвалець", "грубіян", а вислів "à la cosaque" ("по-козацьки") означає брутально, грубо, безцеремонно.

Події середини XVII ст., що відбувалися в Україні й були пов'язані з ім'ям Б.Хмельницького викликали стурбованість при дворі Людовика XIV та цікавість з боку простих французів. Про перебіг подій в Україні, козацькі перемоги над поляками постійно повідомляла французька преса. Після того, як Хмельницький фактично створив на східних околицях Речі Посполитої самостійну козацьку державу, з новою геополітичною реальністю на сході Європи слід було рахуватись. Не дарма, дипломати різних країн зондували ґрунт в ставці гетьмана, щоб дізнатися про його наміри та можливі дії. Велике зацікавлення серед французів викликала й постать І.Мазепи – хитрого, розумного, освіченого й, водночас, романтичного політика-авантюриста. Зокрема, важливе місце серед придворних московського царя Петра I українського гетьмана відзначав французький дипломат Ф.де ля Невілле, який залишив опис і характеристики Мазепи [10; 49].

В 1704 р. з Мазепою зустрічався у Батурині французький емісар Ж.К.де Балюз, поляк за походженням, що перебував на службі у Людовика XIV. Мазепа і Балюз були знайомі ще у Варшаві при дворі польського короля [13, с. 76-77; 25, с. 120-124].

Безперечно, Франція хотіла мати свій вплив на володаря гетьманської булави. Париж уважно та стурбовано слідкував за перебігом російсько-шведської війни та за перетворенням Московського царства на могутню імперію. Триумфальна й для багатьох неочікувана перемога росіян під Полтавою над шведами та розправи над українськими козаками викликали схвилюваність в Західній Європі. Про батуринську трагедію вмістили передовиці популярні французькі видання "Gazette de France", "Paris Gazette", "Mercure Historique et Politique", "Lettres Historiques" та ін. [8; 18].

Образ Мазепи закарбувався в світовій культурі завдяки геніальним митцям. Гетьман уявлявся розумним волелюбним козаком-авантюристом, у характері якого поєднані дві найголовніші риси: патріотична любов до знедоленої батьківщини та романтичні захоплення жінками. Таке уявлення про хитрого гетьмана поєднувалося з усталеним стереотипом козака-запорожця, який понад усе любить свої неосяжні степи, вірного коня та гостру шаблю. Велику роль в перетворенні гетьмана України на романтичного героя-коханця, яким він почав сприйматися в Європі, відіграв Вольтер. Саме він у своїй "Історії Карла XII" (1731), де цілком співчутливо ставився до постаті козацького ватажка, подав відому та популярну байку про залицяння молодого Мазепи до дружини знатного польського шляхтича, який наказав слугам роздягти кривдника, прив'язати його до коня й випустити у дикий степ. Навіщо, таким чином, Мазепа потрапив до козаків, яких згодом і очолив [61; 62].

Вольтерівське бачення козацької України було визначально-типовим для Франції XVIII ст. Ось що писав

він у своїй "Історії Карла XII": "Україна, край козаків, знаходиться поміж Кримським ханом, Московією та Польщею, ...Бористен, що пересікає її, розділяє її на дві майже рівні частини... Україна завжди прагнула до свободи, але оточена Москвою, Туреччиною та Польщею, вона примушена була шукати протектора в одній з тих держав. Україна піддалася спочатку Польщі, яка поводитися з нею зовсім як з поневоленою країною, відтак піддалася Московитові, що уярмлював її неначе рабів, як це завше є звичаєм у Московитів" [25, с. 153].

Про свій твір сам Вольтер так зазначав у листі до відомого урядовця Шуазеля 16 грудня 1767 р.: "Щоб не казали, а над історією Карла XII я багато працював..., треба мати на увазі, що я був перший, хто писав про це. Наприклад про Україну. У нас знали тільки книжку Боплана, але ж цю книжку написано людиною, прихильною до поляків. За цей час Україна була за гетьмана Хмельницького майже незалежною державою..." [25, с. 152-153].

Наукові праці та літературні твори, присвячені Мазепі, виходили та продовжують виходити у Франції й зараз [19, с. 72-82; 20, с. 108-123; 30; 50; 55; 59; 60].

Слід також відмітити, що саме до табору мазепинців належить перша політична еміграція того часу. Одним з найвідоміших представників українських вигнанців є Г.Орлик. Він все життя намагався спопуляризувати серед французів ідею козацької України, яка має право на відновлення своєї самостійності. Працював гетьманич і над твором з історії України, який так і лишився незавершеним ("Notes sur l'Ukraine et les Cosaques qui sont peu connus en Europe" – "Замітки про Україну та козаків, яких мало знають в Європі") [23, с. 123-272; 35].

В другій половині XVIII ст. на сході Європи відбулися карколомні зміни, що остаточно перетворили Російську імперію на найважливішого гравця у великій політиці. Французький двір спостерігав за тим як розширюються кордони та вплив держави, де правила цариця Катерина II. Посилення російського самодержавства було на пряму пов'язане з наступом на Україну. Всі ці доленосні для Східної Європи та її народів події відбувалися у французьких дипломатичних звітах, часописах і аналітичних розвідках. Про Україну та її населення писали французькі дипломати Ш.-К.де Пейсонель [21; 22; 51; 52], Ф.де Тотт [8, с. 26-27, 34-36, 63-64, 109, 113; 44], Ш.Ф.Массон [17; 43] та ін. [34; 36].

Зокрема, до українського козацтва Массон поставився досить прихильно й співчутливо. Він зазначав: "Войовнича нація Козаків зменшується з дня на день. Вона скоро зникне з поверхні землі, так як зникли інші, на яких затіяв російський скіпетр, хіба що якась щаслива революція прийде в швидкому часі, щоб визволити її з-під ярма, яке її нищить і давить... Козацька нація тратить незалежність, яку мала перед своїм об'єднанням з Росією. Її перестають щадити з хвилиною, коли впевняють, що це увійде їм безкарно. Повстання великого гетьмана Мазепи викликане лихим трактуванням, дало початок догноблення їх (козаків-українців) ще за царювання Петра I. Цей імператор відібрав їм право вибирати свого вождя. Він переводив примусові з'яття в їх країні і обмежив козацькі контингенти, що відтепер могли бути тільки періодичні і тимчасові. Розгніваний їх відданістю Карлові XII, він згнобив козацькі племена й розкинув їх войовників по різних областях своєї безмежної держави. Однак його наступники, що поважали останні козацькі військові та громадські інституції, бо боялись, щоб остаточно, утискаючи їх безмежно, не кинули в підданство туркам або Польщі, або кримським татарам. Та з хвилиною, коли ці три вороги перестали бути страшні для Росії, козаки опинилися у рабстві царату. Тепер, їхня прадавня республіканська конституція не існує, рівність поміж ними зникла. Їм дано шляху і нині дуже тяжко простому козаку

дійти до якого-небудь ступня... Унія козаків з Росією була добровільна й умовна – їхні землі з бідою достатні для їхніх мандрівних черед та людності колись чисельної, були спільною власністю цілої нації. Жоден чужинець, навіть росіянин, не міг там осісти без дозволу загалу і Республіка з великою відвагою боронила своїх кордонів проти замахів сусідів. Ось який був колись стан козаків, стан щасливий, коли порівняти їх колишню цілковиту незалежність з теперішнім цілковитим поневоленням росіянами, нинішніми їхніми панами або товаришами рабства. Від часів Мазепи вони не мали більше великого гетьмана обраного з-поміж себе. Ця гідність була скасована і титул служив лише для декорації кількох фаворитів російських імператриць, як наприклад, Розумовського та Потьомкіна... Козацька нація є нині в стані кризи, вона хвилюється і б'ється під ногою колоса, що її розчавлює..." [25, с. 175-177].

Подібні погляди про українське козацтво можна побачити й у відомій праці Ж.-Б. Шерера "Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозжців та козаків України, або Малоросії" (1788) [28; 53]. Захоплення країною козаків, їхньою культурою та минулим, можна побачити й у книзі французького урядовця Г. де Кюльона [33].

В часи Наполеона I українське питання теж турбувало французьке суспільство. Готуючись до війни з Росією, французький імператор розглядав можливість вторгнення до України, окупацію її території та перетворення на сировинні придатки своєї держави. За твердженням відомого дослідника українсько-французьких взаємин І. Борцака, саме на замовлення першого французького імператора історик Ш.-Л. Лезюр підготував двотомну компілятивну "Історію козаків", де подавав основні події з їхнього минулого: зародження козацтва, війни та повстання, діяльність провідних гетьманів, занепад козацтва. Особливо Лезюр звернув увагу на гетьманування Хмельницького та Мазепи [41].

Уявлення про Україну серед французів залишалося туманим, вона уявлялася великою степовою країною, де мешкають козаки. "Козацька нація" уявлялася вільним товариством природжених воїнів-вершників. Дехто з французьких урядовців щиро вірив, що козаки, малороси та українці – це три різних народи, що проживають на спільній території [11].

Козацтво, що поступово відмирало як стан, здавалося у Франції екзотикою, живим реліктом старовини. Досвід знайомства з козаками французам довелося повторити в 1814 р., після захоплення російською армією Парижа. Мешканці французької столиці, що знали про козаків, як жорстоких і безжальних шибайголів, були дуже налякані вступом до їхнього міста, що вважався осередком цивілізації, дихих варварських східних орд, які, за уявленнями французів, жили лише війною. Про свої дитячі враження від цього небаченого видовища пізніше згадували відомі французькі історики Ж. Мішле та П. Меріме. Все життя корифей французької історіографії Мішле буде дивитися на Росію з пересторогою та тривогою [57], а ось письменника та історика Меріме козаки насторожили на низку історичних досліджень про їхнє минуле [1, с. 116]. Мішле багато уваги у своїх історичних дослідженнях присвятив українському козацтву. Він був обізнаний з історією козаків, як і багато інших був заворожений постаттю Мазепи. Однак розглядаючи історію козацтва крізь призму творчості польської еміграції й у першу чергу через свого близького друга А. Міцкевича, Мішле вважав українців, яких називав "козацькою нацією", відгалуженням польської спільноти, відмінної від решти поляків іншою культурою та релігією [48].

Велику роль у поширенні серед французів інформації про Україну у власному баченні зіграла польська емігра-

ція. Поляки-вигнанці, що кількома хвилями опинилися у Франції й гуртувалися навколо князя А. Чарторийського, історика Й. Лелевеля, композитора Ф. Шопена та поетів А. Міцкевича, Б. Залеського, М. Чайковського, охоче розповідали про безмежні степи України та диких волелюбних козаків. Саме польська еміграція була головним джерелом альтернативних свідчень про Україну, що відрізнялися від офіційних трактувань російської політики [39]. Дуже часто поляки, що самі щойно втратили державність, з більшим розумінням і співчуттям поставилися до українців, яких перед тим гнобили та зневажали. Втім, на самій Україні козацтво перетворилося на той час лише на величній спогади старовини.

Останні контакти Франції з козаками відбулися в 1854-1855 рр. під час Кримської війни, а згодом в роки Першої світової та подальшої білої еміграції. Саме тоді у Франції осіли невеликі групи російських козаків-вигнанців, з яких охоче рекрутували персонал для місцевих ресторанів, охоронців різноманітних закладів, вершників для циркових вправ. Проте на початку XX ст. козацтво цілком перетворилося для європейців на екзотичну диковинку, релікт старовини, що дивом дожив до сучасності у далекій Росії. У XIX ст. козацтво уявлялося лише як суто російське явище. Одна з карикатур кінця століття показувала російсько-французький політичний альянс у вигляді легковажної дівчини Франції, що кидається в обійми Росії, представлений у вигляді козака [26].

Одночасно з нищенням самого козацтва відбувалася й літературна міфологізація образу козака. Оспіваний у народних думах і піснях, возвеличений у казках, легендах, байках, переказах, славетний герой-лицар наділявся надзвичайними чеснотами в суспільній уяві. Чим далі відступала історична реальність існування козаків, тим привабливішим і чарівнішим ставав образ народного захисника. Велике відображення козацька тематика знайшла також у музичному, театральному та образотворчому мистецтві. Значну роль в ознайомленні французів з життям і культурою українського козацтва відіграли переклади козацьких дум і пісень, які почали з'являтися з другої половини XIX ст. [32; 54]. Козацький фольклор, у якості далекої східноєвропейської екзотики, продовжує цікавити освічених французів і зараз.

Одним з найбільших поширювачів та популізаторів козацької історії у Франції став вищезгаданий письменник та історик П. Меріме. Певну допомогу при опрацюванні російських і українських джерел йому надавав письменник І. Тургенєв, який часто перебував у Парижі. Зокрема, завдяки Тургенєву Меріме познайомився з дослідженнями про українське козацтво та Б. Хмельницького М. Костомарова [1, с. 11-12]. Зацікавлений російською та українською історією, Меріме написав кілька наукових розвідок повністю чи частково присвячених козакам. Серед них найвагомішими є "Українські козаки" та "Богдан Хмельницький". Звичайно, використав історик і праці своїх попередників: Маржере, Боплана, Шевальє [1; 14, с. 16-22; 46; 47]. Завдяки майстерному перу Меріме, інші французькі літератори також захопилися козацькою тематикою [1, с. 14]. Твори Меріме з'явилися одночасно з першими перекладами "Тараса Бульби" у французькій літературі. Саме цьому твору судилося стати світовою вершиною у возвеличенні культу козацької слави. Після виходу в 1853 р. першого французького видання "Тараса Бульби" виник постійний попит на цю героїчну козацьку повість, який планомірно задовольняється місцевими видавництвами по мірі розповсюдження книги [37].

В подальші роки у французьких друкарнях продовжували з'являтися книги про запорозьких козаків, що, правда, як правило, до їх виходу в світ були вже приче-

тні й українці, що проживали у Франції й намагалися поширювати серед місцевого загалу свою історію та культуру. Серед найвідоміших дослідників першої половини ХХ ст. був І.Борщак [5; 23; 30]. Саме в співпраці з ним козацько-українську тематику частково розробляли французькі дослідники Р.Мартель, Ж.Люсіяні та ін.

Велике значення у розвитку французьких історичних досліджень про Україну мають спільні франко-українські колоквиуми, що проводилися у Парижі в останній чверті ХХ ст., за активної участі французьких та українських діаспорних науковців. Важливе місце серед цих заходів посідає П'ятий міжнародний франко-український колоквиум "Козаки України", що відбувся 6-8 червня 1991 р. у Сорбонні. Після зникнення "залізної завіси", що відділяла українську наукову громадськість від світу, в останній рік існування Радянського Союзу в роботі цього поважного наукового зібрання змогла взяти участь група істориків з Великої України. Зі своїми доповідями у царині козакознавства виступили такі знані вітчизняні дослідники як О.Апанович, П.Сохань, Г.Швидько, В.Брехуненко, М.Жулинський, М.Коцюбинська та ін. Українську діаспору науку представляли А.Жуковський, Г.Грабович, Е.Крюба, Т.Мацьків тощо. Серед відомих французьких науковців, що взяли участь у роботі колоквиуму, можна згадати М.Кадо, Ж.Венстена, М.Деляпер'єр, У.Жермана, Ж.Абенсура, Ф.Делябріоля. Історики та літературознавці обговорили широкий спектр питань, що стосувалися минулого українського козацтва. Наслідком роботи колоквиуму став вихід у світ у Франції збірника наукових матеріалів у 1995 р., який знайшов свого читача серед французької аудиторії зацікавленої козацькою тематикою [40].

Сучасними дослідниками козацтва у Франції здебільшого є українці об'єднані навколо НТШ у Сарселі: А.Жуковський, Я.Лебединський, І.Стестик, І.Дмитришин. Особливо слід відзначити працю Я.Лебединського, француза українського походження "Козаки. Войовниче товариство між волею та владою" (2004) [38]. Проте цікавість французького суспільства до такого історичного явища як українське козацтво залишається постійною й визначає перспективи подальших козацьких досліджень у Франції.

1. Боплан Г.Л.де. Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / П.Меріме / Пер. з фр., приміт. та передм. Я.І.Кравця. – Львів, 1990. 2. Боплан Г.Л.де. Описание Украины / РАН; Институт славяноведения; Федеральное архивное агентство; Российский гос. архив древних актов; НАН Украины; Институт украинской археографии и источниковедения им. М.С.Грушевского / А.Л.Хорошкевич (отв.ред.), З.П.Борисюк (пер.с фр.), Я.Р.Дашкевич (вступ.ст.). – М., 2004. 3. Боплан Г.Л.де. Опис України / В.Косик (пер.з фр.). – Львів, 1998. 4. Боплан Г.Л.де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн: Пер. з фр. – К., 1990. 5. Борщак І. Мазепа, Орлик, Войнаровський. Історичні есе. – Львів, 1991. 6. Вавричин М.Г., Дашкевич Я.Р., Кришталович У.Р. Україна на стародавніх картах: Кінець XV – перша половина XVII ст. – К., 2004. 7. Виженер Б.де. Описание Польского королевства / Пер. К.Мельник // Мемуары, относящиеся к истории южной Руси. Выпуск I (XVI ст.). / Под ред. В.Б.Антоновича. – К., 1890. 8. Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII ст. – Львів-Мюнхен, 1995. 9. Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-е вид., виправл. й доповн. – Львів, 2007. 10. Де ла Невиль. Любопытные и новые известия о Московии // Россия XV-XVIII вв. глазами иностранцев. – Л., 1886. 11. Дидула П. "Украинские страницы в истории Франции" интервью с Вадимом Адауровым // Зеркало недели. – 2004. – №1 (476). – 10-16 января. 12. Дмитриев М. "Проявление, касающееся восстания казаков и вторжения татар в Польшу в 1647 г.". Источник книги Линажа де Восьенна о восстании под руководством Богдана Хмельницкого // Историчний збірник: Історія, історіософія, джерелознавство. – К., 1996. 13. Иван Мазепа: Художньо-документальна книжка: Для середнього і старшого шкільного віку / Упорядник і автор передмови Валерій Шевчук. К., 1992. 14. Купчинський О. Проспер Меріме і його твір "Богдан Хмельницький" // Жовтень. – 1987. – №8. 15. Маржерет Ж. Россия начала XVII в.: Записки капитана Маржерета / Сост. Ю.А.Лимонов; Отв. ред. В.И.Буганов. – М., 1982. 16. Маржерет Ж. Состояние Российской империи : Ж. Мар-

жерет в документах и исследованиях : (тексты, комментарии, статьи) / Под ред. А.Береловича, В.Назарова, П.Уварова; [авт. и сост.: А.Берелович, Т.Лаптева и др.]. Состояние Российской империи. – М., 2007. 17. Массон Ш. Секретные записки о России времен царствования Екатерины II и Павла I / Б.Э.Лямина (подгот. текста и коммент.), Е.Э.Лямина (вступ.ст.), Е.Е.Пастернак (подгот. текста и коммент.), А.М.Песков (вступ.ст.). – М., 1996. 18. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. – Мюнхен, 1988; Київ-Полтава, 1995. 19. Небелюк М. Мазепа в оцінці Вольтера // Український історик, 1987 р. – № 1-4. 20. Небелюк М. Мазепа в оцінці Вольтера // Іван Мазепа і Москва – К., 1994. 21. Пейссонель К. Трактат о торгівлі на Черном море // Адыги, балкарці і карачаєвці в известиях европейских авторов XIII-XIX вв. – Нальчик, 1974. 22. Пейссонель Ш.де. Записка о Малой Татарии. – Днепропетровск, 2009. 23. Різниченко В. Пилип Орлик-Гетьман України / Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик. Історичні оповіді. – К., 1996. 24. Россия XVII века. Воспоминания иностранцев. – М., 2003. 25. Січинський В. Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – К., 1992. 26. Ферро М. Николай II. – М., 1991. 27. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1993. 28. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії: Пер. з фр. В.В.Коптінов – К., 1994. 29. Beauplan. Description d'Ukraine, qui sont plusieurs Provinces du Royaume de Pologne, contenues depuis les confins de la Moscovie, iusques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, façon de vivre, & de faire la guerre. Par le Sieur de Beauplan. – Rouen, 1660. 30. Borshak E., Martel R. Vie de Mazepa. – P., 1931. 31. Chevalier P. Histoire de la guerre des cosaques contre la Pologne avec un discours de leurs Origine. – P., 1663. P., 2001. facsimile reprint of a 1859 edition by A. Franck, Paris. 32. Chodzko A. Les chants historiques de l'Ukraine et les chansons des Latchys des bords de la Dvina occidentale périodes païenne, normande, tartare, polonaise et cosaque. – P., 1879. 33. Cullon G.de. Recherches politiques sur l'État ancien et moderne de la Pologne, appliquées à sa dernière révolution. – P., 1795. 34. Desfontaine abbe. Histoire des revolutions de Pologne. T.II. – Amsterdam, 1735. 35. Dmytrychyn I. Gregoire Orlyk. Un cosaque ukrainien au service de Louis XV. P., 2006. 36. Jablonowski J.A. L'Empire des Sarmates aujourd'hui. Royaume de Pologne. – Halle, 1742. 37. Gogol N.V. Tarass Boulba. Roman. – P., 1882. 38. Lebedynsky I. Les Cosaques. Une société guerrière entre libertés et pouvoirs, Ukraine, 1490-1790. – P., 2004. 39. Lelewel J. Histoire de Pologne. – P. et Lille, 1844. 40. Les cosaques de l'Ukraine. Rôle historique représentation littéraires et artistiques. Actes du 5e colloque international franco-ukrainien. Textes réunis et présentés par M.Cadot et É.Cruba. – P., 1995. 41. Lesur Ch.-L. Histoire des Cosaques, précédée d'une introduction ou coup d'oeil, sur les peuples qui ont habité le pays des Cosaques, avant l'invasion des Tartares. – P., 1814. – T.1; T.2. 42. Margeret J. Etat de l'empire de Russie et Grande duché de Moscovie. – P., 1669. Margeret. Etat de l'empire de Russie et Grande duché de Moscovie avec ce qui s'y est passé de plus mémorable et tragique, pendant le regne de quatre Empereurs: à sçavoir depuis l'an 1590 jusques en 1606, en septembre. Nouvelle édition, précédée de deux lettres inédites de l'auteur et d'une notice biographique et bibliographique par H.Chevreul. – P., 1860. 43. Masson C.-F.-P. Mémoires secrets sur la Russie pendant les règnes de Catherine II et de Paul Ier / par C.F.P.Masson; avec avant-propos et notes par M. F.Barriaere. – P., 1859. 44. Mémoires du Baron de Tott, sur les turcs et les tartares. Parts I-IV à 2 vol. – Amsterdam, 1784. 45. Mémoire sur la révolution de Pologne. – S.l., s.a. (la fin du XVIII s.). 46. Mérimée P. Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans // Mélange historiques et littéraires. – P., 1855; Moniteur, 20-23 juin 1854. 47. Mérimée P. Bogdan Chmielnicki. Fac-similé de l'édition originale (1865). – P., 2007. 48. Michelet J. Pologne et Russie. Legende de Kosciusko. – P., 1852. 49. [Neville Foy de la.]. Relations curieuses et nouvelles de Moscovie. – P., 1699. 50. Nordmann C.J. Charles XII et l'Ukraine de Mazepa. – P., 1958. 51. Peyssonnel Ch. Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin. Par M. de Peyssonnel, ci-devant consul pour Sa Majesté auprès du Khan des Tartares, puis consul Général dans le Royaume de Candie, aujourd'hui consul à Smirne, correspondant de l'Académie Royale des inscriptions & belles-lettres, & Associé libre de celle de Marseille. – P., 1765. 52. Peyssonnel Ch. Lettre de M. de Peyssonnel, ancien consul a Smyrne, contenant quelques observations relatives aux memoires qui ont paru sous le nom de M. le Baron de Tott // Memoires du Baron de Tott, sur les Turcs et les Tartares. Part V. – Maestricht, 1785. 53. Scherer J.-B. Annales de la Petite-Russie; ou histoire des cosaques-saporogues et des cosaques de l'Ukraine, ou de la Petite-Russie. – P., 1788. 54. Scherrer M. Les dumy ukrainiennes: épopée cosaque. Textes ukr. et trad. intégrales avec une introduction et des notes. – P., 1947. 55. Stecyk I. Mazeppa. Prince de l'Ukraine. – Roman. – P., 1981. 56. Vauciennes L.de. L'origine véritable du soulèvement des cosaques contre la Pologne. – P., 1674. 57. Viallaneix P. La Voie royale: essai sur l'idée du peuple dans l'œuvre de Michelet. P., 1959; P., 1971. 58. Vigenere B.de. La description du royaume de Pologne et pays adiacens avec les statuts, constitutions, moeurs & façon de faire d'iceux. – P., 1573. 59. Vogué E.-M.-M.de., vicomte. Mazeppa : la légende et l'histoire // Revue de deux monde, 1881 (1884 – réédition). – P. 320-351. 60. Vogué E.-M.-M.de., vicomte. Trois drames de l'histoire de Russie : le fils de Pierre le Grand; Mazeppa; un changement de regne. – P., 1911. 61. Voltaire. Histoire de Charles XII. Extraits. – P., s.a. 62. Voltaire. Histoire de Charles XII roi de Suède / Présentation de l'auteur par J.Charpentier. – P., 1939.

Надійшла до редколегії 27.01.10

АКЦІЯ "ВІСЛА" В СУЧАСНІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Авторка на основі нововиявлених історичних джерел розкриває основні аспекти "Акції "Вісла" в сучасній зарубіжній історіографії.

Based on new historical sources the author has studied the main aspects of "Action "Vistula" in modern foreign historiography.

Історія багата питаннями, які через свій драматизм не лише викликають неоднозначну оцінку та жваву наукову полеміку, але й часто стимулюють загострення політичних, національних та соціальних суперечностей. Традиційно в історіографії ці питання називають "важкими".

До важких питань українсько-польських взаємин періоду Другої світової війни дослідники України і Польщі відносять питання повоєнних виселень та депортацій. Одним із проявів цього факту є Акція "Вісла" [1].

"Велика операція проти УПА та решти українського населення Польщі (бл. 150 тис. осіб) була підготовлена ще у 1946 р. За зразок було взято сталінську практику "розв'язання національних проблем"... Метою акції було передовсім виселення українського населення, а лише пізніше – знищення українського партизанського руху. Виселення відбувалося із великою брутальністю, супроводжувалося численними вбивствами і ув'язненнями у таборі Явожно. Виселених скеровували на західні та північні землі, прагнучи (без сумніву, свідомо) до розривання парафіяльних, сусідських та навіть родинних зв'язків. Принагідно були ліквідовані всі форми українського національного життя, які ще існували. Важко заперечувати висновок, що прихованою метою цього розселення була ліквідація української громади в Польщі засобами вимушеної колонізації *modo sovietico*" [9]. Ці слова, почерпнуті із статті польського історика Тадеуша Анджей Ольшанського, автора виданої у 1990-тих "Історії України ХХ ст.", дуже влучно характеризують військову операцію, яку під криптонімом Акція "Вісла" здійснено у квітні – липні 1947.

Тадеуш Ольшанський вивчав причини кількасотрічного українсько-польського "недобросусідства" і вважає, що початок конфлікту поклали події, які почалися у половині ХІV ст., коли відбувся розвал Галицько-Волинської держави. Автор намагається довести, що у першій половині ХХ ст. призвело воно до свого роду українсько-польської "війни тридцятирічної", яка завершилась саме у 1947 році. А коли у ході І світової війни перед українцями відкрився черговий шанс на політичне відродження, то оказалось, що ворогом відновлення української державності в етнографічних межах стала не тільки постімперська Росія (як "біла" так і "червона"), але і Польща. Автор вважає, що сталося це тому, що наслідком півтисячолітньої відсутності українсько-польської державної межі стало свого роду сім'яське зростання – землями, які на думку українських політиків мали б стати суверенною територією України [3, 9].

Т.Ольшанський виголошує, що ІІ світова війна показала, що записаний у статтях Ризького договору успіх польської боротьби за східний кордон був скороминущий. До речі, пише він, що принесена на червоноармійських багнетах нова, "народна" влада Польщі – Польський комітет національного визволення (ПКВН), мусив задовільнитися польсько-радянським кордоном накресленим у липні 1944 року на основі так званої лінії Керзона. Все ж таки на захід від цього кордону залишилася не мала територія, на якій проживало біля 700 тис. українських автохтонів – від Лемківщини на півдні, через перемисько-ярославське Надсяння і Холмщину, до Підляшшя на півночі, яка загальною зветься "Закерзоння" [4, 9].

Т.Ольшанський аналізує політику нової, "народної" Польщі над довоєнною, доводить те, що польські комуністи проголосили планований однонаціональний характер "санаційної" Польщі, де національні меншості складали третину населення. Автор дає припущення, що це співпадало з інтересами Сталіна, який побоювався, що західні союзники із якими мав узгоджувати майбутню карту Європи, можуть не годитися на кордон по "лінії Керзона". Тому що проти нього, за думкою автора, голосно протестував екзильний польський уряд, визнаний тоді США і Великобританією, як єдиний легальний представник інтересів Польщі. Тому вже у вересні 1944 р. ПКВН підписав із урядами Української, Білоруської та Литовської РСР договори про обмін населенням, який мав цей свіжо накреслений політичний кордон перетворити у етнографічний, який у первісному варіанті переселення мало завершитися вже 1 лютого 1945 року, ще перед початком конференції у Ялті. Поляки із Галичини, Волині й Полісся мали переселитися до Польщі, а українці із Закерзоння до УРСР. Т.Ольшанський наводить статистику українсько-польського переселення: поміж жовтнем 1944 та серпнем 1946 року із Польщі виселено 482 тисячі українців, в тому самому часі із УРСР до Польщі переселено 788 тис. осіб [1, 9].

За думкою автора переселення із Закерзоння було у переважній мірі насильством, адже лише протягом кількох перших місяців цієї акції, баламутно названої "репатріацією", її польські виконавці більш-менш дотримувалися принципу добровільності і вже влітку 1945 року, на вимогу радянської сторони, почали систематичне виселення силами трьох військових дивізій.

Польський науковець Анжей Леон Сова продовжив нарис стосунків двох народів в період виселених акцій. Він детально прослідковує причини депортації українського населення, перебіг виселених акцій 1944-1946 рр., а також акцію "Вісла" (1947 р.) [15].

Згідно із обрахунками переселеських комісій, осінню 1946 на південно-східній території Польщі мало залишитися біля 20 тисяч українців. Але й це символічне число, за думкою автора, не давало спокою польським військовикам і вже у листопаді 1946 року, в документі керованих до партійного керівництва та уряду з'явилися сугестії, щоб вирішити питання шляхом примусового переселення на так звані Возз'єднані території, тобто на землі, які до 1939 року належали Німеччині.

Автор аналізує філософію, якою керувалися ініціатори Акції "Вісла", цитує звіт заступника Голови Генерального штабу Польського війська генерала С. Моссора, який у лютому 1947 р. писав міністрів національної оборони та голові Державного комітету безпеки, що українці, які уникнули виселення створюють "небезпеку ірреденти у майбутньому". Оскільки не було вже можливості відправити їх до СРСР, "здається необхідним, щоб навесну провести енергійну акцію переселення цих людей поодинокими родинами в розпорощенні про Возз'єднаних територіях, де швидко асимілюються".

А.Сова визнає, що такого роду операція вимагала ще згоди політичного керівництва, тому на проведеному 27 березня 1947 року засіданні Державної комісії

безпеки було вирішено, що питання буде представлено на розгляд ЦК Польської Робітничої Партії (ПРП) [15].

Автор звертає увагу на те, що досі точно не встановлено, чи був це справді збіг обставин, чи свідомо провокація комуністичних органів безпеки, але день пізніше, 28 березня, у сутичці, мабуть із підрозділом УПА, загинув віцеміністр національної оборони генерал Кароль Свєрчевський. На думку автора, його смерть стала офіційною причиною прийняття комуністичною владою Польщі рішення про виселення українців: "У рамках репресивної акції супроти українського населення, – читаємо у протоколі із засідання Політичного бюро ЦК ПРП, яке відбулося зараз після вістки про смерть генерала, – вирішено: 1. Швидкими темпами переселити українців та змішані родини на возз'єднані терени (передусім у півн. Прусію), без творення компактних груп і не ближче 100 км. від кордону" [15].

А.Сова звертає увагу на те, що згодом переселення стали також виправдувати твердженням, що був це засіб необхідний для ліквідації діючих на Надсянні і у південній Холмщині сил УПА. Особливим моментом, який для польських досліджень даної теми є винятковим, стало те, що автор не замовчує злочинів Армії Крайової та Війська Польського, інших польських урядових і неурядових організацій проти цивільного українського населення під час переселень. В праці подано цифри українських втрат від польського терору. Недоліком даного дослідження є досить невдала спроба пояснити прагнення всього польського суспільства позбутись "української проблеми" через антипольську діяльність УПА [15].

Один із найвідоміших українських інтелектуалів в еміграції Іван Лисяк – Рудницький дотримувався тієї думки, що "польський політичний провід напевне причинився до спровокування катастрофи своїм нехтуванням прав українського народу до вільного життя, на його споконвічній етнічній території та своєю твердолобою поставою в питанні щодо державної приналежності Галицько-Волинських земель". Але в даному випадку йдеться про відповідальність української сторони. Є підстави думати, що з українського боку мали місце не локальні, стихійні ексцеси, але що проводилася свідомо кампанія "очищення терену" від польського населення" [6].

При знайомстві з працями польських дослідників, серед яких чимало безпосередніх учасників тих подій, насамперед, на території Волині і Східної Галичини Є. і В.Семашки [14], А.Перетятковича [10], Ч. Піотровського [11], Ю.Туровського [16], Є.Вегерського [2], В.Філяра [17], В.Романовського [13], кидається в очі тенденційність більшості з них у підході до висвітлення українсько – польської боротьби. Вона полягає в прагненні звинуватити в її розв'язанні лише ОУН-УПА, і, навпаки, замовчати, або применшити провину польської сторони у боротьбі за державну приналежність Галицько-Волинського регіону. Неправильним, на думку деяких з них, є погляд на те, що депортація українців в 1947 р. стала помстою за вбивства поляків 1943 – 1944 рр. на Волині та в Східній Галичині.

Таким чином, наприклад, вважає Р.Дрозд, що ще й досі польському суспільству нав'язуються погляди про провину самих українців і цим морально виправдовується примусове переселення цивільної людності, проведене в рамках операції "Вісла" із застосуванням незгідного з міжнародним правом принципу колективної відповідальності [5].

Р.Дрозд не тільки описує виселенську акцію, а також аналізує, що могло спричинити цей процес: "Не секрет, що у свідомості поляків сьогодні побутує погляд, що акція "Вісла" це покарання за кривди, завдані українцями польському населенню на Волині. Однак це є циніч-

ною спробою перекласти вину за акцію "Вісла" на самих українців і тим самим виправдати депортації українських сімей 1947 р." [5].

Автор намагається довести, що така думка породжує багато застережень. Конфлікт на Волині точився у 1942-1944 рр. між місцевим населенням, між Армією Крайовою і УПА. Це була боротьба за державну приналежність регіону. Не можуть за неї нести відповідальність українці, що населяли терени південно-східної Польщі, які з тими подіями не мали нічого спільного. Адже не можна обвинувачувати і карати цілий народ, оскільки тоді стаємо на стороні злочинних сталінських переселень, від яких страждала і польська людність [5].

Характеризуючи акцію "Вісла", Р.Дрозд стверджує, що її провела комуністична влада, яка керувалася прагненням помсти українцям за криваві події на Волині 1943 р., або мотивами необхідності боротьби з УПА. Автор вважає, що йшлося, зокрема, про здобуття симпатії ширших верств поляків і залучення більшої для себе підтримки, оскільки абсолютна більшість тогочасного польського суспільства вороже ставилася до українців і намагалася за будь-яку ціну позбутися їх шляхом поглинання, або виселення [5].

Вагомим доробком у вивченні даної теми є праці відомого українського дослідника з Польщі Євгена Місילה. У Польщі вийшли дві збірки архівних документів, яким передують змістовні й великі за обсягом авторські передмови. На основі поданих документів автор руйнує десятилітніми насаджуваний комуністичною пропагандою стереотип "добровільної репатріації" [7].

Як вважає Є. Місילו, в останній фазі депортація набрала форми класичної етнічної чистки, що супроводжувалась спаленням сіл, нищенням цивільної людності й масовими езекуціями мешканців, провадженими Військом Польським. Особливу увагу автор звернув на питання: "Де закінчувався захист Українською Повстанською Армією цивільного населення Закерзоння перед виселенням й наскільки ним виправдовувались збройні акції проти цивільного польського населення, військ та адміністрації? І чи не переростав цей захист у примушування українців залишитись на польських теренах?" [7].

Підсумовуючи наслідки акції "Вісла" Є.Місילו так описує події: "Видається, що у 1947 р. УПА уже не становила реальної воєнної загрози для Польської держави. Командуючий діючої в Бескидах 8-ї піхотної дивізії у лютому 1947 р. писав до міністра національної оборони М.Ролі-Жомерського: "В регіоні панує відносний спокій". Сполучення, яке в першій половині 1946 р. не могло відбуватися без спеціальної військової охорони, тепер відбувається нормально, без побоювання на можливі напади бандитів. Регіон опанований військом і органами безпеки, а бандитські групи, що появляються в південній і південно-східній прикордонній смузі, переслідуються нашими підрозділами і знищуються" [7].

Щодо жертв польського та українського населення Є.Місילו наводить статистику по Галичині та Закерзонню: "Зведені втрати, завдані УПА польській стороні у 1945-1947 р. згідно з даними військових, становили 2199 вбитих, серед них 997 солдатів, 603 функціонери управління безпеки, громадянської міліції і добровільного резерву громадянської міліції та 599 цивільних. У свою чергу, з українського боку за цей період загинуло від польських рук близько 5,5 тисяч осіб у переважній більшості цивільних" [7].

Польський історик В. Мокрий основну увагу зосередив на військових аспектах проведення акції "Вісла": "16 квітня 1947 року, за підписами міністрів публічної безпеки та національної оборони, з'явився "Проект організації спеціальної акції "Схід", у якому як завдання було

поставлено розв'язання остаточного українського питання у Польщі". Згодом акція отримала криптонім "Вісла", а для її практичної реалізації створено Операційну групу "Вісла", в силі 17,5 тис. солдатів. Її командувачем став відомий вже нам ініціатор акції – ген. С. Москор" [8].

Автор докладно описує насильницький характер проведення Акції "Вісла", яка почалася 28 квітня 1947 року. "Військо вночі окружало села, щоб запобігти втечі мешканців, які вранці отримували наказ протягом двох годин бути готовими до виїзду – із підводами та завантаженим майном". Автор звертає увагу на те, що на першому етапі, який охопив територію довкола Сянока і Перемишля, де УПА та ОУН справді мали свої розвинуті структури, виселення мало характер брутальної пацифікації, яку супроводжували підпали будинків, знущання над родинами членів підпілля та масові арештування. Автор наводить спогади виселенців, які потрапляли до збірних пунктів, де відбувалася вступна селекція, після якої виселенці потрапляли на виділені залізничні станції, на яких формувалися транспорти у місті нового поселення [8].

Офіційно Акція "Вісла" тривала три місяці, до 28 липня 1947 р. В.Мокрий наводить статистику виселених українців та членів змішаних родин, яких розпорошували на Возз'єднаних територіях.

Окрім подій переселення, автор описує Центральний табір праці у місті Явожно, який було адаптовано до нових потреб філією Аушвіцу, де за колючими дротами спеціального підбору для українців, який проіснував до січня 1949 року, опинилося 3,9 тисяч осіб, в тому числі 700 жінок і дітей та майже 30 священиків. Внаслідок жорстоких умов проживання та фізичних знущань загинуло не менше 160 осіб, похоронених у безіменних могилах [8].

Якщо спробувати підсумувати позицію польських істориків обох груп до найбільш дискусійних проблем, то вона виглядає загалом наступним чином. Причини здійснення польською владою примусової переселенської акції "Вісла" у 1947 р., на їх думку, слід пов'язувати з усією попередньою діяльністю ОУН-УПА, як на території Західної України, так і у так званому "Закерзонні" (Лемківщина, Надсяння, Холмщина, Підляшся).

Щодо "Закерзонського краю", то тут вони всі розмірковують таким чином. Український підпільний рух мусив бути знищеним, оскільки жодна країна не допустила б існування на своїй території будь-якого підпілля. Деякі щоправда схильні вважати, що для цього не обов'язково було виселяти цивільне населення (150 тис. лемків). Воно могло бути зосереджене в поселеннях – таборах, котрі б ретельно охоронялися військами, а після заве-

ршення боїв людям треба було дозволити повернутися на свої місця проживання.

Останню групу праць польської історіографії, яку слід згадати, становлять збірники документів, що були видані у післявоєнний період еміграційними дослідницькими установами, зокрема, Інститутом історії ім. ген. Сікорського та Центром дослідження польського підпілля у Лондоні [12]. Вони містять чимало інформації стосовно діяльності АК на землях спільного проживання українців і поляків.

Таким чином, як бачимо, незважаючи на вагомий внесок зарубіжної історіографії в наукову розробку вище зазначеної теми, вона потребує подальших досліджень з використанням додаткового документального матеріалу, нових методологічних підходів, нетрадиційної постановки і розгляду проблем боротьби польського військово-політичного підпілля в Західній Україні в роки Другої світової війни і викликаного цим українсько-польського збройного протистояння [4].

1. Акція "Вісла" у контексті українсько-польських відносин XX століття. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 50-літтю проведення Акції "Вісла" (19 квітня 1997 р.) – Івано-Франківськ: Івано-Франківська обласна друкарня, 1999. – 84 с. 2. Wegierski J. W lwowskiej Armii Krajowej / [Wegierski Język]. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1999. – 316 s. 3. Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції "Вісла"). Матеріали міжнародної наукової конференції. Львів, 14-17 травня 1997 року. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. – 132 с. 4. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, Т.2. 1946-1947 рр. – Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян "Місіонер", 1998. – 540 с. 231. 5. Drozd R. Droga na zachod. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i polnocnych Polski w ramach akcji "Wisła" / [Drozd Roman]. – Warszawa: Tyrsa, 1997. – 190 s. 6. Лісяк – Рудницький І. Історичні есе / [Лісяк – Рудницький Іван]. – Київ, 1994. – Кн.2. 7. Misilo E. Akcja "Wisła". Dokumenty / [Misilo Eugeniusz]. – Warszawa: Tyrsa, 1993. – 524 s. 8. Mokry W. Nie wojskowy lecz polityczny cel wysiedlenczej akcji "Wisła" w 1947 r. // Problemy ukrainców w Polsce po wysiedlenczej akcji "Wisła" 1947 roku. Pod red. W. Mokrego. – Kraków: "Szwajpolt Fiol", 1997. – S. 13-22. 9. Olszanski T. Historia Ukrainy XX w. / [Olszanski Tadeusz]. – Warszawa: SZZAK, 1993. – S. 155-156. 10. Peretiatkowicz A. Polska samoobrona w okolicach Lucka / [Peretiatkowicz Adam]. – Katowice: Ośrodek badań społeczno – kulturowych Towarzystwa Zachęty Kultury, 1995. – 252 s. 11. Piotrowski Cz. Przez Wołyn i Polesie na Podlasie / [Piotrowski Czesław]. – Warszawa: SZZAK, 1998. – 264 s. 12. Polskie Siło Zbrojne w drugiej wojnie światowej. T. 3. Armia Krajowa. – Londyn: Instytut Historyczny im. Gen. Sikorskiego, 1950. – 927 s. 13. Romanowski W. ZWZ – АК na Wołyniu 1939-1944 / [Romanowski Wincenty]. – Lublin: Wydawnictwo KUL, 1993. – 407 s. 14. Simaszko W., Simaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludność polską Wołynia 1939-1945 / [Simaszko Władysław, Simaszko Ewa]. – T.1-2. – Warszawa: Wydawnictwo von borowiecky, 2000. – 1440 s. 15. Sowa A. Stosunki polsko – ukraińskie. 1939-1947. Zarys problematyki / [Sowa Angej]. – Kraków, 1998. – 342 s. 16. Turowski J. Pozoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK / [Turowski Józef]. – Warszawa. – Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990. – 599 s. 17. Filar W. "Burza" na Wołyniu / [Filar Władysław]. – Warszawa: Oficyna wydawnicza Rytm, 1997. – 288 s.

Надійшла до редколегії 27.01.10

I. Моргунова, асп.

УЧАСТЬ Н. ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО В ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОМУ ГУРТКУ ПРИ УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА

Розглянуто діяльність Н. Полонської-Василенко в історико-етнографічному гуртку. Проаналізовано вплив М. Довнара-Запольського на формування Наталії Дмитрівни як історика Росії.

Work of N. Polonska-Vasilenko at the history-ethnographic group was studied. Influence of M. Dovnar-Zapolskiy at the Natalia's formation as a historian of Russia was analyzed.

Ім'я Н. Полонської-Василенко (1884-1973) досить відоме в історичній науці. Але деякі важливі моменти її життя і досі залишаються не достатньо висвітленими і дослідженими. До таких належить участь Н. Полонської-Василенко в історико-етнографічному гуртку. Такі вчені як І. Верба [1], В. Ульяновський [19], Д. Карпуть [4] лише частково вивчали її діяльність в зазначеному осередку.

Завдання нашої статті полягає у висвітленні початкової наукової діяльності жінки під керівництвом М. В. Довнара-Запольського та її участі в науковому гуртку створеному останнім при університеті Св. Володимира.

Навчаючись на ВЖК (1907-1911) Наталія Дмитрівна знайомиться з професором Митрофаном Вікторовичем Довнар-Запольським (1867-1934 рр.), який стає її учителем та науковим наставником. Це був талановитий

© Моргунова І., 2010

педагог, який підготував ряд відомих вчених: П. Смирнова, Б. Курца, П. Клименка, В. Романовського, Е. Сташевського, М. Базилевича, М. Яницького, Д. Дорошенка та інших [20, оп. 81, спр. 20, арк. 1-7]. Проводячи лекції і семінари він залучав студентів і до іншої форми діяльності – це участь у науковому історико-етнографічному гуртку, який був заснований Митрофаном Вікторовичем у 1903 р. [2, оп. 342, спр. 193, арк. 1] і проіснував до 1917 року. На засіданнях гуртка, які з 1910 р. – по 1914 р. відбувались майже щотижня [2, оп. 465, спр. 1168, аркуші не нумеровані], студенти набували наукового досвіду, готували і зачитували власні реферати створені на базі архівних даних, дискутували, аналізували різні матеріали, вчилися критично мислити. Тематичні роботи членів гуртка, стосувались вивчення російської історії, а точніше, дослідженню господарств окремих територій Росії. Вчені вважають, що на основі гуртка виникла школа російських істориків, яка будучи спадкоємницею школи Антоновича, підняла на якісно-новий ступінь дослідження російської історії [6, с. 164]. Роботи гуртківців друкували: "Университетские известия", "Журнал Министерства Народного Просвещения", "Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии". Крім того, члени гуртка поряд з відомими в Російській імперії вченими брали участь у роботі над науково-популярним виданням "Русская история в очерках и статьях", що виходило за редакцією М. В. Довнар-Запольського.

Наталія Дмитрівна з 1909 р. була активним членом історико-етнографічного гуртка. Під керівництвом Митрофана Вікторовича Н. Полонська розпочала свою серйозну наукову діяльність. Її перше дослідження (1909 р.) будувалося на вивченні матеріалів вотчинного архіву кн. Куракиних і Чичеріних який тимчасово зберігався в Києві. Наталія Дмитрівна на основі документів відтворила становище та життя кріпосних селян Костромської губернії з 70-х р. XVIII ст. до 60-х р. XIX ст. [17]. Дослідниця на основі цифрових даних провела ґрунтовний аналіз складу населення, податкової системи, відносин між залежними людьми та управлінським апаратом. Вона дійшла висновку, що в цей час, серед селян виділяється заможний кулацький прошарок, що згодом став основою життя дореволюційного села. На думку Наталії Дмитрівни, подібні вотчинні архіви несуть цінну інформацію, завдяки якій можна реконструювати життя та становище населення певної території.

В 1910 р. в науковому збірнику "Русская история в очерках и статьях" виходять друком перші статті молодшої вченої: "Степняки" [16], "Происхождение и состав Русской Правды" [14], "Городское и сельское население" [12].

Влітку 1911 р. в Новгороді відбувся XV Археологічний з'їзд. На цей захід відправилась група учнів М. Довнар-Запольського, серед яких була і Наталія Дмитрівна. Для учасників з'їзду провели цікаву екскурсію, познайомили із старожитностями міста, які справили велике враження на гостей і як писала Н. Полонська: "Приїхавши сюди, відразу занурюєшся в глибоку давнину, відразу відчувається – все, що є цінного, цікавого в Новгороді, належить старовині, і новий час нічого не додає сюди..." [10, с. 2]. Оскільки в Новгороді знаходилось багато храмів, то екскурсанти відвідали найкращі, які вражали своєю красою і розкішшю: Спасо-Нередицьку церкву, Новгородський Кремль, Софіївський собор та Антонієвський і Юрієвський монастирі [9, с. 13-14; 21-22]. Як зазначала Наталія Дмитрівна: "Новгород – єдине місто, в якому збережено стільки пам'яток далекої старовини, достатньо сказати, що в місті та його околицях вціліло близько 10-ти храмів XI і XII ст., ще більша кількість тих, які датуються XIII, XIV ст." [10, с. 3].

Для представників гуртка відвідування Новгорода було дуже успішним, крім насиченої і цікавої екскурсії, вони познайомились з новими напрацюваннями російських вчених в історії, етнографії, археології. Крім того, учні Митрофана Вікторовича безпосередньо брали участь у науковому форумі і виголосили ряд доповідей: А. М. Гневушев "Дворцовая выть Новгородской земли", Б. Г. Курц "Иоган де Родес и его донесения о Московском государстве" та "Кильбургер и его сочинение о русской торговле во второй половине XVII в.", Є. Д. Сташевський "Пятна 142 г. и торговопромышленные центры Московского государства", Н. Д. Полонська "Черты быта крепостных крестьян по данным вотчинного архива князей Куракиных и Чичереных" та "О древнейших старо-русских церквах" [9, с. 18-21].

Згодом, за результатами з'їзду було зазначено, що особливо привернули до себе увагу молоді київські науковці, що працюють під керівництвом професора М. В. Довнар-Запольського над розробкою нових архівних матеріалів з історії економічного побуту Московської Русі. Серед їх виділяється жінка – Н. Д. Полонська, яка вивчає невідомі до цього часу документи [18, с. 1128]. Як зазначала Наталія Дмитрівна, тоді заговорили про нову школу "істориків-економістів" [10, с. 16].

Старанно працюючи в руслі російської історії Наталія Дмитрівна з кожним роком все більше розкривала свій талант науковця. Вчена, працюючи над дослідженням певного історичного періоду, велику увагу приділяла вивченню суспільного і домашнього побуту. Адже як зауважували деякі історики: "Домашний быт народа есть среда, в которой лежат зародыши и зачатки его развития и всевозможных явлений его жизни общественной и политической..." [5, с. 4]. Свою наступну студію вона присвятила саме цій тематиці [9, с. 637-699]. Вчена, на прикладі великих центрів: Москви, Пскова, Новгорода, змалювала побут та соціальний устрій міст Московської Русі XVII ст. Н. Полонська детально зупинилась на описі різного роду будівель: будинків простих міщан та бояр, палацях родовой знаті, церквах, храмах. Скрупульозного розгляду зазнав чоловічий і жіночий одяг. Значну увагу історик приділила дослідженню сімейного устрою та ролі жінки в сім'ї. Яскравими барвами змальовано побут московських володарів та знаті. Висвітлено релігійний світогляд та дотримання традицій населенням. Відображено проведення свят, відпочинку та захоплення різних прошарків населення. Реконструювавши та розглянувши суспільний та домашній побут міського населення XVII ст. вона зазначила: "Вдивляючись в життя руських людей різних станів, можна відмітити характерну рису – одноманітність, так би мовити її однотонність у всьому укладі, у всіх про- явах. Візьмемо життя селянина, купця, боярина чи навіть царя, ми бачимо, що всі вони жили одним життям, одними віруваннями, забобонами; побут відрізнявся кількісно, а не якісно – одні жили в убогих будинках, їли щі, пили з дерев'яного ковша, ходили в грубому одязі, інші жили в багатих хоромах, їли десятки блюд, які подавались на срібних і золотих тарілках, носили вбрання з парчі і бархату, але по-суті, різниця була тільки в тому, що речі одним робились більш розкішніше, чим іншим. Якщо порівнювати розумовий світ боярина і простого селянина то вони мало чим відрізнялись. Яким би протилежним не здавався спосіб життя знатних і простих, багатих і бідних натура тих й інших була одна" [9, с. 697-698]. Для кращого і глибшого відтворення побуту міського населення Наталія Дмитрівна підбрала та додала малюнки до основного тексту, які дають змогу краще відобразити життя людей XVII ст.

Н. Полонська була однією з найкращих учениць М.В. Довнар-Запольського, на засіданнях історико-етнографічного гуртка вона брала активну участь, і звісно прислухалась до порад свого наукового керівника. Тому її перші друковані статті та реферати безперечно пов'язані з опрацюванням тематик, які особливо не розвивались в історичній науці того часу. Митрофан Вікторович був першим ученим, що радикально змінив підхід до роботи історика, поставивши наріжним каменем не опис подій і осіб, а історію народного господарства Росії. Головним об'єктом досліджень гуртківців стала економічна криза кінця XVI – початку XVII століття. Наукові пошуки базувались на широкому застосуванні історико-статистичних джерел – писцевих та переписних книг. Цей комплекс історичних джерел раніше не використовувався в наукових дослідженнях, лише в кінці XIX століття з появою соціально-економічного напрямку в російській історіографії ситуація змінюється. Саме тоді серед істориків з'являється переконання, що вивчення внутрішнього положення Московської держави мав базуватись на аналізі писцевих книг, інші джерела мають лише доповнювати їх матеріал [4, с. 115]. М.В. Довнар-Запольський вважав, що історико-статистичні джерела просто необхідно використовувати: "...мы теперь понимаем, что бюджетная роспись, налог на ревизскую душу и ведро водки, и прочее, лучше нам разъяснит положение России в эпоху Северной войны, чем победы Шереметьева и его блистательных сотоварищей" [3, с. 185].

За спогадами Н. Полонської-Василенко, Митрофан Вікторович належав до тих викладачів з якими молодь постійно бажала спілкуватись і переймати накопичений досвід свого вчителя. Крім офіційних засідань гуртка, щосуботи до будинку М. Довнар-Запольського приходили студенти для обговорення наукових проблем, найбільш здібних він залишав на вечір, в цей час до нього приходили професори [11, с. 184].

Поступово, наукова діяльність історико-етнографічного гуртка активізувалась на стільки, що привернув увагу Міністерства освіти і за сприяння останнього з 1913 року гурток почав видавати власний друкований орган "Сборник статей". Протягом 1913-1915 років вийшло вісім випусків "Сборника статей", молоді науковці дістали змогу друкувати свої статті. Варто зазначити, що бажаних було багато, тому деякі роботи переносились в наступні номери, а декому доводилось відмовляти.

Щоб відзначити десять років успішної діяльності історико-етнографічного гуртка його учасники, вирішили видати особливий збірник статей і присвятили його М.В. Довнар-Запольському [21]. Всі роботи збірника в основному стосувались дослідженню народного господарства Росії. Саме такі роботи, побудовані на опрацьованих архівних матеріалах, на думку Митрофана Вікторовича, давали змогу краще реконструювати і відобразити історичні події.

Н. Полонська також брала участь у підготовці випуску ювілейного видання і підготувала цікаву статтю [15, с. 167-179]. Її робота ґрунтувалась на вивченні цікавого документу Двірцевого архіву, який містив ряд даних про організацію шинкарської справи в XVII ст. Наталія Дмитрівна детально розглянувши звіт воеводи по організації діяльності шинкарської справи, зазначила: "Цей документ відрізняється точністю. Тут вказується не тільки кількість звареного пива і вина за кожен місяць, але точно визначається кількість спалених дров, оплата за працю пивоварам, водовозам, винокурам; вказується ціна виробництва кожного відра і ціна його при продажі. Таким чином, хоч звіт охоплює тільки один рік і стосується одного шинку, все ж таки може частково заповни-

ти пробіл, який існує в нашій історичній літературі по даному питанню" [15, с. 167]. Опрацювавши відповідний матеріал, вчена на основі цифр склала таблиці по виробництву вина, пива та меду. Вона детально розписала інгредієнти, їх ціну, затрати на виробництво, собівартість звареного продукту, його кінцеву ціну та чистий дохід. Молода дослідниця простежила тенденцію, що вартість продуктів, постійно коливалась (залежно від місяця року), прибуток шинку залежав навіть від того якими мірками продавалось вино та пиво. Історик звернула увагу на те, що споживання вина і пива населенням в літні місяці збільшувалось в декілька разів. Н. Полонська припустила, що це пов'язано із зниженням ціни в даний період на ці продукти, оскільки управління шинками намагались розпродати всю кількість заготовленого вина в липні-серпні. Така політика управляючих пояснюється тим, що кожного року вони отримували від князя "оклад" – розрахунок скільки потрібно зібрати за рік прибутку, і на скільки більше порівняно з минулим. У вересні шинкарі мали звітуватись. Проаналізувавши даний матеріал Наталія Дмитрівна дійшла висновку, що шинкарська справа приносила державі значні доходи: "Виноробство – 111%, медоваріння – 120%, пивоваріння – 207 %" [15, с. 177].

Продовжуючи працювати над історією народного господарства Росії Наталія Дмитрівна простежила діяльність "Вольного экономического общества (Садоводчество и виноделие в Тавриде в конце XVIII ст.)" [8, с. 81-98]. В своїй статті вчена зазначила, що для вісімнадцятого століття в Росії, характерним явищем є пробудження інтересу до господарської діяльності. Н. Полонська аргументує такі зрушення тим, що життєві потреби поміщиків постійного зростали, а грошові доходи які давали їх господарства залишались сталими, або взагалі щорічно зменшувались. А тим часом поміщики хотіли жити все багатше, одягатись і харчуватись краще, жити в оточенні розкішних предметів, тому зі зміною вимог до життя, спостерігається пробудження інтересу до економічної літератури, особливо до тієї, де детально обговорюються питання про можливість збільшення доходів і розвитку продуктивності маєтків. У середині XVIII ст. російські економісти та агрономи створили "Вільне економічне товариство" в Таврії, його метою було поширювати інформацію про нові рослини: тютюн, кунжут, бавовну. Друкувати інструкції як правильно вирощувати і обробляти виноград. Ознайомлювати з новими досягненнями у галузі сільського господарства. Товариство високо оцінило діяльність Потьомкіна в Таврії [8, с. 88]. Запрошуючи іноземних спеціалістів, виписуючи насіння з Греції, заохочуючи господарів маєтків садити більше дерев та виноградарників, він намагався підняти садівництво і виноробство на якісно-новий рівень.

Початок першої світової війни, особливо не позначивсь на роботі історико-етнографічного гуртка, але вже восени 1915 року Університет Св. Володимира евакуювали до Саратова. Туди ж переніс свою діяльність науковий осередок М.В. Довнар-Запольського. Згодом, деякі учні вченого зазначали, що там науково-дослідницька діяльність гуртка зазнала застою. Протягом осіннього семестру 1916 року було проведено лише чотири засідання [4, с. 74]. Восени 1916 року Університет Св. Володимира запрацював у Києві, а разом із ним історико-етнографічний гурток. Війна негативно позначилась на діяльності гуртка, адже асигнування які робило Міністерство освіти на видавництво "Сборника статей" не вистачало, а згодом їх припинили виплачувати зовсім. Митрофан Вікторович неодноразово звертався до Міністерства освіти, щоб вирішити питання фінансування, але його спроби не увінчалися успіхом.

Видавнича діяльність його наукового осередку припинилась. Хоча в учасників назбиралось чимало наукових досліджень, взяти б хоча матеріали які гуртківці підготували до вшанування тисячоліття з дня смерті Володимира Святого – 1915 року. Готувався цілий збірник для публікації статей присвячений цій тематиці: "освіщаючих епоху прийняття християнства" [7, с. 205]. Н. Полонська також підготувала відповідну працю до друку: "К вопросу о христианстве на Руси до Владимира" [13, с. 34-80], але надрукувати цю роботу дослідниці вдалось значно пізніше, оскільки через брак коштів запланований збірник так і не вийшов. Більшість подальших робіт гуртківців так і залишились не надрукованими.

З початком революційних подій діяльність історико-етнографічного гуртка значно занепадає. Негативно відбилися на ньому і особисті неприємності М. В. Довнар-Запольського 1917 року. В кінці 1919 року вчений покидає Київ і його гурток фактично припиняє свою діяльність, а його окремі учні продовжили свої дослідження в тому ж напрямку, але використовуючи дещо іншу методологію, серед їх опинилась і Н. Полонська.

Підсумовуючи вище викладене вважаємо за необхідне зазначити, що з 1909 р. Наталія Дмитрівна розпочала свою активну наукову діяльність під керівництвом Митрофана Вікторовича Довнар-Запольського. Як член історико-етнографічного гуртка, вона навчилась розшукувати та опрацьовувати архівні матеріали, виголюшувати написані реферати, підготовлювати матеріали до друку, аналізувати роботи своїх колег, дискутувати, критично мислити. Потрібно відмітити головне – що працюючи з М.В. Довнар-Запольським Н. Полонська розвивалась в руслі російської історії. Підтвердженням цього безперечного факту є її перші наукові роботи, які розглянуті та проаналізовані в статті.

1. Верба І.В. Життя і творчість Н. Полонської-Василенко (1884-1973). / І.В. Верба. – Ніжин: Аспект-поліграф, 2008. 2. ДА м. Києва, ф. 16.
3. Довнар-Запольский М. В. Исторический процесс русского народа в русской историографии / М. В. Довнар-Запольский // Русская мысль. – 1902. – Книга III. 4. Карпусь Д.О. Діяльність Київської історико-економічної школи М. В. Довнар-Запольського (1901-1919): дис. канд. істор. наук: 07.00.06. / Карпусь Дмитро Олександрович. – К., 2008.
5. Костомаров Н.И. Очерк домашней жизни великорусского народа / Н.И. Костомаров. – 1858. 6. Михальченко С.И. М.В. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель. / С.И. Михальченко // Вопросы истории. – 1993. – № 6. – С. 164. 7. Оглоблин О. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського / О. Оглоблин // Записки Історико-археологічного інституту. – 1934. – № 1. 8. Одно из культурных начинаний Вольного-Экономического общества (Садоводство и виноделие в Тавриде в конце XVIII ст.) / Н. Д. Полонская // Изв. Таврич. арх. комиссии – Симферополь, 1914. – Т. 54. 9. Отчет о деятельности Историко-Этнографического Кружка при Университете Св. Владимира за 1911/1912 учебный год // Университетские Известия. – 1914. – № 10. 10. Полонская Н.Д. Великий Новгород и ХУ археологический съезд / Н. Д. Полонская – К., 1912. 11. Полонская-Василенко Н. Даунар-Запольский. Заемки до біографії / Н. Полонская-Василенко // 3 гісторій на ви. Артыкулы дакументы успамыны. – Мінск, 1994. – Вып. 3. 12. Полонская Н.Д. Городское и сельское население / Н. Д. Полонская // Русская история в очерках и статьях. – 1910. – Ч. I. 13. Полонская Н.Д. К вопросу о христианстве на Руси до Владимира / Н. Д. Полонская // Журнал народного просвещения. – 1917. – Ч. LXXI. 14. Полонская Н.Д. Происхождение и состав Русской правды / Н. Д. Полонская // Русская история в очерках и статьях. – 1910. – Ч. I. 15. Полонская Н.Д. Страница из истории кабацкого дела XVII века / Н.Д. Полонская // Юбилейный сборник историко-этнографического кружка при университете св. Владимира. – К., 1914. 16. Полонская Н.Д. Степняки / Н. Д. Полонская // Русская история в очерках и статьях. – 1910. – Ч. I. 17. Полонская Н.Д. Черты быта крепостных крестьян по данным вотчинного архива кн. Куракиных и г. Чичеринных. / Н. Д. Полонская. – М., 1910. 18. Рудаков В. Е. Пятнадцатый археологический съезд в Новгороде / В. Е. Рудаков // Исторический вестник. – СПб., 1911. – № 9. 19. Ульяновский В. И. Наталія Полонська-Василенко-Моргун: сторінками життя / Василь Ульяновський // Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х т. – К: Либідь, 1995. – Т. 1. 20. ЦДІА України у м. Києві, ф. 707, оп. 81, спр. 20, арк. 1-7. 21. Юбилейный сборник историко-этнографического кружка при университете св. Владимира. – К., 1914.

Надійшла до редколегії 27.01.10

О. Пагіря, асп.

ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ УПА-"ЗАХІД" ТА 1-ОЮ УГОРСЬКОЮ АРМІЄЮ НА ТЕРИТОРІЇ ГАЛИЧИНИ У БЕРЕЗНІ-СЕРПНІ 1944 РОКУ

В статті досліджено питання військової конфронтації між УПА та 1-ою армією на території Галичини у березні-серпні 1944 р. Простежується вплив фактору збройного протистояння на відносини між двома арміями на завершальному етапі Другої світової війни. Встановлено, що бої УПА проти угорської армії стали одним із напрямків боротьби українських повстанців проти окупаційних військ на території України.

In article author investigates the problem of military confrontation between Ukrainian Insurgent Army (UPA) and the 1st Hungarian army on the territory of Galychyna in March-August 1944. Traced the influence of factor of armed confrontation on the relationships between two armies on the conclusive stage of the Second World War. Ascertained that combats of UPA against the Hungarian army were one of the direction of fighting of Ukrainian insurgents against all occupational troops on the territory of Ukraine.

Бойова активність Української повстанської армії (УПА) у роки Другої світової війни не достатньо вивчена у вітчизняній історіографії. Якщо антипольський, антирадянський та антинімецький напрямки боротьби українських повстанців в достатній мірі вже висвітлені в науковій літературі, то бої УПА на антиугорському фронті досліджені не достатньо. Частіше за все дослідники розглядають дану проблему в контексті антинімецької збройної боротьби українського націоналістичного підпілля в роки Другої світової війни. Однак більш глибокий аналіз відносин між УПА та угорською армією на території України у 1943-1944 рр. дає підстави виокремити даний аспект проблеми в окремий, цілком самостійний блок питань.

Відносини між УПА та угорською армією у зазначений період часто змінювались під впливом подій Другої світової війни. Застосовуючи тактику двофронтової боротьби, яка передбачала концентрацію зусиль українського визвольного руху на боротьбі проти двох тоталітарних систем – нацистської Німеччини та більшовиць-

кого СРСР, провід Організації українських націоналістів (ОУН) та командування УПА у другій половині 1943 – на початку 1944 рр. провели на території Волині та південного Полісся серію переговорів з командуванням угорських окупаційних військ, а згодом і угорським генеральним штабом у Будапешті, щодо припинення стану боротьби, досягнення нейтралітету і ненападу у відносинах між двома сторонами, співпраці на антибільшовицькій основі. Характер досягнутих домовленостей мав також яскраво виражену антинімецьку складову [14, с. 86-115]. Однак поряд із випадками переговорів та співпраці у 1943-1944 рр. у відносинах між УПА та угорськими збройними силами часто була присутня конфліктна сторона. Її існування пояснювалось неможливістю досягнення реалізації таємної усної угоди між відділами УПА та підрозділами угорських окупаційних військ на практиці. Обидві сторони виявились не до кінця послідовними і наполегливими у досягненні стану нейтралітету і ненападу. Вирішальним фактором, який впливав на відносини між українським націоналістичним підпіллям та

угорськими військами у Західній Україні, було німецьке командування, яке часто залучало угорських гонведів до проведення антиповстанських і пацифікаційних операцій, реквізиції продовольства та фуражу в українських селах, що викликало зворотну реакцію з боку відділів УПА. В даному дослідженні автор зробив спробу, спираючись на доступну джерельну базу, систематизувати інформацію про бої між УПА та угорськими військами на території Галичини у березні-серпні 1944 р. і простежити яким чином фактор протистояння впливав на подальші відносини між УПА та угорською армією.

Після окупації німецькими військами території Угорщини 18-19 березня 1944 р. на німецько-радянський фронт під тиском Берліна була відправлена 1-а угорська армія загальною чисельністю до 245 тис. чол. на чолі з генерал-полковником Геізю Лакатошем. Основні її частини (6-ий, 7-ий, 11-ий угорські корпуси та угорські частини 9-го німецького корпусу) були сконцентровані на території південної Галичини (Долинський, Калушський, Станіславівський, Надвірнянський, Товмачський райони Станіславської області), які разом з іншими німецькими військовими з'єднаннями входили до складу групи армій "Північна Україна". Угорські війська прикривали двохсоткілометрову в ширину лінію німецько-радянського фронту між 1-ю та 8-ю німецькими арміями від Карпат до Дністра у глибину. На цій території угорські війська розпочали активно розбудовувати систему оборонних укріплень навколо великих міст, вздовж великих річок і шосейних доріг в передгір'ї Карпат, готуючись до відбиття чергового радянського наступу [23, р.458-459].

У квітні-травні 1944 р. через ситуацію, що склалася внаслідок німецької окупації Угорщини та встановлення пильного контролю над угорськими частинами з боку командування вермахту, поглиблення співпраці між штабами армій на оперативно-тактичному і стратегічному рівні, спостерігається загострення військово-політичних відносин між угорськими збройними силами та українським націоналістичним підпіллям на терені Галичини, що фактично призвело до ліквідації всіх попередніх домовленостей, досягнутих на Волині у другій половині 1943 р. між Головною Командою (ГК) УПА та угорським окупаційним командуванням щодо ненападу, нейтралітету та військової співпраці. Весною-влітку 1944 р. угорські війська неодноразово залучалися німецьким командуванням до проведення антиповстанських операцій та реквізиції продовольства в українського населення на території Прикарпаття.

Під час відступу мадярські частини часто самостійно проводили грабівницькі акції в українських селах. Як зазначалось у звіті з території Станіславщини за квітень 1944 р.: "відношення їх (угорців – О. П.) до населення брутальне, попросту дике, кожного чоловіка підозрюють, що має зв'язок з партизанами, це почали підозрівати аж в тих селах, де з'єдналися з німцями, бо як переходили через Чорний ліс, то були дуже лагідні та просили їдання". Водночас автор звіту відзначав зростання кількості пограбувань з боку угорських військових, посилення репресій проти членів підпільної мережі ОУН(б) та мирного населення [20, арк. 17]. Згідно з інформацією підпілля ОУН Тисьменницького району Станіславщини мадяри вдавались до реквізиції у населення продовольства та коней, а там де зустрічали опір з боку збройних структур українського націоналістичного підпілля, відступали. Так, у селі Вільшаниці 3 члени повітової боївки ОУН вигнали з села невелику групу мадяр із 15-ти чоловік, які так і не встигли пограбувати селян [5, арк. 49]. Інколи угорці вдавались до вкрай жорстоких акцій. 29 березня 1944 р. угорська частина, що вийшла

з Галича спалила с. Пукасівці й убила 18 селян за те, що тут пропало семеро угорських вояків [15, с. 193].

Така ганебна поведінка угорських військ в Галичині призвела до зростання кількості збройних сутичок із українськими повстанськими загонами, які виступили на захист мирного населення. Ще наприкінці березня – на початку квітня 1944 р. збільшується кількість випадків роззброєння відділами УПА та боївками ОУН невеликих груп мадярських гонведів із 7-го угорського окупаційного корпусу, що поспішно відступав перед наступом більшовиків, намагаючись уникати виконання німецьких наказів з прикриття німецько-радянського фронту. В середині березня 1944 р., за даними українського підпілля, невелика група повстанців у кількості 20 осіб роззброїла цілий угорський батальйон на Товмачині [11, с. 193]. 25 березня 1944 р. боївка ОУН(б) "Залізняка", що нараховувала 13 осіб, роззброїла в с. Фатівці на Коломийщині 24 угорських гонведів, а 27 березня – 30 мадяр у с. Жукове та 12 мадяр у с. Михалків того ж району. 28 березня 1944 р. боївка "Бурлая", що нараховувала 80 осіб, роззброїла в с. Хлібниці Снятинського району 4 угорців [4, арк. 10; 16, с. 39]. 26 березня 1944 р. чота "Коника" роззброїла між селами Старий та Новий Мізунь Долинського району 180 угорських гонведів, які переходили з Угорщини на німецько-радянський фронт [9, 240-241]. Наприкінці березня 1944 р. один з відділів УПА на теренах Коломийщини вдалим нападом провів роззброєння трьох угорських сотень [11, с. 28]. Як зазначав невідомий автор звіту про події на Станіславщині у березні 1944 р. "найбільше зброї можна здобути від мадярів" [5, арк. 50].

Наприкінці березня 1944 р. на шляху Станіславів – Калуш в засідку куреня "Скажені" під командуванням В. Андруска ("Різун") потрапили три вантажівки, наповненні німецькими та угорськими військами. Внаслідок короткого бою німці загинули, а угорці здалися в полон. З ними повстанці повернулися на місце постійного куреня в с. Завій, де після проведення допиту їх було звільнено [11, с.145]. 5 квітня 1944 р. в лісі між Бондаровом та Мостовою на Станіславщині було роззброєно угорських вояків, що їхали на 4-ох машинах [16, с. 41].

Як зазначав відносно характеру проведених акцій УПА з роззброєння угорських вояків на теренах 4-ої ВО "Говерля" УПА-"Захід" її командир І.Бутковський ("Гуцул"): "як правило, проходили вони без ужиття зброї. Сили проти мадярів уживано хіба тільки тоді, коли вони, відмовляючись скласти зброю добровільно, починали стріляти" [11, с. 32]. За свідченням стрільця відділу "Нечоси" куреня "Гамалії" І.Якимчука, в екстрених ситуаціях мадяри віддавали перевагу тому, щоб краще здатись в полон до повстанців, ніж входити в затяжні бої з відділами УПА [8].

Таким чином, командування УПА змогло успішно скористатись із ситуації на радянсько-німецькому фронті, здобувши при цьому від роззброєних угорських військ велику кількість зброї, амуніції, медикаментів та різного військового майна, що було надзвичайно важливо з огляду на підготовку до довготривалої боротьби в умовах більшовицької окупації.

Під час пересунення лінії фронту у квітні 1944 р. на терені дій УПА-"Захід" опинився VI угорський армійський корпус під командуванням генерал-полковника Ференца Форкоша де Кішбарнака, підрозділи і частини якого займали лінію фронту від Делятина до Кутів. Відділи УПА, які перебували в околицях його дислокації, спочатку ставилась нейтрально до угорських військ, проте напади останніх на місцеве населення, проведення арештів теренової мережі ОУН(б) та спалення українських сіл спонукали УПА до активних виступів

проти агресивно налаштованого угорського війська. Протягом трьох місяців — квітня, травня і червня 1944 року в тилу VI угорського корпусу відбувались постійні бої та зіткнення між відділами УПА та військовими структурами повстанського заплілля, з одного боку, й угорськими військами, з іншого. Як зазначав з цього приводу командир 4-ої ВО групи УПА-"Захід" І. Бутковський: "наше ставлення до них (угорців — О.П.) на практиці було обумовлено їхньою лояльною поведінкою супроти наших відділів та цивільного населення. Де мадярські відділи, надуживаючи української гостинності, грабили села, чи йдучи за підшептами ворожих елементів, виступали проти УПА, там зустрічались з нашим рішучим і нещадним ударом" [11, с. 32]. Внаслідок цього на Калушчині 11-15 квітня 1944 р. повстанськими силами були розгромлені угорські війська, які палили українські села Копанки і Томашівце, а оточений угорський підрозділ було взято у полон [11, с.33].

Зіткнення між УПА та угорцями відбувались також на Долинщині та Надвірнянщині [17, с. 548-549]. Саме в районі Надвірної згідно спогадів І. Бутковського ("Гуцул") запеклі бої між відділами УПА та угорськими військами тривали протягом декількох місяців весни 1944 р. Внаслідок цього мадярським гонведам було завдано значних втрат і вони були змушені змінити своє вороже ставлення до українського населення. У середині квітня 1944 р. внаслідок переговорів між командуванням УПА-"Захід" та 1-ої угорської армії, угорським частинам було надано дозвіл на вільний перехід через територію Чорного лісу, в чому їм допомогли повстанські відділи [11, с. 33].

У квітні 1944 р. мадярські гонведи пограбували село Пилипи на Коломийщині, забравши до Угорщини близько 150 осіб. Проте в горах на конвой здійснив напад відділ УПА, який визволив заарештованих, вбивши мадярських конвоїрів [16, с. 49]. 5 квітня 1944 р. відділ УПА роззброїв 4 вантажівки з угорськими військами в с. Боднарів на Калушчині [10, с. 401]. 20 квітня 1944 р. відділів УПА несподіваним нападом вбив угорських гонведів із с.Сивка-Калуська Калушського району, внаслідок чого угорці були змушені відступити до Калуша [22, с. 279].

6 травня 1944 р. угорські війська у кількості 180 чол. напали на села Грабівку та Саджаву, в результаті чого було пограбовано населення, спалено 166 господарств і розстріляно 14 осіб. Під час акції на захист населення виступив самооборонний кущовий відділ (СКВ), який після бою змусив угорські війська відступити у напрямку на Богородчани, завдавши втрат у 30 гонведів [19, арк. 24]. 12 травня 1944 р. біля Солотвини розвідувальний відділ УПА несподівано потрапив в угорську засідку, з якої зумів вийти з двома пораненими стрільцями [18, арк. 71].

Весною 1944 р. повстанська сотня під командуванням Л. Гринішака ("Довбуш") здійснила несподіваний напад на німецько-угорський гарнізон у селі Жакля на Долинщині, який систематично при допомозі місцевого польського населення здійснював каральні та грабіжницькі акції в навколишніх українських селах. Під час бою було вбито 8 угорців та 3 німці, а сотня мадярів (134 чол.) у повному озброєнні здалась у полон. Втрати УПА склали один вбитий і чотири поранені. Всіх полонених мадярів згодом було відпущено на волю [9, с.13, 472].

Цікавим джерелом для дослідження історії відносин між УПА-"Захід" та угорською армією на території Галичини в першій половині 1944 р. виступають спогади командира VI дебrecенського корпусу 1-ої угорської армії генерал-полковника Ференца Форкоша де Кішбарнака. За його даними після кількох запеклих сутичок із повстанськими відділами, на початку травня 1944 р. командування корпусу видало спеціальне оголошення до місцевого населення, в якому застерігало українців від

участі в партизанському русі, погрожуючи застосуванням особливої судової процедури проти партизанів і шпигунів через розстріли. На плакатах, які розклеювались угорськими військовими в українських селах вказувалося на те, що "угорська армія воює тільки проти більшовиків, а з чесним цивільним населенням бажає встановити мирні відносини, взаєморозуміння і дух взаємної підтримки" [24, р. 54-55]. Остання теза свідчила не стільки про велику приязнь угорських військових до українського населення Станіславщини, скільки намагалась застерігти українців від здійснення ворожих акцій в мадярському тилу.

Після цього командир корпусу видав для підпорядкованих підрозділів і частин детальні інструкції по боротьбі з партизанським рухом. Документ складався з 7-ми пунктів. Згідно з його положеннями необхідно було переселяти "розпорошених" мешканців у менші частини села, де їх можна було легше відмежувати, перевірити і охороняти. Наказувалося усіх хлопців та чоловіків у віці від 12 років, які знаходились на підконтрольній угорцям території зареєструвати, допитати і тримати на постійному обліку. Третій пункт інструкцій передбачав кримінальну відповідальність старости села та присяжних за дотримання порядку і спокою в селі, за перебування в населеному пункті чужих осіб. Також наказувалося арештовувати всіх виявлених партизан. Чоловіче населення сіл повинно було бути мобілізоване в окремі робітничі сотні, які зобов'язані були допомагати угорським гонведам виконувати різні види фортифікаційних робіт. У період часу від 19 години вечора до 7-ої години ранку в селах запроваджувалась комендантська година, порушники якої повинні були піддаватись розстрілу на місці. Узаконювалося проведення масових обшуків по хатах зусиллями особливих патрулів на чолі з мадярськими офіцерами. Сьомий пункт декларував повагу до приватної власності й офіційно забороняв проводити будь-які грабіжницькі акції. Однак у випадку виявлення непокори з боку місцевого населення дозволялось забирати худобу та будь-яке інше майно [24, р. 55].

Такі радикальні і жорстокі заходи угорського командування по відношенню до місцевого українського населення були спрямовані на те, щоб уберегти тил корпусу від ворожих антиугорських виступів в умовах ведення важких боїв на німецько-радянському фронті, а також для того, щоб використати місцеве населення для будівництва оборонних укріплень та споруд передньої оборонної лінії "Арпада" — лінії "Хун'яді, що тягнулась вздовж передгір'я Карпат. Окрім цього, слід відзначити, що така жорстка позиція була також обумовлена і тією обставиною, що угорське командування VI корпусу на той момент ще не виділяло із загального середовища партизан окремого українського повстанського руху, вважаючи усіх партизан за більшовиків або їх союзників. З огляду на вкрай загострене відчуття комуністичної загрози, яке існувало в угорців протягом всього міжвоєнного періоду (як результат комуністичного експерименту в Угорщині в 1919 р.) і яке ще більше посилилось в умовах підготовки РСЧА до наступу на територію Угорщини, можна пояснити надмірний радикалізм та жорстокість угорських військових у боротьбі з партизанським рухом на території розташування угорської армії.

З середини травня 1944 р. угорські війська розпочали робити систематичні облави на чоловіче населення Станіславщини з метою набору на військові роботи по будівництву оборонних укріплень [18, арк. 81]. Окрім цього зросла кількість випадків обстрілу угорськими охоронними тилловими частинами відділів УПА під час їхнього переходу через залізниці, лінії сполучення та мости.

За даними польського підпілля, наприкінці травня 1944 р. відбувались тривалі бої між угорськими військами та загонами УПА в Долинському та Болехівському районах Станіславської області з використанням першими польової артилерії. Через деякий час конфронтація між УПА та угорською армією поширилась також на Турківський район [25, с. 107, 116].

Найбільших атак з боку загонів УПА зазнала 27-ма трансільванська дивізія, яка завідувала лінією постачання VI угорського корпусу довжиною у 150 км. Будь-які протиповстанські операції й акції дивізії закінчувались безуспішно, незважаючи на створення усіх умов для них та підтримку з боку командування корпусу. Суттєвим фактором, який відіграв значну роль у невдачах угорців під час боротьби з українськими повстанськими силами на Станіславщині стала масова підтримка підпільників з боку українського населення [24, р. 55].

Цікаві відносини в цей час склались між угорськими військами та відділами УПА на території Гуцульщини. Тут сотня "Недобитого" (командир – Юліан Матвіїв) зуміла відбити награвану худобу в одного з угорських підрозділів, який займався грабуванням верховинських сіл. У відповідь на це командування угорської 27-ої дивізії відрядило один батальйон для здійснення відплатної акції проти УПА. Однак українські повстанці змогли випередити гонведів, здійснивши успішну засідку на угорський підрозділ. Більшість угорців були змушені відступити, невелику частину було вбито та поранено, а 100 чол. потрапило в полон. Після цього на постій розташування сотні "Недобитого" прибули сотні "Боевіра" та "Перебийноса", які планували взяти спільну участь в обороні проти чергового угорського наступу. Однак, усвідомивши загрозу зазнати великих втрат від збройних зіткнень з українськими повстанськими силами на Гуцульщині, угорське командування дивізії вирішило піти на мирні переговори з УПА. До місця розташування згаданих відділів УПА була відправлена мирна військова делегація у складі двох офіцерів. Однак командир "Недобитий" спочатку не дав санкції на проведення переговорів з угорськими старшинами, не маючи на це офіційних повноважень від окружного проводу ОУН(б). Лише після встановлення зв'язку з проводом ОУН було вирішено досягнути локальної домовленості з угорськими військами на території Верховини. Для проведення переговорів з мадярським полковником був відправлений підполковник УГА Ф.Стефанович ("Кропива") у супроводі почоту старшин УПА.

Під час переговорів, які проводились німецькою мовою, було досягнуто домовленості про те, що угорські війська припинять будь-які збройні та реквізичні акції супроти повстанців та українського мирного населення, а також передадуть для УПА в якості компенсації за вчинені ворожі дії значну кількість продовольства, зброї та амуніції. У свою чергу, повстанці мали повернути всіх угорських полонених, захоплених під час засідки на мадярський батальйон.

Одразу після переговорів згідно з розпорядженнями угорського полковника з місця розташування угорської 27-ої дивізії до повстанських становищ стали надходити вантажівки з військовим майном та продовольством. Після цього українські повстанці відпустили угорських полонених. Внаслідок досягнутої домовленості на території Верховини на певний час встановились нейтральні відносини між УПА та угорськими військами [1, с. 133-137].

На початку липня 1944 р. на дорозі Косів-Жаб'є старшинська школа "Грегіт" у повному складі на чолі з поручиком А. Максименком ("Степовий") здійснила засідку на відступаючий під натиском Червоної Армії угорський підрозділ, що налічував 200 осіб. В результаті вдало

спланованої акції вся угорська сотня здалась в полон до повстанців. Після проведення роззброєння та реквізиції всього захопленого військового майна угорці були відпущені на волю [1, с.143-144]. В першій половині липня 1944 р. сотня під командуванням Л.Гринішака ("Довбуш") роззброїла 300 угорських гонведів між селами Сливки і Ясень [12, с. 37-38].

Кульмінацією зіткнень між УПА та угорською армією в липні 1944 р. стала участь угорського полку зі Сколого у спільному з німцями наступі на позиції куреня УПА "Скажені" під командуванням В. Андруска ("Різун") на горі Лопата на території Долинщини 8 липня 1944 р. В результаті двох безуспішних атак угорські війська були обстріляні артилерійським вогнем з боку повстанських позицій і були змушені відступити. Під час бою ефективно спрацював договір про ненапад між угорською армією та УПА. В результаті досягнення попередньої таємної домовленості між обома сторонами, угорське командування полку зобов'язалось відступати в неладі відразу після того, як їх буде обстріляно безпечним гарматним вогнем з повстанських позицій [2, с. 160-161; 11, с.54-55].

В липні 1944 р. під час відступу угорських військ спостерігались випадки грабування українських сіл. У відповідь відділи УПА вдарили по обозах і тилах угорських військ. При цьому було здобуто велику кількість зброї, військового майна, обмундирування та медикаментів, а також роззброєно декілька угорських підрозділів [13, арк. 59]. Так, 24 липня 1944 р. між селами Тур'я і Жданна відділ УПА "Благотного" роззброїв сотню угорців. 24 липня 1944 р. у відповідь на акти спалення села Угринова та його пограбування, сотня "Гамалії" (командир – Іван Гонта) здійснила напад на угорські війська, відібравши у них усіх заарештованих людей, яких везли в напрямку на Угорщину [21, арк. 32 зв.]. 30 липня 1944 р. в с. Кальне на Долинщині чота сотні УПА під командуванням "Ясьміна" здійснила засідку на дві сотні мадярів, які відступали з фронту, і провела їх роззброєння. Після цього всіх полонених угорців було нагородовано та відправлено разом із зв'язковим ОУН у напрямку на Слободу-Болехівську, з тим, щоб перевести їх в Угорщину [9, с. 477; 16, с.61].

Зберігся досить детальний опис проведення роззброєння угорської сотні в районі села Старий Мізунь на Долинщині зусиллями трьох українських повстанців, випускників старшинської школи "Олені-2" – "Ханенко", "Сливкою" та "Лапайдухом", які за допомогою різноманітних повстанських хитрощів і застосування засобів маскування змогли ввести в оману командування цілої угорської сотні, яка самовільно покинула лінію фронту і дезертирувала в сторону Угорщини без відома німецького командування. В результаті проведення вдалої акції було захоплено в полон 184 гонведи та велика кількість зброї й амуніції, яка стала надійною базою для формування цілого повстанського куреня. Всіх полонених угорців вояки УПА відпустили на волю [7, с.256-260].

В другій половині липня 1944 р. під час очищення від залишок загону червоних партизан М. Шукаєва у Майданських лісах на Станіславщині один з відділів УПА, що перебував в околицях Зубриця-Головсько, зазнав несподіваного нападу з боку угорських військ. Відбивши напад, повстанський відділ завдяки успішно проведеному обхідному маневру зумів оточити гонведів і змусив їх скласти зброю. Все військове спорядження угорців було конфісковано, а роззброєних мадярських вояків було відпущено [16, с. 61; 11, с.40]. У деяких випадках угорські підрозділи, які потрапляли в оточення частин ЧА, самі погоджувались передавати зброю та амуніцію для відділів УПА, за що отримували в допомогу місцевих провідників, які виводили їх безпечними

шляхами з оточення через гори на територію Угорщини [13, арк. 59]. 1 серпня 1944 р. в с. Витвиця Долинського району українські повстанці провели роззброєння угорських військ, які перебували в селі [9, С.101].

На початку серпня 1944 р. курінь "Скажені" під командуванням В.Андруска ("Різуна") роззброїв 220 мадярів. Під час проведення цієї акції було вбито 2-ох і поранено 7 угорців, без втрат з боку повстанців [16, с. 69; 11, с. 130]. 15 серпня 1944 р. дійшло до сутичок між повстанським відділом та угорськими військами в околиці с. Жаб'є на Гуцульщині, де останні масово грабували місцеве населення. Внаслідок бою загинуло 32 мадярів, в тому числі 3 офіцери. Повстанські втрати нараховували 1-го вбитого та 1-го пораненого [3, арк. 14]. В середині серпня 1944 р. сотня "Журавлі" зробила засідку на шляху поблизу с. Перегінське Рожнятівського району, внаслідок чого було оточено цілу автоколонну угорських гонведів, яких після роззброєння було відпущено на волю [9, с. 308]. 22 серпня 1944 р. українські повстанці спробували роззброїти групу угорських вояків у селі Ялинкувата Сколівського району Львівської області. Однак гонведи вчинили збройний опір і зав'язали бій, внаслідок чого повстанці змушені були відступити [6, с.115].

Підсумовуючи, можна зазначити, що бої відділів УПА-"Захід" проти частин і підрозділів 1-ої угорської армії на терені Галичини у березні-серпні 1944 р. були одним із напрямків боротьби УПА проти окупаційних військ на території України. Головний вектор протистояння відділів УПА з угорськими військами був спрямований на захист мирного населення від жорстоких грабіжницьких та пацифікаційних акцій угорської армії в українських селах. Саме виступи українських повстанців на захист українського населення на території південної Галичини та проведення успішних боїв з угорськими військами змушували останніх рахуватись з інтересами українського визвольного руху в регіоні та йти на переговори з командуванням УПА з метою укладення угоди про ненапад і нейтралітет. Фактор збройного протистояння протягом всього досліджуваного періоду впливав на відносини між двома

арміями і змушував їх йти на тактичні переговори для досягнення угод локального масштабу.

1. Андрусак М. Брати грому. Художньо-публіцистична повість. – Коломия, 2002. 2. Андрусак М. Нарис історії Бойківщини // Бойківщина. Середня частина Карпат. – Філадельфія-Нью-Йорк, 1980. 3. "Із дій УПА в Галичині". – Архів Центру досліджень визвольного руху у Львові (архів ЦДВР). 4. "Збройна боротьба українського народу проти окупантів. (Вістки з українських земель за час від січня до серпня 1944 р.)" – Архів ЦДВР, ф. 7, т.5. 5. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). – Ф.13. – Спр. 376. – Т. 56. 6. Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів в 2 томах. Т.2.: Галичина та Східна Україна. – Рівне, 2008. 7. Загоруйко Р. Повернення із справжнього пекла. – Дрогобиччина, 1996. 8. Записав О. Пагіря 12.07.2008 р. в м. Моршин Стрийського району Львівської області, від Івана Якимчука, 1924 р. н. – Зберігається в приватному архіві О. Пагіря. 9. Нескорена Долинщина. Літопис визвольних змагань. Мартирологи, біографії, спогади, документи, фотографії. Упор. М. Борис. – Івано-Франківськ, 2002. 10. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Книга 2. – Львів, 1997. 11. Літопис УПА. Т. 19. Група УПА "Говерля". Книга друга: споми́ни, статті та видання історично-мемуарного характеру. – Торонто-Львів, 1992-1993. 12. Панівник П. Штрихи переболеного // "Грім" – полковник УПА Микола Твердохліб. Спогади і матеріали. / Упорядник Роман Грицьків. Літопис УПА. Серія "Події і люди". Книга 5. – Торонто-Львів, 2008. 13. Чижевський В. ("Демид"). Організація військової праці ОУН // Архів ЦДВР. 14. Пагіря О. Переговори між УПА й Угорською армією в 1943-1945 рр. // Визвольний шлях. – Кн. 6. – 2006. 15. Струтинський Я. ("Яспар"). Сотник Андрій Кисіль-Дольницький ("Голубенко") // Літопис УПА, Т. 26. – Торонто-Львів, 2001. 16. УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942-1950 рр. (Бойові дії УПА). Частина II. – Б.д., 1960. 17. Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія Українського війська 1917-1995. – Львів, 1996. 18. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр.132. 19. "Інформації та вісті з території Станіславської області". 2.10.1943 р. – 24.08.1944 р. – ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 133. 20. "Політичні звіти та інші відомості з районів". 17.10.1943 р. – 30.01.1945 р. – ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр.137. 21. "Спогади і щоденник оунівців". 10.12.1943 р. – 17.09.1944 р. – ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 2, спр. 16. 22. Motyka G. Ukrainka partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukrainskiej Powstanczej Armii; Instytut Studiów Politycznych PAN/ Grzegorz Motyka. – Warszawa, 2006/ 23. Szabó P. Hungarian soldiers in World War II: 1941-1945 // A Millennium of Hungarian military history. Edited by László Veszprémi and Béla K. Király. Translated by Eleonóra Arató. – New York, 2002. 24. "The Peter J. Potichnyj Collection on Insurgency and Counter-Insurgency in Ukraine" (Toronto). – Box. 207. – Number 17. 25. Ziemie wschodnie. Meldunki tygodniowe Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu RP na Kraj: kwiecień-lipiec 1944 r. Wstęp, wybór i opracowanie. Mieczysław Adamczyk, Janusz Gmitruk, Adam Kosecki. – Warszawa-Pułtusk-Kiele, 2006.

Надійшло до редколегії 27.01.10

Р. Панасюк, асп.

ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ КОАЛІЦІЙНОГО КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ (1918 р.)

У статті проаналізовано позиції Українського Національного Союзу, гетьмана П.Скоропадського та німецького військового командування щодо формування нового коаліційного уряду. Досліджено хід переговорів та діяльність оновленого кабінету міністрів.

Positions of Ukrainian National Unity, hetman P.Skoropadskogo and German military command are analyzed in the article, in relation to setting up a new coalition government, investigation motion of negotiations and activity of the renewed cabinet.

Розбудова демократичної, правої держави неможлива без ґрунтовного вивчення та критичного аналізу попереднього досвіду державотворення. Особлива увага при формуванні системи державного управління приділяється центральним органам виконавчої влади, які здійснюють виконавчу та розпорядчу функції, практичне виконання нормативних актів держави. В період існування Української Держави, саме проблеми формування і діяльності уряду та ряду урядових міністерств приділялась особлива увага як гетьманом П.Скоропадським так і опозиційним Українським Національним Союзом.

Практично відразу після державного перевороту було сформовано уряд – Раду міністрів. Внаслідок деєстабілізації ситуації в країні та військово-політичної катастрофи, що спіткала держави Четверного союзу, становище гетьмана значного погіршилось, тому було сформовано коаліційний уряд, до якого увійшли представники опозиційного Українського Національного Союзу

(далі УНС). Але пропрацювавши декілька тижнів коаліційний уряд був відправлений у відставку. Проблеми створення та нетривалої діяльності коаліційного уряду присвячена дана стаття.

Мета дослідження полягає у об'єктивному аналізі передумов формування коаліційного кабінету міністрів та дослідженні його діяльності.

Об'єктом дослідження є позиції сторін під час підготовки та проведення переговорів, щодо формування коаліційного кабінету міністрів.

Українська Держава, як і Українська революція загалом, є предметом наукових пошуків у багатьох істориків. Найбільший внесок у дослідження цього періоду зроблено сучасною українською історіографією. Видано ряд узагальнюючих праць по даному періоду [15, 16]. В останні роки намітилась тенденція до вивчення історії тогочасних українських партій [5, 29]. В них розглядається діяльність українських партій, що перебували в опозиції до влади

гетьмана, досліджуються проблеми пов'язані із утворенням та суспільно-політичною діяльністю УНС тощо. Але питання утворення та діяльності коаліційного кабінету міністрів залишається малодослідженим.

29 квітня 1918 р. шляхом державного перевороту відбулась зміна політичної влади. Замість Української Народної Республіки було проголошено Українську Державу очолювану гетьманом П.Скоропадським. Новий уряд позиціонував себе як уряд професіоналів, що мав виконати ряд завдань: заміна губерніяльної і повітової адміністрації, проведення аграрної реформи тощо [2, с. 61]. Але уряд не мав підтримки в суспільстві. Українські партії соціалістичного спрямування майже одностайно засудили переворот та заявили про свою опозиційність до нової влади [2, с.73]. Підтримка П. Скоропадського німецьким військовим командуванням, практично унеможливлювала силовий варіант повалення гетьмана [1, с. 109]. Тому формальне визнання влади гетьмана, як тимчасової, супроводжувалось постійними вимогами змінити склад уряду.

Наявність спільного ворога та бажання повернути втрачені позиції у державному апараті створили сприятливі умови до об'єднавчих тенденцій в українській політичній опозиції. В перші дні після перевороту для за ініціативою УПСФ зібралась Міжпартійна нарада з представників УСДРП, УПСР, УПСФ та УПСР, що направила до гетьмана делегацію з вимогою "українізації діючого кабінету", але отримавши негативну відповідь нарада саморозпустилась. Нове міжпартійне об'єднання – Український Національно-Державний Союз (далі УНДС) виникло наприкінці травня, за ініціативи УПСР [5, с.131]. УНДС направило до гетьмана делегацію та безрезультатно домагалось усунення діючого кабінету міністрів [17, с. 4]. Не маючи змоги реально впливати на політичний курс нової, УНДС спробував налагодити контакти з німецьким командуванням, але відмова останнього зрештою посилювала трансформаційні процеси в середині даного об'єднання. Після складних переговорів утворився Український Національний Союз. Було сформульовано завдання максимально розширити власний вплив не тільки в столиці, а й на місцях [13, с. 82].

Практично відразу після утворення, Союз направив делегацію до німецького посла барона фон Мумма з повідомленням про утворення нового об'єднання та запевненням, що Союз буде провадити свою діяльність в рамках діючого законодавства. Завдяки цьому УНС отримав своєрідну легалізацію з боку німецького командування та змогу майже без перешкод формувати мережу місцевих представництв – філій УНС. Тому вже на початок вересня у середовищі Союзу процес організаційного оформлення перебував на завершальній стадії [6, с. 1].

Натомість, становище гетьмана погіршувалось. Стихійні виступи селян, що подекуди переростали в масштабні повстання, загальний страйк залізничників ставили під загрозу виконання план постачання продуктів харчування до Німеччини. Військовими відзначалось, що існуючий уряд вкрай не популярний [24, Арк.76]. Німецька преса відзначала, що "Україні потрібні ґрунтовні реформи, щоб відновився порядок. Ведуться переговори, щодо заміщення окремих осіб на міністерських посадах.." [21, Арк. 4]. Австрійський генерал Е. Фюрстенбург так охарактеризував ситуацію в країні: "К сожалению должен признаться, что если в последний час не произойдет пополнения кабинета кандидатами социалистической окраской, то в деревне могут усилиться беспорядки, что для нашего добывания съестных припасов было бы пагубным" [25, Арк. 8]. Тому німецьких та австрійських кругів ще на початку літа обговорюва-

лося можливе входження до Ради міністрів представників українських соціалістичних партій. Ходили чутки, що німецький посол барон фон Мумм вручив гетьману П.Скоропадському рескрипт імператора Вільгельма, в якому пропонувалось українізувати уряд [25, Арк. 73]. Але німецьке командування з огляду на позицію українських соціалістичних партій, а згодом УНС, що вимагали цілковитої українізації Ради міністрів, вирішило недоречним змінювати діючий уряд, який не пропрацював навіть 100 днів. Гетьман, зважаючи на місію М. Устимовича та М.Василенка, погоджувався на присутність в Раді міністрів представників українських політичних партій соціалістичного спрямування. П.Скоропадський не міг погодитись на формування фактично опозиційного до себе уряду. Адже активно розроблялись правові основи функціонування режиму. Так, за перші три місяці існування гетьманату було ухвалено більш ніж 250 нових законів [29, с. 195]. Зміна ж уряду могла б негативно вплинути на роботу державного апарату і мати загалом непередбачувані наслідки.

З настанням осені становище режиму різко погіршилось. Внаслідок поразки при Амені, стало зрозуміло, що Німеччина програв "Велику війну" і 14 серпня німецький уряд прийняв рішення домагатись підписання мирної угоди. Генерал Гренер визнав можливість скорого виведення німецьких військ з території Української Держави [23, Арк. 58]. Зважаючи на незавершеність формування власних збройних сил, даний крок міг мати катастрофічні наслідки для гетьмана. Адже по всій території України спалахували селянські заворушення. Все реальніше ставала загроза нової війни з більшовицькою Росією. Гетьман регулярно отримував доповідні записки державної варті, називалась навіть точна дата більшовицького повстання [27, Арк. 83]. Крім того, німецьке командування почало отримувати інформацію стосовно про антантівського вибору гетьмана [26, Арк. 11]. Тому позиція "Оберкомандо", за висловом генерала Гренера, зводилась до наступного: "Створення нового міністерства є необхідною еволюцією, котра має наступити" [23, Арк. 58]. Тобто на початку жовтня німецьке командування остаточно підтримало ідею формування нового національного кабінету та запропонувало розпочати переговори з В.Винниченком. Натомість 18 вересня УНС відправив меморандум до представників центральних держав. Меморандум містив вимогу створення нового кабінету міністрів [16, с. 225].

Справу прискорила "Записка в справі зовнішньої політики України" підписана 9-ма міністрами. В ній обґрунтовувалась необхідність переходу на проантантівський зовнішньополітичний курс та пропонувалось створити федерацію з не більшовицькою Росією. Наслідком "Записки дев'яти" стала відставка діючого кабінету. За даних обставин, уповноважений урядом міністр праці Ю.Вагнер відвідав В.Винниченка, щоб обговорити можливість входження соціалістів до Ради міністрів [23, Арк. 57].

Для цих переговорів УНС утворив спеціальну делегацію. 5 жовтня відбулась перша зустріч голови Союзу – В.Винниченка, членів президії А.Ніковського та Ф.Швеця з гетьманом П.Скоропадським. Делегація висловила погляд Союзу на внутрішню і зовнішню політику уряду, вказала на необхідність демократичної земельної реформи. У своїй заяві представники УНС доводили, що кабінет міністрів має складатись з українських діячів. Вони передали список міністрів запропонованих до кабінету Національним Союзом. Досягнувши принципової згоди, що до формування коаліційного уряду, гетьман П.Скоропадський доручив Ф.Лизогубу розпочати переговори.

Перед початком переговорів УНС виступив із заявою, в якій говорилося, що він готовий взяти на себе відповідальність за формування нового уряду. Такі дії спричинені тим, що незабаром мав бути скликаний Український Національний Конгрес. Тогочасні партії приділяли значну увагу підготовці до цієї події, тому маючи "власний" уряд УНС міг сподіватись на швидке виконання постанов Національного Конгресу.

Переговори були складними, але було досягнуто принципової угоди, що майбутній кабінет мав очолити Ф.Лизогуб. Національний союз першопочатково вимагав отримати всі міністерські пости. Але такий варіант був неприйнятний для гетьмана. Як відзначає український історик В.Савченко: "якби гетьман прийняв усі пропозиції Винниченка, то, можливо, він би був відсторонений від влади не шляхом всенародного постанов, а своїм же кабінетом..." [16, с. 282]. Крім того, жорстку позицію зайняв "Протофіз", який вважав, що соціалістичні експерименти можуть призвести до краху країни, тому його представники неодноразово відвідували гетьмана, намагаючись не допустити утворення соціалістичного уряду [12, с. 2]. Ускладнювала переговори і неодноразова зміна кандидатур пропонувати УНС на міністерські посади. Ф.Лизогуб відзначав: "Вимоги українських національних кругів настільки неприйнятні, що навряд чи вдасться з ними домовитись і нам навряд чи вдасться ліквідувати міністерську кризу" [12, с.2]. Тому, зважаючи на такий розвиток подій, УНС погодився на 8 постів з 15-ти. Однак, переговори продовжували перебувати на межі зриву.

На черговому засіданні УНС, 23 жовтня, розгорнулася гостра дискусія з цього приводу. Ліве крило УНС (УПСР (ц.т.) і частина УСДРП) вимагали формування суто національно-демократичного кабінету, відкидаючи можливість досягнення компромісної угоди. Друга частина УНС підтримувала ідею змішаного кабінету. На думку автора, це пояснюється в першу чергу тим, що в цей час активно готувалося антигетьманське повстання. Тому в інтересах організаторів повстання необхідно, як умова більше відмежувати УНС від реальної участі владі. Після довгого обговорення вдалось ухвалити постанову, в якій зазначалось: "Національний Союз стоїть на принципі національного кабінету. До кабінету, який формується зараз ставиться критично, але приймає міри щодо демократизації та українізації сучасного кабінету" [4, с. 3].

Тому УНС погодився на політичний компроміс: 24 жовтня на основі угоди підписаної з гетьманом постав новий кабінет міністрів. До складу якого увійшли 5 представників від УНС: міністр віросповідань О.Лотоцький (УПСФ); міністр земельних справ В. Леонтович (безпартійний); міністр праці М.Славинський (УПСФ); міністр освіти П.Стебницький (УПСФ); міністр юстиції А.Вязлов (УПСФ). В обмін на це УНС отримав обіцянку відмінити цензуру, відновлення діяльності земств та звільнення політичних в'язнів [9, с. 2]. А також проведення аграрної реформи: "всі міністри які зараз увійшли в кабінет, дбатимуть аби негайно була проведена аграрна демократична реформа", – заявив В. Винниченко відразу після сформування кабінету [14, с. 2]. Він відмовився увійти до уряду, висловлюючи сумніви щодо демократичності нового кабінету [7, с. 2].

Входження представників УПСФ до уряду пройшло відповідно до ухваленої партією резолюції, яка дозволяла членам партії вступати в уряд, але без відповідальності партії за їх діяльність. Водночас, новопризначені міністри виходили з партії [21, Арк.119]. Підтвердженням того, що вихід з партії новопризначених членів уряду мав лише формальний характер є рішення Головного коміте-

ту від 5 листопада 1918 р. про підтримання постійних контактів з міністрами, які вийшли з партії [28, Арк. 130].

Але більшість партій-членів УНС були незадоволені новим кабінетом міністрів. УСДРП відзначала, що самі впливові портфелі перебувають у руках Протофіса. Значно негативнішу позицію зайняли українські есери. Соціалісти-самостійники загалом підтримали новий уряд. Партія визнавала за необхідне боротись за подальшу українізацію винятково мирними засобами. Гетьманське оточення теж не сподівалось від нового кабінету принципової зміни започаткованого раніше курсу. Цю думку, зокрема, підтверджував Ф.Лизогуб [10, с. 2]. Певним непрямим доказом цієї тези може слугувати і відсутність декларації програми дій уряду. Хоча власні програми дій декларувались попередніми урядами.

На думку автора, даний склад уряду хоч і являвся до певної міри компромісним, таким що міг влаштувати обидві сторони, але він не міг налагодити конструктивну роботу. Він існував поки обговорювались другорядні питання. Адже в складі нового кабінету п'ять міністрів перебували на займаних посадах з часу формування першого уряду (Ф.Лизогуб, Д.Дорошенко, А. Рогоза, А.Ржепецький, Ю.Любінський), двоє міністрів, які підписали "записку дев'яти" (А.Ржепецький і С. Гербель). Тому, представник Протофісу князь Голіцин попереджав про неможливість довготривалого існування коаліційного кабінету [12, с. 3].

Новий кабінет Лизогуба зібрався на перше засідання 26 жовтня, яке носило чисто організаційний характер. Нові міністри знайомились одне з одним та обговорювали перспективи подальшої спільної роботи. Перед кабінетом лежало завдання провести земельну реформу та здійснення ряду реформ, що мали укріпити українську державність. Але нові проукраїнські міністри складали меншість і не могли визначати позицію Ради міністрів з принципових питань. Вже 30 жовтня УНС висловив незадоволення новим кабінетом після заяв Ф.Лизогуба і В.Рейнбота про неможливість відміни цензури [8, с. 2]. Саме фактичного впровадження задекларованої свободи слова постійно домагався УНС.

Принципових змін в роботі Ради міністрів не відбулось. Засідання як і раніше відбувались в другій половині дня, іноді о 9 год. вечора. Кабінет збирався майже у повному складі. На засіданнях іноді були присутні запрошені гості, фахівці і науковці [22, Арк.23]. Перші 10 днів свого існування кабінет працював у робочому режимі. Було затверджено статут Української Академії Наук та виділено кошти на її утримання, виділено 2 млн. карб. на боротьбу з холерою, відправлено Надзвичайну дипломатичну місію до Галичини тощо. Проте, коли міністр юстиції А.Вязлов (УПСФ) подав пропозицію щодо прискорення розгляду справ арештованих шляхом утвердження місцевих комісій, більшість Ради міністрів відхилила його пропозицію. Зрештою, вдалось ухвалити нову постанову, за яку проголосували 8 міністрів, проти 6, а міністр праці М.А. Славинський (УПСФ) висловив особливу думку. Аналогічна ситуація мала місце при обговоренні доповіді міністра віросповідань О.Лотоцького (УПСФ) [22, Арк.37].

11 листопада міністр земельних справ В.Леонтович, за розпорядженням гетьмана, вніс на розгляд Ради міністрів проект положення про особливу нараду з питань земельної реформи, до складу якої входило близько 50 учених, представників гетьмана, міністерств і відомств [22, Арк. 38зв]. Після тривалого обговорення проект було схвалено. Проте до проблеми проведення земельної реформи "другий уряд Ф.Лизогуба" більше не повернувся, оскільки вже через 2 дні гетьман від-

правив у відставку діючий уряд з причин, безпосередньо не пов'язаних із проведенням аграрної реформи.

У зв'язку із проголошенням А.Денікіна верховним головнокомандувачем усіма військовими силами на території колишньої Російської імперії, міністри-протофісовці заявили на засіданні Ради Міністрів, що українські збройні сили також мають бути підпорядковані йому. Міністри-члени УНС рішуче виступили проти. Не дивлячись на протести, уряд розіслав по всіх корпусах наказ про можливість утворення єдиного фронту спрямованого проти більшовиків [20, с. 119].

Останньою краплею у протистоянні стала заборона проведення Національного Конгресу. 9 листопада 1918 року гетьману на розгляд принесли програму Українського національного конгресу. Того ж дня було розкрито змову полковника М.Аркаса. Він зізнався в тому, що на конгресі планується легальними засобами позбавити гетьмана влади. Зрештою, 13 листопада гетьман заборонив проведення Українського національного конгресу [18, с. 305]. Українські міністри на черговому засіданні уряду, спробували відмінити заборону, але їх пропозиція була відхилена 8 проти 7 голосів. Того ж дня гетьман відправив у відставку уряд та був скликаний новий кабінет на суто однорідній основі, тобто з представників Протофісу та Союзу землевласників. Київська щоденна газета "Новости дня" назвала головною причиною відставки старого кабінету, його "двоакість". Тобто приблизно рівне представництво у складі кабінету проукраїнських та проросійських міністрів [11, с. 2].

Отже, "українізація" Ради міністрів – вимога, що неодноразово висувалась українськими соціалістичними партіями. За сприяння німецького військового командування та внаслідок загального погіршення ситуації в

державі, було утворено новий коаліційний уряд. Однак, його склад не задовольняв жодну із сторін. Тому, даний кабінет міністрів провів лише 10 засідань, ухвалив декілька десятків постанов і законопроектів. Але йому не вдалось провести необхідні реформи та вирішити ряд важливих для держави питань. Вже 14 листопада коаліційний кабінет було розформовано, того ж дня розпочалось антигетьманське повстання.

1. Доленга С. – Скоропадщина. – Варшава, 1934. – 174 с. 2. Дорошенко Д. Історія України, 1917-1923. В 2-х т.: документально-наукове видання. Т.ІІ. – К.: Темпора, 2002. – 352 с. 3. Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле. Частина третя. Доба Гетьманщини. – Львів: Червона калина, 1923. – 124 с. 4. Киевская мысль. – 1918. – № 195. – 24 жовтня. 5. Любовець О.М. Українські політичні партії й політичні альтернативи 1917-1920рр. Монографія. – К.: Основа, 2005. – 311 с. 6. Нова Рада – №162 – 11 вересня. 7. Новая донецкая мысль – №104 – 25 жовтня. 8. Новая донецкая мысль – №107 – 30 жовтня. 9. Новая донецкая мысль – №115 – 9 листопада. 10. Новости дня. – 1918. – №40. – 28 жовтня. 11. Новости дня. – 1918. – №56. – 16 листопада. 12. Одесские новости. – 1918. – № 10822. – 22 жовтня. 13. Покутський П. Панська Отоманія. – 1937 р. – 108 с. 14. Робітничая газета. – №399. – 25 жовтня. 15. Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання. – К.: "Альтернативи", 1999. – 320 с. 16. Савченко В.А. Павло Скоропадський – останній гетьман України. – Х.: Фоліо, 2008. – 380 с. 17. Самостійник (Київ). – 1918. – №6. – 2 червня. 18. Скоропадський П. Спогади. – Київ-Філадельфія, 1995. – 380 с. 19. Солдатенко С.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К.: Либідь, 1996р. – 975 с. 20. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. – Прага, 1922. – Т. III. – 160 с. 21. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОВУ). – Ф.5. – Оп.1. – Спр.85. 22. ЦДАВОВУ. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.7. 23. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф.5. – Оп.1. – Спр.87. 24. ЦДАГОУ – Ф.5 – Оп.1. – Спр.104. 25. ЦДАГОУ. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.110. 26. ЦДАГОУ. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.116. 27. ЦДАГОУ. – Ф.43. – Оп.1. – Спр.7. 28. ЦДАГОУ. – Ф.44. – Оп.1. – Спр.1. 29. Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки. – К: ДУХ І ЛІТЕРА, 2003. – 767 с.

Надійшла до редколегії 27.01.10

Д. Розовик, д-р іст. наук, проф.

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ У ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (1917-1920 рр.)

Розглянуто процес створення української шкільної освіти на Харківщині в період Української революції 1917-1920 рр.

The article considers the process of create Ukrainian school's education in Kharkiv region during Ukrainian revolution 1917-1920.

Одним з головних завдань державного будівництва в роки Української революції 1917-1920 рр. було створення національної системи шкільної освіти. Цим питанням займалися всі українські уряди, українські політичні партії, громадські організації. Поряд з вирішенням проблеми розбудови шкільної мережі освітніх закладів, якої гостро не вистачало, не менш вагомим завданням було проведення її українізації та переведення всієї системи шкільної освіти на національний ґрунт. Особливо важливим це питання постало для південно-східних губерній України. Цей регіон, внаслідок різних історичних обставин, був майже повністю зрусифікований, а, відповідно, російськомовне навчання проводилося практично у всій системі шкільної освіти.

Актуальним питання українізації школи було і для Харківщини. Розглядаючи проблему національно-етнічного складу губернії, необхідно зазначити, що в краї діяло багато промислових об'єктів. Тому робітничий склад був переважно багатонаціональним, а фабрично-заводські виробничі процеси вимагали від працівників заводів і фабрик певного рівня технічних знань і освіченості. Зрозуміло, що отримання освіти робітниками і їх спілкування на роботі, проводилося російською мовою. До цього слід також додати, що Харківщина була заселена представниками різних народностей настільки густо, що у ній навіть у сільській місцевості мешкало багато росіян, вірменів, євреїв, татар та представників інших етноменшин.

Це населення як з українцями, так і між собою спілкувалося переважно російською мовою.

Варто зазначити, що на 1917 р. культурно-освітня сфера Харківщини була досить розвинена. У губерньському центрі діяв університет, п'ять інститутів, декілька технікумів, десятки гімназій. Було багато освітніх закладів у повітових центрах, а у більшості сіл краю функціонували початкові школи, окремих селищах – гімназії, училища тощо.

Отже, українським громадським, культурним організаціям й, насамперед, Центральній Раді та уряду П.Скоропадського, поряд із загальною прийнятими культурно-освітніми перетвореннями, необхідно було проводити й українізацію сфери освіти як у містах, так і у сільській місцевості губернії.

Навесні-влітку 1917 р., ще до утворення уряду України та проголошення універсалів Центральною Радою, питання побудови української системи освіти в краю взяло на себе "Просвіти", місцеві осередки УСДРП, УПСР, окремі профспілкові організації, діячі науки і мистецтва Харківщини. Навесні 1917 р. з ініціативи Д.Багалія (голова), І.Світличного (секретар), М. Сушицького, Д.Зеленіна та інших відомих діячів науки і культури краю було засноване товариство "Просвіта" ім. Г.Квітки-Основ'яненка [10, арк.1].

Ця організація, поряд з роботою щодо відкриття шкіл і гімназій у населених пунктах, де вони були від-

сутні, прийняла на себе обов'язки ще й допомогти українізувати існуючі шкільні заклади. Для вирішення цього непростого за масштабами і обсягами завдання, необхідно було першочергово підготувати нові педагогічні кадри та налагодити систему перепідготовки працюючих освітян, які б могли вести україномовне навчання. Реалізуючи цю програму, "Просвіта" допомогла організувати учительські курси при Харківському університеті. До роботи на них були залучені викладачі Л.Булаховський, П.Ковалевський, А.Синявський та інші фахівці української філології. Курси діяли на постійній основі [11, арк. 1,3]. На них водночас навчалося понад 300 освітян Харкова, а також група учителів краю. Багато з них приїжджали в місто з самих віддалених від губернського центру сіл і навіть хуторів. Поряд з цим, збільшувалася підготовка учителів-україністів на історико-філологічному факультеті університету [5].

Влітку-восени 1917 р. за участю "Просвіт", згодом чисельність яких до початку 1918 р. зросла до 100 товариств, а на 1919 р. – 300, багато з яких діяли з філіями, в містах і селах розпочалася українізація шкіл. Допомагали цій роботі також місцеві партійні осередки УСДРП, УПСР та створені при них молодіжні організації – КЮСи. Залучалися до освітньої діяльності профспілкові організації. Вони діяли практично на всіх підприємствах міст губернії, а також на заводах з переробки сільськогосподарської продукції у сільській місцевості. Наприклад, до початку 1917-1918 навчального року, за участю цих організацій, у м. Лебедені було відкрито українську гімназію, а в селах повіту – 10 початкових і семирічних шкіл. У Харкові з 112 шкіл педагогічні колективи 36-ти виявили бажання проводити україномовне викладання у своїх школах. Однак із-за відсутності належної навчальної літератури та учителів мовників-україністів, лише у 10 розпочалося вивчення українознавчих дисциплін [12, арк. 11-12; арк.3]. Зусиллями різних українських організацій, учительських спілок та інших працівників культури, у місті було відкрито українську гімназію ім. Б.Грінченка та засновано декілька національних початкових шкіл. Для цих навчальних закладів було надруковано кілька найменувань україномовної навчальної і художньої літератури загальним тиражем близько 10 тис. примірників [1, арк. 137].

Процес будівництва української школи в губернії особливо посилювався з виходом у світ I – III Універсалів Центральної Ради та закону про передачу у відомство Генерального Секретаріату освіти всіх шкільних закладів, які існували на території УНР (грудень 1917 р.).

Незважаючи на те, що на Харківщині впродовж 1918 р. тричі змінювалися офіційна центральна державна влада, та ще до того ж край був окупований німецькими військами, започаткований при Центральній Раді процес створення української шкільної освіти невпинно тривав.

Навесні 1918 р. активізувалася робота місцевих органів влади щодо відкриття шкіл у населених пунктах, де вони були відсутні та поступове введення у них україномовного викладання. Так, на Сумщині відкрилася 31 школа та декілька гімназій [5]. Учительський з'їзд Богодухівського повіту, на якому були присутні 200 делегатів, прийняв рішення і закликав учителів краю з початку навчального року ввести у всіх школах україномовне викладання. Для цього педагогам рекомендувалося протягом літніх канікул зайнятися самопідготовкою або пройти перепідготовку на повітових курсах і придбати для шкіл необхідну україномовну навчальну літературу [8].

Загальні збори делегатів культурно-освітніх організацій Бахмутського і Слав'яногорського повітів, які густо були заселені представниками різних народностей, ук-

валили рішення про уведення україномовного викладання у школах, де є більшість дітей з українських сімей. А у російських, єврейських, німецьких, грецьких, сербських – поступово вводити україномовне викладання з третього або четвертого класу навчання [13, арк.15].

Земельна управа Атирського повіту, виконуючи як постанови Центральної Ради щодо освіти, так і уряду Української Держави, ухвалила розпочати українізацію молодших класів шкіл повіту з осені 1918 р. Для проведення цієї роботи з місцевого бюджету були виділені кошти. А в м. Ахтирка влітку 1918 р. відкрилися курси з підготовки учителів-україністів на 330 слухачів. Ця кількість давала можливість увести україномовне викладання у молодших класах усіх шкіл повіту, жіночій гімназії та школах міста [7].

Не залишилися осторонь проблеми українізації шкільної освіти і численні сільські громади губернії. З їх ініціативи, участі місцевих "Просвіт", колективів учителів розпочали відкриватися школи або вводилися україномовне викладання в діючих. Так, у селищі Слобода-Барвінкова Ізюмського повіту за місцеві кошти було відкрито українську гімназію. За кошти жителів хутора Григорівка Змівського повіту початкову школу реформовано у семирічну з україномовним викладанням. Схожі заходи проводилися і у інших повітах губернії. Це дало можливість впродовж 1918 р. у кожному з них відкрити по 10-12 нових українських шкіл [14, арк.7].

Участь в українізації школи брали і місцеві осередки українських політичних партій. Виконуючи рішення четвертого Всеукраїнського з'їзду УПСР, (квітень 1918 р.) партійні осередки Харківщини допомагали проводити українізацію шкіл у містах і селах краю та відкривати школи там, де вони були відсутні [19].

Харківська організація УСДРП, яка налічувала понад 1 тис. осіб, взяла активну участь у придбанні для шкіл міста та прилеглих до нього повітів україномовної навчальної і художньої літератури. Домагалися від місцевих органів влади виділення коштів для відкриття українських початкових шкіл та гімназій [9].

За підрахунками автора з різних джерел, впродовж 1918 р. на Харківщині було відкрито понад 250 нових шкіл з україномовним викладанням та розпочата українізація сотень діючих у містах і селах губернії.

Однак цей процес проходив не всюди з ентузіазмом, особливо в містах і тих населених пунктах, де мешкало багато представників національних меншин. Вони, в міру своїх можливостей, на місцевому і навіть державному рівні чинили опір українізації освіти. Особливо цей процес посилювався восени 1918 р., коли на державному рівні розгорнулася дискусія про надання російській мові статусу другої державної мови. Скориставшись такою ситуацією, антиукраїнсько налаштовані політичні діячі, працівники державних установ, учителі шкіл, викладачі вузів повели боротьбу проти українізації системи освіти і домагалися припинення україномовного викладання у школах. Наслідком цих дій стало те, що враховуючи нестабільне політичне становище восени 1918 р. в Українській Державі, за рішенням Харківської міської думи, було введено викладання україномовних дисциплін у багатьох школах міста. Це ж саме робили керівники місцевих дум та органів самоврядування в окремих повітах губернії [4].

З другим встановленням радянської влади в Україні навесні 1919 р. на певний період дещо стабілізувалася політична ситуація в краї. До цього всього Раднарком УСРР, підтримуючи культурну політику попередніх українських урядів, виділив на культурно-освітню роботу значні кошти. Це дало можливість продовжувати розбудову

шкільної освіти на Харківщині та проводити її українізацію. До осені 1919 р. в губернії було відкрито близько 100 початкових, середніх шкіл та гімназій. Уводилося україномовне викладання у діючих школах. Для роботи у них готувалися вчителі на курсах, в університеті. Друкувалася необхідна навчальна література [15, арк. 22; 5, 7].

Однак восени 1919 р., з захопленням Добровольчою армією краю та виданням військовою адміністрацією А.Денікіна антиукраїнського наказу за № 22, в губернії призупинилися українізація системи освіти та діяльність українських культурно-освітніх організацій. Наслідком цього стало також те, що на початку 1920 р., учительський склад губернії скоротився до 780 осіб. Припинилося навчання майже у всіх школах, чисельність яких становила 1600 одиниць. Ці заборони привели до того, що третьому радянському уряду, громадським, культурним організаціям, після звільнення Харківщини від Добровольчої армії, систему шкільної освіти та проведення її українізації довелося розпочинати заново [16, арк. 18, 54].

До цієї роботи активно залучилися відновлені "Просвіти", профспілкові, молодіжні організації. Так, у Богодухівському повіті, у якому нараховувалося 258 сіл, на початку 1920 р. умовно діяло 136 шкіл, а у решті населених пунктах школи були закриті або не існували зовсім. За участю місцевих органів влади і згаданих організацій до початку 1921 р. майже у кожному селі, де вони були відсутні, виділялися приміщення під школи, направлялися до них учителі. У переважній більшості як діючих, так і новостворених початкових, семирічних, середніх школах і навіть окремих училищах, розпочалося україномовне викладання предметів [2, арк. 105; 3].

В Ізюмському повіті, до денікінського вторгнення в губернію, діяли школи майже у кожному селі і великих хуторах. Однак на початку 1920 р., із-за відсутності учителів, навчальної літератури, зошитів тощо з 268 шкіл більше половини не працювало. За рішенням повітових органів влад в м. Ізюмі були відкриті курси з підготовки учителів, зібрані кошти для друкування книжок, виділявся з повітового фонду папір для виготовлення зошитів. Допомогу відновленню шкіл, особливо у віддалених від повітового центру селах, надавали місцеві "Просвіти" та молодіжні організації. За їх участю підбиралися учительські кадри, ремонтувалися приміщення, закуповувалися для шкіл україномовні підручники та художня література [3, арк. 4].

Схожа робота щодо відбудови шкіл та проведення їх українізації проводилася у Сумському, Лебединському, Ахтирському, Вовчанському, Куп'янському та інших повітах Харківщини.

Порівняно з повітовими центрами і селами, у дещо кращому становищі знаходилася шкільна мережа м. Харкова. Із-за того, що школи міста восени 1919 р. залишалася переважно зрусіфікована, денікінці її не руйнували, а лише закрили українські та заборонили вивчення україномовних дисциплін у російських школах. Тому навесні 1920 р. міські органи влади, "Просвіти", профспілки, частина комсомольсько-молодіжних організацій, учительські спілки повели переважно роботу у напрямку проведення українізації шкільної мережі міста. Цьому сприяв також такий факт, що уряд – Рад-

наром УСРР та інші державні органи влади знаходилися у Харкові, а місто було оголошене столицею республіки. У цей час у ньому діяла розгалужена шкільна мережа – 122 школи, яка охоплювала навчанням всіх дітей і молодь міста шкільного віку загальною чисельністю 25 тис. осіб. Але в Харкові на 1920 р. виникла гостра проблема з педагогічними кадрами, у тому числі і з учителями – українцями. Так, на всі школи припадало лише 850 учителів, що було недостатньо для проведення належного навчального процесу особливо у старших класах семирічних і середніх шкіл. До того ж з названої кількості учителів, лише 100 могли вести україномовне викладання. Це забезпечувало ними 12-14 шкіл міста [17, арк. 72]. Щоб виправити становище, у Харкові були організовані курси з прискореної підготовки та перепідготовки учителів, у тому числі і українців. До цієї роботи були залучені викладачі університету і студенти. А випускники гуманітарних факультетів вузу направлялися на роботу як у школи міста, так і губернії.

Заходи місцевих органів влади, "Просвіти", профспілок та інших організацій щодо відбудови шкільної освіти та проведення її українізації вже до початку 1920-1921 навчального року дали можливість відновити роботу закритих раніше шкіл і відкрити сотні нових. У цей час на Харківщині діяло вже 1900 різнотипових шкіл: початкових, семирічних, середніх. У них навчалася 222 тис. учнів, що становило понад 95% дітей і молоді шкільного віку краю [18, арк. 93, 96]. Майже у всіх школах сіл і хуторів губернії розпочалося україномовне викладання предметів. Цей процес охопив багато шкіл міст. Однак із-за відсутності у них учителів-українців та необхідної навчальної літератури, українізація, особливо міських шкіл, проходила повільно і ця робота тривала у наступні роки.

Отже, розпочата українізація шкільної освіти Харківщини у 1917 р., хоч із труднощами, але продовжувалася у всі роки революції. Саме в цей час, у практично повністю зрусіфікованій системі шкільної освіти губернії, було уведено вивчення української мови, літератури, історії, географії, етнографії та інших українознавчих предметів. Це дало можливість школі твердо стати на ґрунт будівництва національної шкільної освіти.

1. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО) – Ф.Р.203, оп.1, спр.89.
2. ДАХО. – Ф.Р.203, оп.1, спр.131; Ф.Р.820, оп.1, спр.1а; Ред. Професіональне движение. – 1920. – 11 сент.
3. ДАХО. – Ф.Р.1630, оп.1, спр.74; Ред. Селянська біднота. – 1920. – 6 черв.
4. З'їзд "Просвіт" у Харкові. – Слово. – 1918. – 6 жовт.; Русифікація. – Нова Рада. – 1918. – 26 груд.
5. На курсах українознавства. – Земське діло. – 1918. – 28 лип.
6. Сумський повіт. – Відродження. – 1918. – 19 черв.; Ред. – Земське діло. – 1918. – 20 жовт.
7. Украинские курсы. – Ахтырский день. – 198. – 31 июн.; Ред. – Слово. – 1918. – 22 жовт.
8. Учительський з'їзд Богодухівщини. – Земське діло. – 1918. – 17 лип.
9. Харківська організація УСДРП. – Слово. – 1918. – 28 серп.
10. ЦДАВО України. – Ф.3059, оп.1, спр.1.
11. ЦДАВО України. – Ф.3059, оп.1, спр.1.
12. ЦДАВО України. – Ф.2201, оп.2, спр.374; Ф.3059, оп.1, спр.1.
13. ЦДАВО України. – Ф.2201, оп.2, спр.273.
14. ЦДАВО України. – Ф.2201, оп.2, спр.374; Вищі початкові школи на Харківщині. – Земське діло. – 1918. – 1 груд.
15. ЦДАВО України. – Ф.166, оп.1, спр.277; спр.450.
16. ЦДАВО України. – Ф.166, оп.1, спр.951.
17. ЦДАВО України. – Ф.166, оп.1, спр.153.
18. ЦДАВО України. – Ф.166, оп.1, спр.153.
19. Четвертий Всеукраїнський з'їзд партії. – Рух. – 1918. – 23 квіт.

Надійшла до редколегії 27.01.10

РОБОТА КЛУБНОЇ СФЕРИ СЕЛА УКРАЇНИ В УМОВАХ БАГАТОУКЛАДНОГО АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА (1990-2010 рр.)

Розглянуто роботу клубної сфери села України після реформування колективної системи виробництва.

This article consider work of the club-house's sphere in Ukraine after reforms of the collective's system production.

Наприкінці 1990-х років, внаслідок прийняття ряду законодавчих актів щодо АПК України, було реформовано колгоспи та радгоспи і на їх основі створено багатоукладне аграрне виробництво. Зміна форм власності на селі об'єктивно повела за собою зміни у фінансуванні культурної сфери села та у формах і методах їх діяльності.

Слід зазначити, що при існуванні колгоспно-радгоспного виробництва з їх доходів виділялися кошти на утримання культурних закладів сіл і селищ України. Окрім цього, на утримання різних закладів культури села, виділялися кошти з державного бюджету. Однак з реформуванням АПК і ліквідацією колгоспів та радгоспів, з боку цих виробничих структур припинилося фінансування закладів культури на селі. Зменшилася й державна підтримка цієї сфери. Безумовно, що це цілому негативно вплинуло на стан сільських закладів культури. Проте не всюди цей процес носив руйнівний характер. У багатьох регіонах утримання закладів культури села взяли частково на себе новоутворені різні сільськогосподарські кооперативні товариства, об'єднання фермерів та інші виробничі структури. Певні кошти надавалися і з державного бюджету.

У 1990-х роках культурна сфера села була багатогранною. До її структури входили клуби, колективи художньої самодіяльності, спортивні команди, бібліотеки, музеї, нерухомі пам'ятки історії і архітектури, заповідники природи.

Найбільш масовими й популярними серед сільського населення були клуби або палаци культури. При них діяли колективи художньої самодіяльності, демонструвалися кінофільми, проводилися концерти, дискотеки, весільні обряди та інші урочистості. Тому від рівня матеріально-технічного забезпечення клубної сфери та її діяльності, у великій мірі залежить і становище культури на селі цілому.

Аналізуючи розвиток клубних закладів, варто зауважити, що на 1990 р. в селах України діяло 25 тис. клубів і будинків культури. У них на постійній основі працювало понад 50 тис. завідувачів клубів, керівників колективів художньої самодіяльності та 25 тис. кіномеханіків.

Практично при кожному клубі чи палаці культури діяли групи художньої самодіяльності. У багатьох селах і селищах функціонували музично-хореографічні колективи, любительські драматичні театри, мистецькі гуртки тощо [2, с. 26].

Економічна криза 1990-х років негативно позначилась на роботі клубних закладів. Її наслідком, як вже зазначалося, стало різке зменшення фінансування клубів, невпинне скорочення їх мережі, погіршення технічного стану приміщень. Із-за браку музичних інструментів, сценічного обладнання, реквізиту тощо, скоротилася діяльність численних колективів художньої самодіяльності.

Щоб хоча б частково виправити таку ситуацію, наприкінці 1990-х років Кабінет Міністрів видав постанову "Про норми забезпечення населення клубними закладами", а Верховна Рада України, у 2005 р. – "Про недопущення закриття соціально-культурних закладів в сільській місцевості". Цими документами було заборонено ліквідовувати чи перепрофілювати клуби та бібліотеки на селі. Однак названі постанови не були належним чином підкріплені фінансово і сільські клуби

та будинки культури продовжували закриватися. Зокрема, за період з 1991 по 2004 рік, у селах України припинили своє існування майже 9,5 тис. клубних закладів. А решта, які залишилися, працюють частково або використовуються не по призначенню [3, с. 96]. Крім клубів, які належать місцевим громадам, на сьогодні у селах і селищах існує 950 клубних закладів. Вони підпорядковані різним відомствам і також, часто, використовуються не по призначенню.

Станом на 1 січня 2007 р., за даними Міністерства культури і туризму України, скорочення мережі сільських клубів у 2005-2010 рр. тривало майже в усіх регіонах України. Першість у цьому процесі посіла Житомирська область. У ній в 2004-2006 рр. було закрито 23 клубних заклади. Не набагато краща ситуація склалася на Одещині. Тут клубна мережа скоротилася на 20 закладів. У Сумській і Харківській областях стало менше на 20 сільських клубів. Було "заморожене" будівництво низки нових клубних закладів майже в усіх областях України. Зокрема, 20 клубів та будинків культури на Житомирщині, восьми – на Тернопільщині тощо [1].

Однією з найбільших проблем діяльності сільських клубних закладів є не тільки незадовільний стан їх матеріально-технічної бази, а й їх утримання. Впродовж 2000-2009 років кількість клубів, що потребують капітального ремонту, зросла з 7240 до 8476 одиниць, або з 40,5% до 52% від всієї кількості клубних закладів. Досить неоднкова ця ситуація спостерігається у різних регіонах. Якщо у Полтавській, Харківській та Херсонській областях кількість таких закладів перевищує 60%, в АР Крим, Донецькій, Дніпропетровській та Одеській областях – 50%, то в Рівненській – лише 5,7%, у Хмельницькій – 14 відсотків. Крім того, у низці областей простежувалася і тенденція до зменшення кількості клубів, що потребують капітального ремонту. У Вінницькій – з 52 до 40%, Донецькій – з 58 до 55%, Закарпатській – з 25 до 19%, Чернівецькій – з 36 до 26%, Чернігівській – з 45 до 35 відсотків [3, с. 98].

За 2005-2009 рр. зросла й кількість приміщень клубних закладів, що перебувають в аварійному стані – з 527 до 600, або з 3 до 3,4% всіх клубних закладів. Так, на 2007р. у незадовільному технічному стані перебувало понад 20% клубних закладів Тернопільської області, майже 9% клубів АР Крим, понад 8% клубів Миколаївської, Одеської, Харківської та Херсонської, понад 5% клубів Київської, Полтавської та Черкаської областей. Водночас, в окремих регіонах, кількість "аварійних" клубів упродовж 2004-2006 років зменшувалася, а саме – у Вінницькій, Волинській, Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській, Полтавській областях. А у Харківській та Херсонській областях відсоток таких закладів зменшився майже вдвічі – з 15% у 2005 р. до 8% у 2006 р.

Лише 3724 сільські клуби, приблизно 23%, нині розміщені у пристосованих приміщеннях. Не можна назвати задовільною й ситуацію з опаленням клубних закладів. Упродовж 2004-2007 років кількість клубів, що не опалюються, зросла з 5258 до 7689 одиниць, або з 29,4% до 43% від всієї кількості клубних закладів. Водночас, у 2006 р., щодо цього, були й позитивні зрушення. Порівняно з 2005 роком, кількість неопалюваних приміщень зменшилася з 44,1% до 43 відсотків. Станом

на 1 січня 2007 р. найгіршою була ситуація з опаленням у Миколаївській – понад 83% закладів, Донецькій – 82%, Хмельницькій – 77,1%, Кіровоградській – 74,6% областях. Єдиним регіоном, де на сьогодні повністю вирішено проблему з опаленням сільських клубних закладів, є Львівська область [3, с.99].

Водночас, поряд із безліччю негативних явищ у сільській клубній сфері, у останні роки спостерігаються й позитивні зрушення. Передусім це зниження темпів скорочення клубної мережі, а в 2006 р. навіть її стабілізація. У 2009 р. було найменше скорочення їх мережі за останні три роки. Так, на виконання рішень органів місцевого самоврядування, припинили свою діяльність лише 67 клубних закладів, а саме: у Сумській – 12, Запорізькій – 9, Житомирській – 7, Кіровоградській, Одеській, Полтавській – по 6; Закарпатській – 5, Вінницькій – 3, Рівненській – 2. До того ж, закриття клубів у сільській місцевості відбулося не лише внаслідок аварійності приміщень, а й обезлюднення сіл або передачі закладів культури з одного балансу на інший. Проте в ряді регіонів упродовж 2004-2006 рр. намітилася навіть тенденція до зростання кількості клубних закладів. Найбільше їх мережа зросла в АР Крим – на 16, Волинській області – 10 закладів. Збільшення кількості клубів упродовж усіх трьох років спостерігалось також у Дніпропетровській, Донецькій, Миколаївській і Черкаській областях. У Київській та Львівській, де у 2004-2005 рр. ще продовжувалося скорочення клубної мережі, у 2006 р. розпочалося її зростання [1]. У окремих областях, за рішеннями місцевих органів влади, відновили свою діяльність 144 сільські клубні заклади. Наприклад, нові клуби були відкриті у Донецькій, Волинській, Дніпропетровській, Івано-Франківській, Львівській, Чернігівській областях. У них, впродовж 2006 р., 30 сільських клубів було переведено в кращі приміщення, а 38, що раніше перебували на утриманні сільськогосподарських підприємств, віддані комунальній власності територіальних громад, а 9, які належали профспілкам – на баланс місцевих органів культури.

Триває процес подальшого визначення нового статусу клубів. Зокрема, до інновацій можна віднести такі заходи. Понад 300 клубам було надано статус палаців культури, більше двом тисячам – народних будинків, п'ятистам спеціалізованим клубам – будинків фольклору, народної творчості, відпочинку, ремесел тощо [2, с. 33].

Створення таких моделей клубів, надало можливість скооперувати виділені на культурну роботу матеріальні, фінансові, кадрові ресурси і раціонально їх використовувати. У цих закладах запроваджуються прогресивні форми організації культурної роботи і оплати праці її працівникам. Комплекс економічних заходів дав можливість збільшити обсяг фінансових надходжень до клубів з різних джерел, у тому числі від платних послуг. Це в цілому позитивно вплинуло на матеріально-технічне становище таких клубів.

З метою стабілізації клубної мережі у 2007 р. Міністерство культури і туризму України ініціювало огляд-конкурс сільських клубних закладів.

У більшості областей та районів, у багатьох містах були розроблені й затверджені регіональні програми розвитку культури. Передбачено комплекс заходів економічного характеру, спрямованих на стимулювання їх господарської самостійності, забезпечення сільським жителям максимальних можливостей задоволення інфраструктурних, освітніх, культурних, дозвілєвих потреб.

Необхідно зазначити, що, поряд з припиненням діяльності клубів, згорталася робота діючих при них або автономно сільських мистецьких шкіл. Їх незадовільне матеріальне становище було пов'язане не лише зі ста-

ном навчальних приміщень, але й з недостатньою кількістю коштів на придбання музичних інструментів, аудіотехніки, необхідних для здійснення навчально-виховного процесу. Однак протягом останніх трьох років у цьому питанні спостерігається певне поліпшення. Наприклад, у 2006 році витрати на матеріальне забезпечення сільських мистецьких шкіл зросло на 35,2 %, тобто на 1642,1 тис. грн., порівняно з попереднім роком.

Для підготовки керівників колективів художньої самодіяльності у 1999 р. Кабінет Міністрів України ухвалив постанову "Про підготовку фахівців для роботи в сільській місцевості". Згідно цього документу було встановлено квоти на навчання за цільовими напрямками з регіонів України. На її виконання щорічно приймали на навчання до вищих навчальних закладів культури і мистецтв приблизно 800 осіб з числа сільської молоді [2, с. 34]. Це сприяло відновленню роботи багатьох колективів художньої самодіяльності та залучення сільської молоді до більш активної мистецької творчості.

На початку 1990-х років в Україні діяла розгалужена мережа кінообслуговування населення, яка охоплювала всі сільські населені пункти. Організована за радянських часів за принципом адміністративно-керуваної вертикалі, кіномережа, втім, почала зазнавати докорінних змін щодо свого управління. Так, передача у 1991 році кінотеатрів і кіноустановок у власність сільських, селищних, міських, районних у містах територіальних громад, а кінопрокату – в обласну комунальну власність, фактично ліквідувала колишню вертикаль управління кінематографією. З того часу вся турбота щодо забезпечення належного функціонування кінозакладів була покладена на місцеву владу.

Подальші трансформаційні процеси в суспільстві, суттєве подорожчання експлуатації кіномереж та зниження платоспроможності значної частини українського населення, негативно позначилися на подальшій долі системи кінообслуговування населення. Так, лише за період з 1996 по 2003 роки кількість кіноустановок в цілому в Україні зменшилася з 11800 до 3207 одиниць.

Станом на 1 січня 2007 року в Україні налічувалося 3163 демонстраторів фільмів, з них – 401 кінотеатр та 2339 сільських кіноустановок, що складає 74% всіх кінодемонстраторів України. Реально ж з них працювали тільки 1694 – 355 кінотеатрів та 994 кіноустановки. Тобто, якщо кіномережа міста була задіяна на 88,5%, то сільська – тільки на 42 відсотків.

Прокат фільмів в Україні у 2006 р. здійснювали 19 обласних, Київське та Севастопольське міські комунальні підприємства кіновідеопрокату. Відсутні такі підприємства у Дніпропетровській, Житомирській, Закарпатській, Луганській, Рівненській та Сумській областях, що досить негативно відображається на якості кінообслуговування у сільській місцевості [2, с. 35].

В регіональному розрізі виразно переважає негативна динаміка розвитку сільської кіномережі. Найбільше скорочення впродовж останніх трьох років відбулося на Дніпропетровщині, де з 139 кіноустановок, що діяли у 2004 р., нині не працює жодна. У сім разів скоротилася сільська кіномережа у Рівненській, у шість – у Донецькій та Житомирській областях, більш, як у п'ять – у Херсонській, втричі – Волинській, вдвічі – Київській, Одеській та Полтавській областях. Незначне збільшення сільських кіноустановок намітилося у Запорізькій області – 7 одиниць, Львівській – 14, Харківській – 3 одиниці, і майже дворазове збільшення сільської кіномережі у Кіровоградській області – з 20 до 41 кіноустановки є винятком [2, с. 36].

Аналіз стану кінообслуговування населення більшості регіонів України свідчить про недостатню увагу місцевих органів самоврядування щодо дотримання державних

гарантій у сфері забезпечення населення кінопослугами, особливо у селах і селищах. Прийняті і затверджені відповідними рішеннями органів місцевого самоврядування регіональні програми поліпшення кінообслуговування населення, через їх неналежну фінансову підтримку з місцевих бюджетів, практично не виконуються.

На сьогодні кінообслуговування населення в невеликих містах та сільській місцевості зберігається завдяки обласним кіновідеопрокатним підприємствам. Вони забезпечують фільмокопіями кінотеатри і кіноустановки, обслуговують дитячого глядача, малозабезпечені верстви населення, здійснюючи, таким чином, заходи щодо популяризації вітчизняних фільмів. Проте названі заклади неспроможні існувати без фінансової підтримки з місцевих та державного бюджетів, але у належних обсягах вони її не отримують.

Недосконала правова база, зокрема, чинний Бюджетний кодекс України і податкове законодавство, призводять до того, що на місцевому рівні існування того чи іншого кінозакладу вирішується без урахування думки та висновків фахівців кіногалузі. Так, лише у 2006 році, незважаючи на численні звернення Міністерства культури та туризму України, рішеннями органів місцевого самоврядування були ліквідовані Житомирське та Закарпатське підприємства кіновідеопрокату. Внаслідок таких дій припинилося кінообслуговування сільської місцевості названих областей. Під загрозою ліквідації потрапили й кіновідеопрокатні підприємства в Івано-Франківській, Одеській, Чернігівській та інших областях.

До цього варто також додати, що за останні десятиліття на 90 % морально і фізично застаріла матеріально-технічна база закладів кіномережі і кіновідеопрокату. Державні капіталовкладення та їх технічна модернізація в останні роки фактично не здійснюється. Недержавні інвестиції надходять майже повністю на реконструкцію міських кінотеатрів.

З метою відновлення кінообслуговування населення в сільській місцевості Державною службою кінематографії були розроблені пропозиції щодо технічного переоснащення сільських закладів кінопоказу відеоекранними комплексами та створення в районних центрах, невеликих містах і селищах мультимедійних кінотеатрів за рахунок субвенцій державного бюджету місцевим бюджетам. Якщо буде реалізований цей проект, то це дасть можливість збільшити доступність кінопродукції для глядачів, а отже й збільшити надходження від кінопоказів. Однак для втілення в життя проекту немає належного фінансування. Щоб вийти з цього становища, окремі органи місцевого самоврядування селищ міського типу та великих сіл проявили ініціативу і почали закуповувати відеоекранне обладнання та автотранспорт. Станом на 1 січня 2007 р. в Україні діяло 76 таких

пересувних відеоекранних систем. Проте процес подолання технічної відсталості галузі кінематографії в регіонах здійснюється повільно [2, с. 36].

На сьогодні пріоритетними завданнями в галузі кінообслуговування населення в Україні є збереження існуючої мережі закладів кінопоказу та кіновідеопрокату. І, насамперед, забезпечення доступу глядачів до творів національного кіномистецтва та забезпечення в повному обсязі фінансування заходів, передбачених регіональними програмами щодо кінообслуговування населення, особливо у сільській місцевості. У цьому напрямку, передусім, слід дотримуватися національного законодавства у галузі кіно, у тому числі Закону України "Про кінематографію", та "Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії" [2, с. 37].

Слід зазначити, що, починаючи з 2001 року, бюджетне фінансування культури поступово зростало, хоча й залишається скромним за європейськими мірками. Частка культури в загальних видатках Державного бюджету України протягом останніх років складала 0,5-1 відсоток. Однак з місцевих бюджетів, особливо на культурні заклади села, виділялося менше 2 відсотків. Заробітна плата працівників культури залишалася значно нижчою, ніж в інших галузях народного господарства.

У 2001-2006 рр. фінансування галузі з бюджету зросло з 830,2 до 2529,5 тис. грн., тобто в три рази. При цьому фінансування з державного бюджету зросло майже в чотири рази, а з місцевих бюджетів, з яких фінансуються заклади культури сіл, селищ та малих міст – лише в 2,8 рази.

В Україні для більшості закладів, організацій і підприємств культури державної та комунальної власності кошти бюджетів, державного чи місцевих, залишаються головним джерелом фінансування.

У видатках місцевих бюджетів домінують клуби і бібліотеки. Зокрема, у 2005 році їхня частка складала відповідно 28 та 26% від видатків місцевих бюджетів культурного призначення. Частки театрів, концертних організацій та музеїв були, відповідно, 11, 8 і 9 відсотків [3, с. 108].

Таким чином, зменшення як державної підтримки клубної сфери села, так і з фондів місцевих бюджетів, негативно вплинуло на діяльність клубів. Це призвело до їх масового закриття, припинення діяльності при них груп художньої самодіяльності та іншої культурно-масової роботи.

1. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>. 2. Перспективи розвитку галузі культури. Аналітичні матеріали до Всеукраїнської наради з питань розвитку культури. – К.: МКТУ, 2007. 3. Про реалізацію державної політики в галузі культури у сільській місцевості // Поточний архів Міністерства культури і туризму України. – К.: МКТУ, 2009.

Надійшла до редколегії 27.01.10

В. Філоретов, декан факультету історії та права
Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

ПОЛІТИКА ФРН ЩОДО ІНОЗЕМНИХ РОБІТНИКІВ У 1970-і рр.

У статті аналізуються програма уряду ФРН 1973 року щодо іноземних робітників та її короткотривалі та довготривалі наслідки.

The article analyzes the government's policy of Federal Republic of Germany in 1973 concerning the foreign workers and shows its long-time and short-time effect.

Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років у ФРН сформувався значний дефіцит промислових робітників. Найбільш ефективним засобом задоволення потреб західнонімецької економіки в робочій силі було, на думку урядових і промислових кіл ФРН, широке залучення іноземних робітників. Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років з цією метою було підписано ряд угод з

державами, де спостерігався надлишок трудових ресурсів. Здійснення подібної політики в 1960-і роки привело до значного збільшення кількості іноземців у ФРН. Так, 1970 року кількість іноземців досягла майже 3 млн. осіб, що склало 4,3% від кількості населення ФРН, 1971 року – майже 3,5 млн. осіб (5,6% від кількості

всього населення ФРН), а 1973 року – вже майже 4 млн. осіб, що складало 6,4% від усього населення ФРН.

Велику проблему ринку праці в ФРН створювали нелегальні робітники, які працювали без дозволу на роботу і без дозволу на перебування в цій країні. Точної кількості іноземних робітників цієї категорії офіційна статистика ФРН не дає, але, за даними профспілок і організації іноземців, їх кількість коливалась в межах від 200 до 300 тис. осіб. Наявність значної кількості нелегальних робітників не тільки погіршувала умови і можливості отримання роботи тим іноземцям, які легально прибули до ФРН, але і вела до загострення соціальної і кримінальної ситуації, до поширення антиіноземних настроїв серед громадян ФРН. У зв'язку з цим 1973 року уряд ФРН прийняв програму дій щодо іноземних робітників, яка містила нові підходи щодо трудової міграції і яка мала довгострокову дію.

Із вищесказаного зрозуміло, чому проблема іноземних робітників стає об'єктом громадської уваги та одним із важливих напрямків діяльності федеральної і місцевих органів влади. Крім того ця проблематика починає суттєво впливати на стан відносин між ФРН та державами – експортерами робочої сили. Це значення проблеми пересування робочої сили у подальшому лише посилюється і починає впливати на позицію ФРН як на рівні міждержавних відносин, так і в рамках спільної політики ЄЕС-ЄС. І вивчення цієї проблематики важливе як з точки зору розуміння загальних механізмів євроінтеграції, так і з огляду на євроінтеграційні плани України. Між тим у вітчизняній історіографії цей аспект політики ФРН розглядається лише в загальному вигляді, а програма дій 1973 року щодо іноземних робітників, яка окреслила підходи на наступні десятиліття, зовсім не вивчалась. Дана стаття є першою спробою подібного дослідження.

Вперше проблему іноземних робітників як одну з пріоритетних у діяльності федерального уряду було визначено в урядовій заяві, з якою виступив канцлер В.Брандт у січні 1973 року. Він, зокрема, відзначив, що можливості прийняття іноземних робітників у ФРН не безмежні. Необхідно, на думку канцлера ФРН, шукати розв'язання цих складних питань, які мають не тільки економічне, але й політичне та соціальне значення і зміст (1, 909 А).

Гострота проблеми і значна суспільна увага до неї привели до стислих строків розгляду і розробки урядом програми дій стосовно іноземних робітників. 6 червня 1973 року федеральний уряд затвердив "керівну лінію з надання роботи іноземцям" (2, 2084 – 2088). Вона містила такі основні положення:

1. Федеральна організація з праці повинна при здійсненні посередництва під час вербування іноземного робітника в кожному конкретному випадку перевіряти відповідність вимогам при прийнятті на роботу, в наданні житла та інших соціальних гарантій.

2. Приплив іноземних робітників повинен залежати від місткості соціальної інфраструктури. В цьому плані необхідна тісна координація між федеральними, земельними органами влади, муніципалітетами. При цьому слід розробити єдині для всієї країни критерії допуску іноземців і суворо їх дотримуватися.

3. Податок з наймачів за посередництво має бути значно підвищений. Він не повинен і далі орієнтуватися тільки на витрати за посередництво і переїзд. Очікуване збільшення надходжень від податку за посередництво слід використовувати в рамках федеральної організації з праці на фінансування допомоги з адаптації, на мовну і професійну підготовку. (Розмір цього податку передбачався в 1000 марок за кожного іноземного робітника).

4. У разі, якщо ці заходи не приведуть до пом'якшення проблем іноземних робітників, слід обговорити

можливість введення спеціального економічного податку на підприємств, які використовують працю іноземців. Від цих надходжень можна було б фінансувати корегування соціальної інфраструктури.

5. Необхідно активно протидіяти нелегальному наданню роботи і пов'язаним з цим порушенням. Пізніше був виданий закон про трудові стосунки, за яким за нелегальне посередництво і прийняття на роботу осіб, які не мають на те дозволу, передбачався штраф у розмірі до 50 тис. марок або ув'язнення на строк до 5 років.

6. Федеральний уряд з правових і гуманітарних міркувань вважав неможливим запровадження примусового порядку регулювання кількості іноземних робітників. Зокрема, на засіданні уряду був розглянутий і визнаний непридатним план примусової ротації, який пропонували християнсько-демократичні уряди земель Шлезвіг-Гольштейн та Баварії. План передбачав по закінченню певного строку висилку іноземців, залучаючи до цього адміністративні органи. Навпаки, уряд вважав, що при великому строку перебування слід удосконалювати правовий статус іноземних робітників.

7. Уряд виступає за соціально відповідальну консолідацію зайнятості іноземців. При цьому повинні враховуватись економічна і структурна політика, ситуація із забезпеченням житлом, ситуація на ринку праці, стан правопорядку і безпеки і т.ін.

8. Федеральний уряд виходить з того, що проблема зайнятості іноземних робітників може розв'язуватися лише в європейських рамках. При цьому раціональним є сприяння такому розвитку, коли б засоби виробництва наближались до робочої сили. Це могло б послабити односторонній рух робітників у розвинуті промислові країни.

Таким чином, ця програма уряду визначила основні напрямки політики щодо іноземних робітників на весь період 1970-х років. При цьому слід відзначити її принципово нові моменти:

По-перше, не заперечуючи можливість припливу робітників у ФРН, програма через систему обмежень ускладнює в'їзд нових робітників.

По-друге, в принципі проголошується можливість соціально відповідального регулювання зайнятості. При виникненні ускладнень на ринку праці із цього пункту може випливати і система адміністративно-заборонних заходів.

По-третє, в програмі накреслюються і конкретні методи з обмеження припливу іноземців – поки що фінансово-економічні.

І по-четверте, вперше визначена лінія на поліпшення становища тих робітників, що вже проживають у ФРН, як можливу альтернативу в'їзду нових робітників.

Прийняття цієї програми викликало активну дискусію з проблем іноземних робітників, в яку включились парламент, уряд, профспілки і громадські організації. В ході дискусії визначились дві протилежні концепції – ротації й інтеграції. Перша передбачала здійснення постійної заміни робітників способом обмеження строків їх перебування. При цьому підкреслювалось, що надання роботи іноземним робітникам при ротаційній системі потребує, окрім неминучих витрат на вербування та навчання, лише незначних витрат на соціальну інфраструктуру. Крім того, ротаційна система дозволяє використовувати отриману в ФРН підготовку на користь економіки своєї країни. До того ж, вона дає право і шанс широкому колу осіб із країн, що розвиваються, поліпшити своє становище. Хоча прихильники цієї системи і визнають, що у ФРН введення в чистому вигляді принципів ротації неможливе з правових причин. Так, навіть обмежене застосування принципу ротації призводить до неприпустимої за конституційними нормами дискримінації. Крім того, це потребує значного контрольного апарату, що суттєво підвищило б витрати коштів на цю систему. Тому більшість учасників дискусії припускали

лише елементи ротації – введення контингентів, строкове і територіальне обмеження перебування, заборона на довготривалий приїзд членів сімей і т.п. Так, голова уряду землі Баден-Вюртемберг Г.Фільбінгер запропонував обмежити до 3-х років перебування іноземців у ФРН. (У цій землі на 9 млн. населення припадає 900 тис. іноземців).

Друга концепція – інтеграції – передбачала тривале включення іноземних робітників і членів їх сімей на рівноправній основі в німецьке суспільство, в тому числі отримання ними прав громадянства. Ця концепція ґрунтувалась на аргументах гуманітарного характеру, а також на тому, що подібна рівноправність уже здійснюється стосовно робітників з країн ЄЕС. Правда, прихильники цієї концепції визнають, що тривале перебування іноземних робітників із сім'ями потребує значних витрат: на житло, школи, дитячі садки, лікарні, транспортну систему, соціальні виплати і т.п.

Дискусія призвела до того, що 40% населення ФРН, як показало опитування боннського інституту "Інфас", вважало, що економіка ФРН зазнає проблем через присутність іноземців. А 60% населення схвально поставилось до можливої заборони в'їзду іноземців.

Прийняття федеральним урядом програми дій стосовно іноземних робітників привело до помітного скорочення в'їзду нових робітників. Так, у серпні і вересні 1973 року в ФРН в'їхало по 20 тис. осіб, у жовтні – 11 тис., у листопаді 1973 року – тільки 6 тис. осіб. Появлялось це адміністративними заходами урядових організацій, а також значним збільшенням податку на підприємців, які використовували іноземних робітників.

Однак, це зменшення в'їзду нових робітників не привело до поліпшення ситуації на ринку праці. Якщо рівень безробіття у ФРН загалом був відносно низький (1970 року – 0,7%, 1971 року – 0,8%, 1972 року – 1,1%, 1973 року – 1,3%), то рівень безробіття серед іноземних робітників з початку 1970-х років істотно збільшувався. Так, 1970 року безробітні іноземці складали 2,7% від загальної кількості безробітних, 1971 року – 5,7%, 1972 року – 6,5%, а 1973 року – вже 7,2% від загальної кількості безробітних у ФРН.

Ця ситуація в сфері зайнятості стала розглядатись федеральним урядом як загрозна, особливо з появою перших ознак енергетичної кризи. Експерти міністерства праці й соціального порядку вважали цілком реальним значне збільшення напруги на ринку праці в наступному, 1974 році. За цих умов 23 листопада 1973 року міністр праці й соціального порядку В.Арендт, згідно з рішенням федерального уряду, дав розпорядження федеральній організації з праці тимчасово припинити вербування робітників з країн, які не входять до ЄЕС. Одночасно з цим передбачалось припинення продовження перебування у ФРН тих робітників, в яких закінчився строк дозволу на перебування і на роботу (3, 294).

Підставою для такого рішення міністерства праці й соціального порядку став закон 1969 року про сприяння зайнятості, §19 якого наділяв це міністерство правом через постанови регулювати ситуацію на ринку праці (4, 593).

Крім того, згідно з положенням статті 60 додаткового протоколу, уряд ФРН мав право в односторонньому порядку і без узгодження й консультацій з урядами зацікавлених країн приймати рішення для врегулювання та захисту свого ринку праці (5).

Виступаючи через кілька днів з урядовою заявою з проблем економіки та енергетичної політики, канцлер В.Брандт підкреслив прямий зв'язок заборони на вербування іноземних робітників з проблемами забезпечення економіки енергоресурсами і забезпечення зайнятості: "Ми сподіваємось через заборону вербування

робітників з країн, що не входять до ЄЕС, сприяти довгостроковій стабілізації ринку праці ФРН" (6, 3912).

При цьому і канцлер В.Брандт, і міністр В.Арендт розглядали це рішення як превентивний і тимчасовий захід на випадок, якщо енергетична криза приведе в наступному році до високого безробіття. В цілому рішення уряду переслідувало дві взаємопов'язані цілі: обмежити тиск на ринок праці іноземних робітників у світлі очікуваного погіршення кон'юнктури. І по-друге, запобігти соціальному конфлікту, який може виникнути через те, що іноземні робітники захищені річними контрактами на роботу, в той час як їх німецькі колеги можуть бути звільнені в будь-який момент.

Новий федеральний канцлер Г.Шмідт підтвердив лінію попереднього керівництва: "Ми не відправимо іноземних робітників, але виявимо обережність, запрошуючи їх до нас". Г.Шмідт відзначив, що у ФРН все ще спостерігався б дефіцит робочої сили, якби не іноземні робітники. З іншого боку, неповна зайнятість і безробіття постійно є об'єктом уваги уряду, і він буде здійснювати заходи для розв'язання вищезгаданих проблем.

Ця ж позиція федерального уряду була підтверджена і під час парламентських слухань у червні 1974 року з проблем зайнятості іноземних робітників. Міністр внутрішніх справ ФРН, зокрема, відзначив, що, хоча заборона на вербування і створила труднощі для окремих галузей промисловості, передусім, сезонних, але без цього заходу ринок праці розвивався б у несприятливому напрямку. Тому-то могла б виникнути особлива проблема значного безробіття іноземців. Крім того, заборона на вербування, на думку уряду, сприяла досягненню накреслених програмою дій від 6 червня 1973 року цілей соціально відповідальної консолідації зайнятості іноземців (7, 1).

Додатковим поштовхом для обговорення проблем зайнятості іноземних робітників стали парламентські слухання з бюджету у вересні 1974 року. Під час дискусії деякі депутати від фракції ХДС/ХСС (керівники земельних урядів Шлезвіг-Гольштейн, Баварії) запропонували примусову ротацію іноземних робітників, хоча більшість фракції ХДС/ХСС не підтримала цю пропозицію. Крім того, пропонувалось для прискорення повернення іноземних робітників виплачувати премію. Так, прем'єр-міністр землі Баден-Вюртемберг конкретизував свою давню ідею і запропонував сплачувати премію в 7000 марок за дострокове повернення на батьківщину. Ті, хто погодився б на подібну премію, повинні відмовитись від усіх претензій на допомогу з безробіття. Ця пропозиція також не знайшла широкої підтримки, головним чином, через її дорожнечу навіть серед фракції ХДС/ХСС. Однак, практично всі депутати були одностайні в тому, що заборона на вербування в короткостроковій перспективі була правильною, але в довгостроковому плані потребує додаткових заходів. Саме у цьому напрямку, на думку депутатів, необхідно діяти федеральному уряду (8, 8013).

Ці рекомендації парламенту набули особливої актуальності у зв'язку із значним збільшенням безробіття в 1974-1975 роках. 1974 року безробіття у ФРН збільшилось вдвічі порівняно з 1973 роком, а 1975 року в ФРН налічувалось уже 1,074 млн. безробітних. З урахуванням напівбезробітних рівень безробіття складав 1975 року майже 5% і досяг найбільшого за післявоєнний період масштабу. Причому, непропорційно велика частка безробітних припадала саме на іноземних робітників – майже 150 тис. осіб, хоча внаслідок урядової політики з кінця 1973 року і по кінець 1974 року з ФРН змушені були виїхати близько 200 тис. робітників.

У зв'язку із значним збільшенням безробіття і збереженням (всупереч очікуванням уряду) приросту кількості іноземців на початку 1975 року міністерство праці й соціального порядку доповнило раніше розроблену програму такими положеннями:

1. Підтверджувалось загальне припинення вербування іноземних робітників.

2. Жінки іноземних робітників відтепер не могли користуватись послугами федеральних установ з праці.

3. Підлітки старші 16 років, які приїхали у ФРН після 1 грудня 1974 року, не отримували дозвіл на роботу.

4. Іноземні робітники зобов'язані погоджуватись на роботу, навіть якщо заробітна плата нижча допомоги з безробіття.

5. Робочі місця, що звільнились, слід надавати громадянам ФРН. Лише в тих випадках, коли це неможливо, дозволяється наймати іноземних робітників.

6. Іноземні робітники, які не прийняли 2 пропозиції про роботу, втрачають право на допомогу з безробіття.

7. Землі ФРН отримали право забороняти в'їзд іноземних робітників, якщо іноземці в цих землях складають більше 12% населення. В разі загострення кризових явищ земельним органам влади дозволялось припинити приїзд іноземців навіть у тих випадках, коли частка прибулих перевищувала 6%.

8. Вивчалось питання про заборону приїзду в "перенасичені" райони членів сімей іноземних робітників.

9. Крім того, планувалось переглянути двосторонні угоди з країнами-експортерами робочої сили для зміни

надмірних, з погляду уряду ФРН, прав на працю і соціальне забезпечення (9, 1 – 4).

Таким чином, крім розвитку лінії на скорочення кількості іноземних робітників, яка вже була присутня в попередніх програмах, ця програма значною мірою орієнтувалась на створення умов для зменшення приїзду членів сімей іноземних робітників.

Отож, у західнонімецькій політиці стосовно трудової імміграції можна виділити два великих періоди. На першому – до 1973 року – трудова імміграція у ФРН здійснювалась у відносно сприятливих економічних умовах. Підходи уряду до проблеми на цьому етапі визначались принципом ротації робітників. Після прийняття 1973 року урядом ФРН програми дій щодо іноземців, та в умовах погіршення економічної кон'юнктури – змінюються підходи уряду при розробці політики стосовно іноземців. В основі цієї політики лежав принцип інтеграції в німецьке суспільство тих громадян, які вже тривалий час жили у ФРН, при обмеженні нового припливу робітників, членів їх сімей, політичних біженців.

1. Deutscher Bundestag. Stenografischer Bericht. 20. Sitzung v. 15.3.1973. 2. Deutscher Bundestag. Stenografischer Bericht. 38. Sitzung v. 6.6.1973. 3. Jahresbericht der Bundesregierung. – Bonn, 1973. 4. BRD. Gesetze und Verordnungen. Bundesgesetzblatt. Teil 1. – 1969. – #51. 5. Amtsblatt der Europäischen Gemeinschaft. Dok. 1293/6 vom 29.12.1972. Titel I. 6. Deutscher Bundestag. Stenografischer Bericht. 67. Sitzung v. 29.11.1973. 7. Deutscher Bundestag. Drucksache 7/2215 v. 10.6.1974. 8. Deutscher Bundestag. Stenografischer Bericht. 119. Sitzung v. 26.9.1974. 9. Bundesanstalt für Arbeit: Ausländische Arbeitnehmer 1974 – 1975. – Nürnberg, 1975.

Надійшла до редколегії 27.01.10

А. Шилова, канд. іст. наук, доц.

ПЛАНИ МІЖНАРОДНОГО СПІВТОВАРИСТВА ПО ДОСЯГНЕННЮ МИРУ НА БАЛКАНАХ В 1991-1993 РОКАХ

Проаналізовано плани та заходи, вжиті світовим співтовариством по досягненню миру на Балканах в 1991–1993 роках.

The plans and measures, taken by the international community on the peace achievement on Balkans in 1991–1993 have been analyzed.

Європейське співтовариство, Сполучені Штати та ООН намагалися запобігти війни на Балканах, розробивши низку мирних планів. Якщо перші з них, на думку їх авторів, містили формулу, яка могла вирішити питання співіснування багатьох етнічних груп у межах єдиної держави і відвести загрозу кривавого конфлікту, то кожний наступний план все більше відходив від концепції спільного співіснування етносів, а у випадку, зокрема, з Боснією і Герцеговиною все менше залишав суверенітету їх міжнародно визнаним урядам.

Перший план, запропонований Загальною декларацією щодо мирного вирішення югославської кризи, відомої як Бріонські домовленості [1, с.45], було прийнято в липні 1991 року. Це був передостанній шанс для прийняття всебічного рішення. План передбачав припинення вогню в Словенії і вивід військ Югославської народної армії з цієї республіки, призупинення дії декларацій про незалежність Словенії та Хорватії строком на три місяці, взяття всіма сторонами на себе зобов'язання не порушувати досягнутих домовленостей. За рішенням Конференції з безпеки і співробітництва в Європі до Словенії направлялись спостерігачі, передбачалося проведення переговорів щодо майбутнього Югославії.

Бріонська декларація влаштовувала як Словенію, так і Сербію. Словенію вона влаштовувала тому, що тримісячний мораторій на незалежність не відхиляв її зовсім, а Сербію – тому, що Югославська армія отримувала час, аби перегрупувати свої сили в Боснії та Герцеговині, а сербська спільнота – підготуватися до

ведення війни. На жаль, Європейське співтовариство виявилось неспроможним протягом трьох місяців розробити стратегію, щоб запобігти подальшому розширенню конфлікту.

Наприкінці серпня 1991 року міністри закордонних справ ЄС скликали конференцію по Югославії, яка проходила під головуванням лорда Керрінгтона. На початку жовтня Керрінгтон досяг усної домовленості з президентами Туджманом і Мілошевичем і міністром оборони Югославії генералом Каджевичем про проведення переговорів, присвячених пошуку шляхів перетворення Югославії "у вільну асоціацію або альянс суверенних незалежних республік", "де були б гарантовані права людини та національних меншин і була б неможливою одностороння зміна кордонів" [15, с.43-44]. Ці положення знайшли своє втілення в Плані домовленостей щодо всебічного врегулювання в Югославії, відомому як План Керрінгтона. Крім формування нових відносин між республіками, План передбачав запровадження спеціального статусу для територій, де "етнічна меншість становила більшість населення". Однак незабаром Мілошевич відхилив ст. 1 Плану, яка, зокрема, серед іншого, встановлювала право "суверенних і незалежних республік в разі бажання мати міжнародну правосуб'єктність", а також положення стосовно того, що "визнання незалежності в рамках існуючих кордонів не заперечує перегляду їх у разі відповідної домовленості про це" [15, с.44]. (Всі інші республіки прийняли План, хоч незабаром під тиском Сербії президент Чорногорії Момір

Булатовіч також відмовився від попередніх домовленостей). Відхиливши План Керрінгтона, Сербія позбавила народи Югославії останнього шансу на всебічне вирішення югославської кризи.

З цього моменту міжнародне співтовариство відмовилося від всебічного вирішення конфлікту і зосередило дипломатичні зусилля на припиненні вогню в Хорватії. Колишнім секретарем Сполучених Штатів, спеціальним посланцем ООН у Республіці Кіпр Венсом було розроблено Концепцію для ООН щодо проведення операцій для збереження миру в Югославії, відому як План Венса. Підготовлений наприкінці 1991 року, він був у принципі схвалено прийнятий офіційними представниками Сербії, Югославської народної армії, хорватськими лідерами та сербськими повстанцями в Хорватії.

Щоб запобігти бойовим діям між конфліктуючими сторонами на певних територіях, визначених як території, що захищаються Об'єднаними Націями, і які, як правило, знаходилися під сербським контролем, у Хорватії було розміщено спеціальні військові сили ООН. Однак план Венса виявився неефективним. Через недодержання домовленостей сербською стороною щодо складення зброї озброєними угрупованнями Сили ООН з підтримання миру, уповноважені забезпечити демілітаризацію чотирьох зон після їх залишення югославською армією, виявилися неспроможними її здійснити.

Другим недоліком плану Венса було те, що цивільне населення всередині зон безпеки зазнавало більшої небезпеки, ніж населення, яке проживало за межами цих зон. Знаходячись по обидва боки від лінії конфронтації, воно опинилося в зоні бомбардувань і постійних атак. Зокрема, в ряді випадків у 1992 і 1993 роках цивільні поселення, які знаходилися під управлінням сербів за межами зон небезпеки, були атаковані хорватською армією.

На початку 1994 року стало зрозумілим, що план Венса повністю провалено. Нестандартний план поетапного врегулювання кризи в Хорватії був запропонований групою, відомою під назвою "Загреб чотири", у складі двох послів від Міжнародної конференції по колишній Югославії, американського і російського послів у Хорватії, яка зібралася в Загребі. Планом передбачалося досягнення повного припинення вогню, укладення угоди про економічне співробітництво і, нарешті, проведення переговорів щодо політичного врегулювання. Відповідно до іншого проекту плану цієї ж групи Країна, що знаходилася під управлінням сербів, отримувала більш значну автономію, а Західна і Східна Славонія виводилися з-під сербського контролю. План групи "Загреб чотири", офіційно названий Проектом угоди щодо Країни, Південної Баранї та Західного Срема, фактично був моделлю можливої конфедеративної Хорватії. Країна отримувала власний уряд, свою валюту, знаки розрізнення, подвійне громадянство з Сербією. Іншими словами, вона ставала державою в державі. Однак і це не задовольнило Сербію. Врешті-решт, коли хорватські війська захопили Країну, серби погодилися з цим планом, але вже було пізно.

На початку травня 1992 року в Лісабоні під головуванням португальського посла Джоса Кутільєро пройшли перші переговори з проблем врегулювання в Боснії. Вперше боснійські серби, які складали третю частину усього населення і не бажали миритися зі своєю денациалізацією, дали згоду поділити Боснію на три національних утворення (кантони-провінції) відповідно до узгодженої Декларації принципів щодо нової конституційної угоди для Боснії і Герцеговини, названою "планом Кутільєро". Цей план підписав у Лісабоні і мусульманський лідер Алія Ізетбеговіч. Однак після повернення він відкликав свій підпис і знову став відстоюва-

ти нереальну тезу щодо "єдиної суверенної Боснії та Герцеговини у міжнародно визнаних кордонах" [15, с.48]. Його приклад наслідував боснійський хорватський лідер Бобан [15, с.48].

У липні – серпні світовому співтовариству вдалося організувати нові переговори між представниками ворогуючих сторін, кульмінацією яких стало проведення в Лондоні 26-28 серпня 1992 року конференції по Югославії.

Лондонська конференція засвідчила визнання міжнародною співдружністю нового статус-кво, що склався на території колишньої Югославії внаслідок її розпаду й проголошення незалежності і суверенітету Хорватією, Словенією, Боснією та Герцеговиною, Македонією, а також прагнення ООН, ЄС, інших міжнародних організацій, окремих держав будь-що припинити війну в Боснії і Герцеговині [12, с. 2]. Після граничного загострення конфлікту в межах майже всієї колишньої СФРЮ поступово встановилася динамічна, але відносно міцна рівновага, заснована на новій розстановці політичних сил як усередині колишньої Югославії, так і навколо неї. Конфлікт, що загрожував набути глобального характеру, локалізувався на території однієї з шести колишніх республік СФРЮ – Боснії і Герцеговини.

На конференції визначилися два основних підходи до ситуації в Югославії [13, с. 4]. Перший з них покладав відповідальність за "югославську кризу" виключно на Сербію. Цей підхід відстоювали представники Німеччини, Австрії, Туреччини, Нідерландів, Албанії, меншою мірою – Угорщини, Бельгії, Болгарії, й дуже наполегливо й активно – Хорватії, Словенії, Боснії і Герцеговини. Прихильники другого підходу – Франція, Росія, Китай, Румунія, певною мірою Великобританія, частково США, демонструючи політичну мудрість і далекоглядність, – намагалися шукати вихід із становища шляхом розумного компромісу, доброї волі, безумовного виконання договірних зобов'язань і взаємодопомоги.

У Лондоні було прийнято ряд важливих документів, визнано за доцільне зробити конференцію постійно діючою, створено її робочі органи – Координаційну Радку, Арбітражну комісію та шість робочих груп: по Боснії і Герцеговині, з гуманітарних проблем, з національних утворень і меншин, з питань сецесії, з економічних питань, з питань зміцнення безпеки й заходів довіри.

Конференція проходила під головуванням двох співголів – Сайруса Венса, призначеного ООН, і Лорда Оуена, призначеного ЄС. Головним здобутком конференції став план Венса-Оуена, поданий 29 січня 1993 року на розгляд сербів, хорватів і мусульман. Відповідно до плану республіка мала бути поділеною на 10 провінцій – 9 національно-територіальних та одну змішану в столиці Сараєво [15, с.48]. Планом передбачалося формування тимчасового центрального уряду в Сараєво з представників у рівній кількості від кожної національної спільноти, ротація через кожні чотири місяці голови уряду з числа цих представників. Тимчасовий уряд під наглядом представника співголів женевської конференції, який працював у цьому уряді, мав вирішувати спірні питання щодо визначення кордонів у містах і між районами. В разі відсутності згоди питання передавалось на розгляд співголів женевської конференції. Що стосується провінцій, то вони наділялися правом формувати власні уряди, до компетенції яких передавалися питання підготовки конституцій провінцій, проведення виборів під міжнародним контролем, будівництва відносин з силами ООН, повернення біженців, керівництво поліцією, відбудова інфраструктури та збирання місцевих податків.

Крім центрального та провінційних урядів, передбачалося створення міжнародних транспортних керівних

органів для контролю за залізними, головними автомагістралями й портами на річці Сава.

Таким чином, Боснія та Герцеговина набували незрозумілого державного статусу, при якому надто мало реальних повноважень залишалося не тільки центральному уряду, а й провінційним органам влади. За оцінками белградської преси, республіка фактично перетворювалась у протекторат, тому що більшість важливих рішень мала прийматися співголовами женецької конференції [2, с. 2].

У ході референдуму, незважаючи на тиск Белграда й відкрите попередження США та їх союзників про можливі військові операції, боснійські серби відхилили план Венса-Оуена. Референдум підтвердив, що цей план, як і всі попередні проекти, був далеким від досконалості, а його головна ідея створення нової держави Боснії та Герцеговини, яка завжди була адміністративною одиницею, мала штучний характер [3, с. 5]. Вперше з початку боснійської війни з різкою критикою Німеччини виступив новий держсекретар США У. Кристофер. Він заявив, що вона несе "особливу відповідальність" за передчасне визнання Заходом колишніх югославських республік [10, с.2]. Однак деякі фахівці, зокрема, вчений Американського підприємницького інституту Патрик Глінн, навпаки, стверджували, що якби Словенія й Хорватія визнали влітку 1991-го року, а не в січні 1992 року після настійливих вимог Німеччини, військова машина Сербії повернула б назад. "Вже тоді, – на думку Глінна, – Заходу можна було розробити єдину політику, засновану на стримуванні подальшої експансії сербів. Але замість об'єднання ми піддали німців публічній критиці" [14, с.8].

Нарешті, не слід забувати, що внаслідок рішучості папи римського Ватикан визнав ці дві католицькі країни навіть раніше, ніж країни Європейського Співтовариства. Передбачаючи розкіл югославської федерації як один з найбільш вірогідніших варіантів розвитку подій, римська курія заздалегідь активізувала ведення "місіонерської діяльності" в Югославії, де більша частина населення сповідує православ'я. Цим, а також тим, що Святий престол намагався підкріпити свої претензії на роль "альтернативного лідера Заходу", і пояснюється стрімке визнання незалежності Словенії і Хорватії Ватиканом. Такий крок сам по собі став безпрецедентною подією в практиці католицької церкви, оскільки Святий престол завжди займав у подібних ситуаціях очікувану позицію.

Термінове визнання Ватиканом незалежності Словенії і Хорватії було піддане гострій критиці з боку деяких православних ієрархій, які поклали відповідальність за продовження війни між сербами та хорватами на Святий престол.

У відповідь на відхилення сербами плану Венса-Оуена, який відкривав певні перспективи у вирішенні конфлікту, хоч і вимагав корегування та уточнень, Рада Безпеки ООН за ініціативою США, Франції, Великобританії, Росії та Іспанії прийняла резолюцію, відповідно до якої на території Боснії навкруги шести міст (не рахуючи Сараєво), оточених сербами, для захисту цивільного мусульманського населення створювалися зони безпеки, що мали захищатися додатковими миротворчими контингентами ООН. Вперше підрозділам ООН було дозволено застосовувати силу для самозахисту і захисту цивільного населення у відповідь "на обстріл зон безпеки будь-якою з сторін або озброєного вторгнення до них". Операції наземних сил планувалося підтримувати військовою авіацією регіональних організацій, включаючи Північноатлантичний альянс" [6, с.7].

НАТО почало підготовку до можливого нанесення повітряних ударів. Спільно з ООН було розроблено концепцію "подвійного ключа", відповідно до якої літаки блоку могли вдаватися до бомбардувань сербських

позицій "на прохання військового або цивільного керівництва миротворчих сил ООН у Боснії".

На початку лютого 1993 року, враховуючи досвід роботи комісії Венса-Оуена, У. Кристофер запропонував ще один план розв'язання кризи, який складався з шести пунктів. План засвідчив намагання США запобігти створенню в Боснії та Герцеговині мусульманської держави навіть на частині території. Для проведення в життя досягнутих рішень ним не виключалось здійснення військових акцій ООН, НАТО й самих США. У цілому цей "мирний план", виходячи з "презумпції винуватості" Сербії та сербської сторони, був схожий скоріше на "мирний ультиматум", який засвідчив готовність перейти від політичних до силових методів.

Приводом до цього став вибух у місті Сребрениця, внаслідок якого загинули люди, що стояли в черзі за хлібом. Звинувативши в усьому сербську сторону, західні держави у Раді Безпеки ООН 17 квітня 1993 року прийняли резолюцію щодо посилення економічних санкцій проти СР Югославії [11, с.87]. Президент Клінтон видав розпорядження про використання американської військової авіації для доставки і скидання продовольчої допомоги в обложіні мусульманські міста, оголосив повітряний простір Боснії та Герцеговини закритим для польотів і перетворив його в зону патрулювання військовими літаками США та країн НАТО. Дійшло до обговорення питання щодо безпосереднього військового втручання в "югославську кризу" в формі нанесення повітряних ударів по позиціях боснійських сербів [11, с.89].

Загострення югославської кризи навесні 1993 року внаслідок втручання США віддалило перспективу політичного вирішення етногромадянської війни на території Боснії та Герцеговини. Зростає кількість військових зіткнень і відповідно нових жертв, зокрема – серед мирного населення всіх без винятку національностей. Ворогуючі сторони продовжували вдаватися до етнічних чисток – крайньої форми етнічного конфлікту, хоч кожна офіційно запевняла світове співтовариство у своїй непричетності до злочинів. Це нагадало роки другої світової війни, коли для перетворення Боснії та Герцеговини в "хорватську землю", усташі проводили варварські етнічні чистки в створеній під егідою німців та італійців Незалежній державі Хорватії. Врешті-решт сам хід подій засвідчив безперспективність ставки на силу. Однак існування своєрідного "іракського синдрому" заважало ряду країн, і перш за все США, відмовитись від вирішення югославської кризи шляхом військової інтервенції.

Для подальшого обговорення югославської проблеми й вироблення тактики дій 28 квітня 1993 року було скликано неофіційну зустріч міністрів закордонних справ країн ЄС у Данії. Запропонована стратегія звелася до рекомендацій щодо скрупульозного виконання Резолюції 820 Ради Безпеки ООН, введення додаткових заходів, спрямованих на посилення ембарго проти Сербії, а саме: заморожування сербських банківських авуарів за кордоном; заборона транзиту через Союзну Республіку Югославія; конфіскація літаків, вантажних машин, інших транспортних засобів у разі порушення цієї заборони. Виступаючи на зустрічі, міністр закордонних справ Франції заявив, що "наша політика – це політика санкцій, якій необхідно надати максимум ефективності". На той час економічна блокада в ім'я "демократії та нового демократичного порядку" буквально підкосила Сербію. Ще рішучішим був міністр закордонних справ Німеччини Клаус Кінкель, який виступив за розрив дипломатичних відносин з Белградом. Проте міністри закордонних справ Франції й Іспанії не погодились з ним. Голова зовнішньополітичного відомства Бельгії Віллі Клас запропонував вжити інші заходи, якщо санкції не дадуть очікуваних наслідків. За винятком міністра закордонних справ Німеччини, міністри країн

ЄС дійшли згоди в тому, що відміна ембарго буде "великою помилкою", яка призведе до "інтернаціоналізації конфлікту". Було вирішено і далі надавати гуманітарну допомогу населенню Боснії, зробити застереження хорватам з приводу постійних порушень кордонів, внаслідок чого могло постраждати мусульманське населення. Від імені Європейського Співтовариства міністр закордонних справ Данії Нільс Хельвег Петерсен заявив, що "у разі подальшого ведення бойових дій переговори між співдружністю й Хорватією стануть неможливими".

Нову концепцію врегулювання конфлікту в Боснії та Герцеговині було розроблено в рамках постійно діючої конференції по колишній Югославії. Суть цієї концепції викладено в проекті всебічного договору, запропонованому 20 серпня 1993 року міжнародними посередниками – співголовами Координаційного комітету конференції по колишній Югославії Турвалдом Столтенбергом і Девідом Оуеном. Його реалізація повинна була привести до створення в Боснії та Герцеговині трьох етнічних міні-республік – сербів, хорватів і мусульман, об'єднаних у союз [15, с. 52].

Проект Столтенберга-Оуена включав Конституційну угоду про Союз Республік Боснії та Герцеговини, положення про кордони, заходи щодо припинення вогню та зміцнення безпеки, забезпечення гарантій прав людини, а також угоду про транзит між майбутнім Боснійським союзом і Хорватією, якою передбачалось забезпечити доступ членів союзу до портів Адріатичного моря. Реалізація проекту повинна була здійснюватись під міжнародним контролем.

Відповідно до проекту республіки Боснії та Герцеговини (Боснійського союзу) наділялися широкими повноваженнями: правом мати власні конституції, вступати до міжнародних організацій, укладати міжнародні угоди за умови, що це не суперечитиме інтересам Союзу чи іншим республікам. Для виходу з Боснійського союзу потрібна була згода двох інших республік. Будь-яка з них у випадку необхідності могла звернутися до Ради Безпеки ООН, рішення якої мало вважатися остаточним.

Передбачалося введення республіканського, союзного й подвійного громадянства, єдиної судової системи. Керівники загальносоюзних органів – Президії, Ради міністрів і міністерства закордонних справ – повинні були призначатися за принципом ротації між республіками. Парламент обирався у складі 120 депутатів – по сорок від кожної республіки. Закони пропонувалося приймати простою більшістю голосів парламентаріїв від кожної з республік.

Особливий статус протягом перехідного періоду на два роки надавався округам Сараєво й Мостар. Перший округ передавався під управління адміністратора ООН, якого мав призначати генеральний секретар цієї організації, другий – під керівництво адміністратора Європейського Співтовариства, якого мав призначати голова Європейської ради. Тимчасовий статус цих міст був необхідний, щоб допомогти сторонам в умовах мирного часу визначити їхню майбутню долю, враховуючи, що в Сараєво особливо гостро виявилися мусульмансько-сербські суперечки, а в Мостарі – хорватсько-мусульманські.

Проект державного упорядкування являв собою компроміс між конфедеративною ідеєю боснійських сербів і хорватів та федеративною, яку відстоювали мусульмани. Щоб задовольнити всі сторони, було уникнуто чимало гострих кутів. Найбільш складним виявилось узгодження територіального розмежування між республіками. Передбачалось, що мусульманам, які контролювали тоді близько 10 відсотків Боснії та Герцеговини, відійде не менш 30 відсотків території, сербам, які володіли 70 відсотками, – не менш 53 відсотків, хорватам, які мали 20 відсотків, – не менш 17 відсотків [15, с. 61]. Іншими словами, "віддавали" території тільки

сербів і хорватів, тоді як мусульмани їх набували. Однак слід мати на увазі, що існуюче на той час співвідношення територій склалося внаслідок першого етапу бойових дій у 1992 – 1993 роках, коли сербським формуванням вдалося значно розширити території, які знаходилися під їх контролем. Наприкінці 1993 року боснійські серби зосередили свої зусилля на спробах політичним шляхом закріпити територіальні надбаня.

Мусульманські території згідно з планом мали складатися з чотирьох "блоків", сербські – з двох, хорватські – з трьох. Для полегшення зв'язку між ними певним магістралям надавався спеціальний статус, відповідно до якого вони контролювалися силами ООН.

Мусульмани, отримавши доступ до річки Сава в районі міста Брчко, не отримали територіального виходу до Адріатики, якого наполегливо домагалися. Згідно з проектом цей недолік мала компенсувати угода з Хорватією про транзит. Мусульманські анклавів Жепа й Сребрениця, як один з "блоків" усередині сербської території, передбачалося зв'язати дорогою з мусульманським анклавом Горадзе, який у свою чергу повинен був сягати мусульманських районів Сараєво. Дорога між Жепою й Горадзе ставала в адміністративному відношенні "складовою частиною" мусульманської республіки. Тим самим було знайдено неординарне вирішення однієї з найскладніших проблем врегулювання, що стосувалася мусульманських анклавів. Залишаючись "островами" на сербській території, вони отримували гарантований зв'язок з "великою землею" завдяки "мосту" між Жепою й Горадзе та примиканню Горадзе до мусульманських районів Сараєво (вони після завершення перехідного періоду повинні були увійти до складу мусульманської республіки).

Сербів і хорватів запропонований план розмежування розцінили як болісний компроміс, єдино можливий у таких умовах. Мусульмани ж з самого початку поставилися до нього негативно, заявивши, що проект не враховує наслідків "етнічної чистки", яку проводили серби і хорвати стосовно мусульман, залишаючи під їх контролем ряд міст, де до війни домінувало мусульманське населення [4, с. 4].

Під час зустрічі в Женеві з керівниками сербів і хорватів 31 серпня – 1 вересня 1993 року голова Президії Боснії та Герцеговини Алія Ізетбегович, не відкидаючи самої ідеї запропонованого плану, вимагав змінити кордони: надати майбутній мусульманській республіці територіальний вихід до Адріатики в районі хорватського населеного пункту Неум, включивши до її складу додаткові території навколо східних мусульманських анклавів з тим, щоб вони склали єдиний блок, а також території північно-західної частини Боснії та Герцеговини, перш за все – міста Пriedор та Сански Мост, у яких до війни переважно проживали мусульмани [7, с. 104].

В разі прийняття вимог Алії Ізетбеговича територія майбутньої мусульманської республіки збільшилась би майже на 4 відсотки. Проте ні серби, ні хорвати не погодились на це. Сербський лідер Радован Караджич, запропонувавши мусульманам коридор шириною три кілометри між Сребреницею, Жепою, Горадзе, підкреслив, що це максимум, на що готова піти його делегація. Лідер хорватів Мате Бобан від імені своєї делегації відхилив ідею передачі мусульманам Неума. Сербів і хорватів закликали своїх партнерів спочатку підписати угоду, а вже потім почати переговори про обмін територіями. В кінці кінців, не дочекавшись один від одного поступок і виступивши із взаємними звинуваченнями, представники країн роз'їхались [5, с. 6].

Провал переговорів поживав дискусію щодо доцільності повітряних ударів НАТО по сербських позиціях. Президент США Білл Клінтон, повідомивши про бажання Вашингтона зробити все для відновлення перегово-

рів, разом з тим заявив, що питання про повітряні удари не знято з порядку денного. Тривалу готовність НАТО до атак з повітря підтвердив генеральний секретар Північноатлантичного блоку Манфред Вернер під час зустрічі в Женеві з генеральним секретарем ООН Бутросом Галі. Однак, запевнив Вернер, "останнє слово" у питанні про удари залишається за генеральним секретарем ООН [9, с.3].

Проти військового втручання в конфлікт НАТО висловились Росія. Перебуваючи з 31серпня по 2 вересня 1993 року з візитом у Швейцарії, міністр закордонних справ Росії Андрій Козирєв під час зустрічі з журналістами неодноразово підкреслював, що жодна з боснійських сторін не повинна розраховувати на силу чи інтервенцію як на суші, так і з повітря. Шлях до угоди – взаємні поступки та політична мудрість [10, с.2].

Женевський раунд наочно продемонстрував, що міжнародне співтовариство роз'єднане і тому не здатне виступити "єдиним фронтом" у вирішенні боснійського конфлікту. Розбіжності в діях європейців і американців, а також усередині ЄС ускладнили пошук компромісу. Погодившись з проектом міжнародного співтовариства, що передбачав створення трьох республік, серби й хорвати остаточно поховали ідею унітарної держави в Боснії та Герцеговині.

Переговори виявили відсутність єдності в таборі боснійської сторони. Член боснійської Президії Фікрет Абдич, який контролював великий мусульманський анклав Біхач на заході республіки, у зверненні до населення 4 вересня 1993 року, піддавши гострій критиці голову Президії Алію Ізетбеговича, виступив за припинення вогню й проведення референдуму щодо війни та миру серед мусульман. Наслідком референдуму стало підписання 23 жовтня 1993 року "Декларації про встановлення миру" між так званою Республікою Сербською

Боснії та сепаратистським автономним краєм Західна Боснія Республіки Боснії. Декларацією підтверджувалась необхідність дотримання загальноновизнаних основних прав і свобод людини, проголошувалась відкритість кордонів, свобода пересування, визнавалось право осіб, які через громадянську війну залишили свої оселі, повернутися назад. Президент автономного краю Західна Боснія Республіки Боснія Фікрет Абдич заявив на прес-конференції, що він виконав свій обов'язок перед громадянами, створивши умови, за яких автономний край Західна Боснія Республіки Боснія повинен перетворитися на вільну митну зону з виходом до порту Ріски, де всі товари будуть продаватися за вільно конвертовану валюту [8, с. 1]. Зовсім іншої думки залишився голова Президії Боснії та Герцеговини Алія Ізетбегович, який заявив, що створення автономного краю Західна Боснія Республіки Боснія, є "актом розпаду Боснії та Герцеговини" [8, с. 2].

1. Brioni declaration // Yugoslav survey. – Belgrade, 1991 – Vol. 2. 2. Борба. – Београд – 1993. – 5 априла. 3. Борба. – Београд – 1993. – 11 маја. 4. Документи. Доклад ООН о ходе урегулирования боснийского кризиса // Компас. – 1993. – № 144. 5. Интервью министра иностранных дел Сербской Республики в Боснии Герцеговине // ИТАР – ТАСС. – 1993. – 6 декабря. – Серия СЕ. 6. International Herald Tribune. – 1993. – 5-6 June. 7. Markovic B. The chronology of the Yugoslav crisis. – Beograd. – 1995. 8. Поточний архів Посольства Союзної Республіки Югославія в Україні // Довідка про підписання "Декларації про встановлення миру між "Республікою Сербською у Боснії" та "Автономним краєм Західна Боснія Республіки Боснії". – 1993. 9. Правда. – 1993. – 4 сентября. 10. Правда. – 1993. – 22 июня. 11. Sanction regime strengthened // The United Nations and situation in the former Yugoslavia. – New York, 1994. 12. Statement of principles approved by the Conference on 26 August // News from Yugoslavia. – Moscow. – 1992. – 5 August. 13. Specific decisions by London Conference // News from Yugoslavia. – Moscow. 1992. – 5 August. 14. Times. – 1993. – May 18. 15. Unfinished peace. Report of the international commission on the Balkans. – Berlin, 1996.

Надійшла до редколегії 27.01.10

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 100

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Підписано до друку 16.11.10. Формат 60х84^{1/8}. Вид. № 115. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 300. Ум. друк. арк. 7,3. Обл.-вид. арк. 7,9. Зам. № 210-5417.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; (38044) 239 31 58; факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc@univ.kiev.ua